

Монголын нууц товчоо

Гарчиг

1. УДИРТГАЛ
2. ТЭМҮЖИНИЙ УГ ГАРАЛ БА БАГА НАСНЫ ҮЕ
3. ЧИНГИСИЙН ИДЭР НАС
4. МЭРГЭДИЙГ СЕНЄЄЄЄН БА ТЭМҮЖИНД ЧИНГИС ХААН ЦОЛ
ЄРЄМЖИЛСЄН НЬ
5. ЖАМУХА БА ТАЙЧУУДТАЙ ТЭМЦСЭН НЬ
6. ТАТААРЫГ СЕНЄЄЄЄН БА ВАН ХАНТАЙ ЭВДЭРСЭН НЬ
7. ХЭРЭЙД УЛСЫН МЄХСЄН НЬ
8. ВАН ХАН СЕНЄЄЄЄН НЬ
9. ХҮЧҮЛҮГИЙН ДУТААСАН БА ЖАМУХЫН ДАРАГДСАН НЬ
10. ШАДАР ХИШИГТЭН ЦЭРГИЙГ БАЙГУУЛСАН НЬ
11. УЙГУР БА ОЙН ИРГЭДИЙГ ЭЗЭЛСЭН НЬ
12. ХЯТАД, ТАНГУД, САРТАУЛ, БАГДАД БА ОРОСЫГ ЭЗЭЛСЭН НЬ
13. АРВАН ХОЁРДУГААР БҮЛЭГ

Судлаачид номын тухай

- Х.Пэрлээ, Нууц товчоонд гардаг газар усны зарим нэрийг хайж олсон нь :
Улаанбаатар. 1958.;
- Х.Пэрлээ, Монголын тvvхэн нутгийн зарим уул усыг сурвалжилсан нь.
БНМАУ-ын ШУА-ийн мэдээ. № 3, 1962

Д. Майдар, Т. Майдар. Каменная колонна Ид Аваргын балгас. Монголын эртний тvvх соёлын зарим асуудал . Улаанбаатар. 1972, х.151-156

УДИРТГАЛ

Хvн терелхтний соёл нь бичиг, зохиолтой гvн холбогдолтой. Аливаа vндэстний аж ахуй ба соёлын хөгжилт нь ургамал мэт есєж ирэхэд тvvний ишийн хумьсан товч дэлгэж, уран зохиолын цэцгийг нээнэ. Ёндэстэн бvрд ийм уран зохиолын анхны цэцэг, дурсгалт бичиг байна.

Орост Х зууны вєд зохиогдсон "Игорын Хорооны vг" гэдэг сайхан зохиол бий. Гvржид XII зууны вєд Шота Руставелийн зохиосон "Барсан хэвнэгт баатар" гэдэг швлєглэсэн зохиол бий. Францад "Роландын дуулал" гэдэг их Карл хааны байлдааны тvvхийг авч бичсэн зохиол бий. Грект "Илиада, Одиссей" гэдэг хэдэн мянган жилийн урьд зохиогдсон сайхан vлгэр бий.

Тэрчлэн манай монгол үндэстний анхны тvvхт дурсгалын зохиол бол Монголын нууц товчоо гэдэг зохиол мөн. Нууц товчоог олон үндэстний эртний уран зохиолын нэрт дурсгалын бичгүүдтэй зэрэгцүүлэн тавьж жишээлэн хэлэлцэж болно. Тэр эрт холын цагт монголын ард түмний дотор уран үгийг холбож, тvvхт их явдлыг найруулан бичих цэцэн билэгтэй, гэгээн боловсролтой хүмүүс байсан байна. Нууц товчоог зохиосон хүний нэр байхгүй бөгөөд нууц товчооны дэвтрийн тоо хуваарь тодорхойгүй. 15 буюу 12 дэвтэр болж хуваарилагдах боловч 1908 онд хятадын нэг эрдэмтэн Ей Дэ-хуй оршил бичиж гаргасан Юань улсын үеийн дармал Нууц товчооны эхэд 12 дэвтэр байна. Энэ нь чухам үнэн хуваарь нь мөн болоод тэргүүн арван дэвтэр нь урьд зохиогдсон ба дараа нэмсэн нь хоёр дэвтэр болно. Энэ нэмэлт хоёр дэвтэрт Ёгэдэй хааны үеийн явдлыг бичсэн ба нөгөө уул зохиол арван дэвтэрт Монголын анхны гарлаас аваад Чингис хааны эцэс хүртэл болсон явдлуудыг тоочжээ. Бүлгүүдийг жагсаавал:

- Тэмүжиний уг гарал ба бага насны үе
- Чингисийн идэр нас
- Мэргэдийг сөнөөсөн ба Тэмүжиний Чингис хаан цол өргөмжлөгдсөн нь
- Жамуха ба тайчуудтай тэмцсэн нь
- Татаарыг сөнөөсөн ба Ван хантай эвдэрсэн нь
- Хэрэйд улсын мөхсөн нь
- Ван хан сөнөөсөн нь
- Хүчүлүгийн зугтаасан ба Жамухын дарагдсан нь
- Шадар хишигтэн цэргийг байгуулсан нь
- Уйгур ба ойн иргэдийг эзэлсэн нь
- Хятад, Тангуд, Сартаул, Багдад ба Оросыг эзэлсэн нь
- Чингисийн нас барсан ба Ёгэдэйн хаан болсон нь

Эдгээр тоочсон бүлгээс үзвэл Чингисийн үеийн зөвхөн тvvх мэт боловч үнэндээ тийм биш, ардын аман үлгэрийн дээр үндэслэсэн бөгөөд тэр цагийн ардын дуу, цэцэг үг, шүлэглэлийг өргөнөөр гаргажээ. Бүлэг бүрд хорь гучин шүлэг байна. Хүний яриа ба хэлүүлсэн үгс их төлөв шүлэг байна. Энэ зохиолд эртний монголын хэлний аялгуу ба үг холбох найруулах хийгээд шүлэглэсэн ба үргэлжилсэн зохиолын жишээ бүрэн гарчээ.

Нууц товчоо бол XIII зууны үед Монголын их улс мандах цагт Монгол орны дотор болсон явдлуудыг чухам үнэнээр гаргаж бичсэн учраас тvvхийн хосгүй баримт бичиг болжээ. Энэ зохиолд Монголын дотор болсон явдлыг дэлгэрэнгүй гаргах бөгөөд Монголын цэрэг гадагш довтолж байлдсан тухай төдий л дэлгэрэнгүй гарахгүй. Гэвч Монголын цэрэг баруун зүг довтолж байлдсан явдлыг тэр цагийн Иран улсын их сайд эрдэмтэн Рашид Эддиний зохиосон Монголын тvvх нөхөж

егне. Рашид Эддин, энэ тvvхийг XIV зууны вед, монгол сайд Болод чансан ба бусад хэдэн монгол хvнтэй хамтарч, Ираны монгол хааны номын санд байсан олон монгол номыг хэрэглэж байгаад зохиосон байна. Мөн Монгол, Хятадын холбогдолтой тvvхт явдлууд Нууц товчооны дотор товч гарах боловч энэ тухай Хятадын тvvхч нар их л дэлгэрэнгvйгээр бичсэн тул нөхөгдөж ирнэ. Юань улсын мөхсөний дараа Хятадын Мин улсын вед Монголын тvvх, Юань ши гэдэг их судрыг зохиосон ба еер ч олон зvйлийн Монголын тvvхийн бичиг хятад хэл дээр бий.

Нууц товчоог монгол хvн, монгол нутагт зохиосон тул гадаадын тvvхч нарын зохиолоос онц ялгавартай, чухал холбогдолтой болно. Нууц товчоо гэдэг зохиолын тухай Оросын эрдэмтэн Владимирцов "Монголын нийгмийн байгуулал" гэдэг номын 6 дугаар нvvрт бичсэн нь: "Дундад зууны вед нэг ч vндэстэн, Монголын адилаар тvvхч нарын анхаарлыг татсангvй гэж хэлж болох бол бас Нууц товчооны адилаар жинхэнэ амьдралыг тодорхой дvрслэн vзvvлсэн дурсгалт бичгийг нэг ч нvvдэлчин vндэстэн vлдээсэнгvй гэдгийг тэмдэглэвэл зохино" гэжээ.

Энэ зохиол бол Монголын тvvхийн хосгvй баримт болохоос гадна монгол ардын оюуны чадварыг гэрчилсэн гайхамшигт уран зохиол мөн. Нууц товчоог XIII зууны вед зохиогдсон ганц яруу зохиол гэж vзэж болохгvй. Жишээлж хэлбэл, халцгай целд ганц ендер нарс ургадаггvй, ендер нарс их ойн дунд, ендер нам олон нарсны зэргэлдээ ургадаг биш vv. Тэрчлэн ендер сайхан нарс мэт сvндэрлэсэн Нууц товчоо гэдэг зохиол бол тэр урьд цагт байсан яруу сайхан олон зохиолын нэг нь мөн гэж бодож болно. Бусад олон зохиол нь яасан бэ гэж асуувал гээгдэж, цагийн урсгалд элэгдэж сvйджээ гэж хариулж болно. Манай нvvдэлчин монголчуудад юм хадгалах тохитой байсан сав байхгvй ба олон удаа дайн байлдааны хелд орж байсан учраас ном бичгээ хялбархан vрэгдvvлдэг байжээ. Хэдийгээр монголын ард тvмний тvvхт цагийн дотор бvтээсэн уран бvтээлийн vнэт зvйлийн vлэмж хэсэг нь харамсалтайгаар vрэгдсэн боловч хуучин вeэс Нууц товчоо, Гэсэр, Жангар гэдэг гурван сайхан зохиол соёлын eв болж vлдсэн байна.

Нууц товчоо ба Жангар, Гэсэр гурвыг монголын хуучин зохиолын гурван оргил гэвэл зохино. Эдгээрт монголчуудын аж амьдрал ба сэтгэл хvсэл бvрэн илрэн гарчээ. Баруун Монголд боловсорсон Жангарын тууж гэдэг арван хэдэн бvлэг vлгэрт ардын жаргалант аж амдралыг хvсэх санал тодорхой гарчээ. Гэсэрийн туужид дарлагч анги ноёд лам нарыг эсэргvvцэх ардын санал илэрхий vзэгдэв. Монголын Нууц товчоонд хоорондоо ямагт тэмцэлдэгч терлийн ба феодалын бутархай жижиг аймгуудыг эсэргvvцэж тевлен нэгдсэн улс байгуулах хvсэл тодорчээ. Терел овгийн байгуулалтаас феодалын нийгэмд шилжих ба жижиг бутархай феодалын ёсноос тевлесэн улс болох явдал нь тvvхийн шатын талаар нэг алхам урагш дэвшсэн хэрэг мөн.

Нууц товчоонд Чингисийн төвлөрсөн улсыг байгуулж, монгол үндэстнийг нэгтгэн захирсан явдлыг сайшаан магтахаас гадна, Чингисийн догшин бурангуй талыг бас нуусангуй. Чухам тэр цагийн олны байдлыг нүдний өмнө ил харах мэт тодорхойгоор бичсэн байна. Тэр цагийн Монгол оронд нэгдсэн улс байсангуй, олон жижиг язгууртан ноёд хэсэг хэсэг аймаг, отгийг тэргүүлээд хоорондоо ямагт хямралдан тэмцэлдэнэ. Харилцан алалцах дээрэмдэлцэх явдал ерийн заншил болсон байжээ.

Нууц товчооны дотор тэр цагийн Монголын байдлыг бичсэн нь:

"Одтой тэнгэр орчиж
Олон улс байлдаж
Орондоо унтах завгүй
Олзлон булаалдаж байв.
Хөрст дэлхий хөрвөж
Хөвчин улс хямралдаж
Хөнжилдөө унтах завгүй
Хөнөөлдөн тэмцэж байв" гэжээ.
(Нууц товчооны 254 дүгээр зүйл)

Ийм эв найргүй, шуудайд хийсэн олон эвэр мэт чиг чигээрээ толгойгоо мэдэж тэмцсэн Монголын олон овог аймгийг нэгтгэж нэг улс гэр болгож бүтээсэн боломжтой явдлыг Нууц товчооны дотор магтаж бичнэ. Дараа нь Чингис хаан тэргүүтэй Монголын язгууртан гадагш өнгөлзөж, зэргэлдээ суугаа тэр цагийн соёлжсон улсуудыг сүйтгэсэн хэрцгий явдлыг өгүүлжээ.

Чингис хаан ба түүний өрлөгүүдийн хэрцгий түрэмгий байдлыг Нууц товчоонд бичсэн нь:

"Ширмэн төмөр магнайтай
Шивээ хурц хэлтэй
Ган төмөр зүрхтэй
Гадас цувцэн хошуутай
Галзуу дөрвөн нохой
Түмэн амьтныг хядахаар
Төмөр гинжээс мултарч
Шууд барьж идэхээр
Шунахай шүлсээ
Савируулж айсуу,

Шvvдрээр унд хийж
Швлсээр хоол хийж
Салхиар унаа хийж
Саадгаар нехер хийж явдаг
Зэв, Хубилай тэргvvтэй
Зэлмэ, Сvbэдэй дараатай
Тэр дөрвөн ноход
Тэмvвлэн хvрч ирэв" гэжээ.

Энэ Нууц товчоо гэдэг зохиол бол тэр цагийн Монголын сайн саармаг хоёр талыг хэтэрхий сайшаан магтахгvй, хэтэрхий далдлан нуухгvй чухам vнэнээр нь уран сайхан хэлээр бичсэн эрхэм ев зохиол юм. Шинэ Монголын хувьсгалт соёлыг байгуулахад монгол ардын хэдэн зуун жилд туурвисан ев соёлыг эзэмшихгvй бол бvтэхгvй. Ардын ев соёлын боломжтой талыг ашиглан авч хэрэглэх нь одоогийн бидний чухал vургийн нэг мөн. Одоо монгол ард олны урьдын бvтээсэн, байгуулсан гавьяа зvтгэлийг бvрэн шинжлэн vзэж, монгол ардын утга зохиолыг хөгжvвлэхийн тулд шилдэг зохиолыг ашиглан хэрэглэх зорилгыг тавих vвнд, юуны эмне Монгол ардын тvvх зохиолын дурсгалт бичиг Нууц товчоог анхааран vзнэ.

Энэ зохиолын хуучин монгол vсгээр бичигдсэн эх одоо хvртэл олдоогvй. Гагцхvv хятад vсгээр монгол хэл дээр бичигдсэн эх, хятад газраас олджээ. Анх хятад vсгээр бичигдсэн буюу уйгар монгол vсгээр бичигдсэн алин болох нь тодорхойгvй. XIII зууны вед монголчууд хятад vсгийг хэрэглэж байсан мэдээ байх тул энэ зохиолыг шууд хятад vсгээр монгол хэл дээр зохиосон байж болох ба эсвэл анх уйгар монгол vсгээр бичигдээд хожим хятад vсгээр сийрvвлж бичсэн нь олдсон ба харин монгол vсгээр зохиогдсон анхны эх нь алдагдсан байж болно. Юу ч болтугай уул монгол эх мөн гэж лав баримталмаар бичиг байхгvй тул хятад vсгийн эхийг гол болговол зохино.

Нууц товчоотой холбогдол бvхий хоёр ном монгол хэл дээр урьд хэвлэгджээ. Нэг нь Чингисийн Цэдэг гэдэг ном, нөгөө нь Алтан товч гэдэг ном юм. Чингисийн Цэдэгийг тус Хvрээлэнгээс сvйтгэлийг гаргаж Бэйжингийн монгол хэвлэлээр 1925 онд хэвлvвлсэн ба нөгөө Алтан товчийг 1937 онд Улаанбаатар хотноо хоёр дэвтэр болгон хэвлэжээ. Чингисийн Цэдэгт Нууц товчооноос авсан бага сага зvйлvvд бий ба нөгөө Алтан товч нь бараг Нууц товчооны хуулбар билээ. Дунд ба эцсээс баахан орхигдуулжээ. Энэ Алтан товчийг урьд Судар бичгийн хvрээлэнгийн дарга байсан Жамьян гуай, хуучин Сан бэйсийн хошууны юншиевv овгийн нэг тайжаас олж иржээ. Нууц товчоо 282 зvйл болохоос энэ Алтан товчид 233 зvйл нь байна. Гагцхvv энэ хэвлэгдсэн Алтан товчид vt vсгийг буруугаар ойлгож еерчилсэн ба хуулахад ташаарсан зvйл нэлээд байна. Бас Шар тууж, Алтан товч, Эрдэнийн эрих

зэргийн нэртэй монгол тvvхvvдэд Нууц товчооноос авсан бололтой хэсэг хэсэг зvйлvvд байх боловч тэр бүрийг энд тоочихгvй. Гагцхvv vvнийг баримт болгож хянавал, Монголын хуучин тvvхч, зохиолч нарын гарт Нууц товчооны уйгур монгол vсгээр бичсэн эх байсан бололтой гэж хэлж болно.

"Их Юань улсын Чингис тайзу хааны улс аймгийг авсан цэргийн товчооны он жил, сар едрийн бидvvн хураангуйн ойлбор тэмдэглэлийн дэвтэр" гэдэг нэртэй юм 1945 онд Свeр Монголоос олдов.

Тvvний дотор Монголын тvvхийн арван гурван тулгар бичгийг тэмдэглэсэн нь:

"1. Тvvдээс орчуулж авсан Чадагчийн эрхт цадиг.

2. Чадагчийн цадиг

3. Залуусын хурим

4. Хөх судар

5. Чингисийн шастир

6. Юаны төв их судар

7. Язгуурын тvvх

8. Алтан vрстний товч

9. Да Юаны Чин Си бичиг

10. Саган сэцний сэтгэлийн цэнгэл

11. Алтан урагтны дет тvvх

12. Богд Чингисийн сул тууж

13. Ган му судар

Энэ 13 болно" гэжээ.

Ѕvний дотор дурдсан Хөх судар, Чингисийн шастир, Язгуурын тvvх, Алтан vрстний товч, Алтан урагтны дет тvvх, Богд Чингисийн сул тууж зэрэг ном Нууц товчоотой холбогдолтой байж мэднэ.

Нууц товчооны хятад vсгийн эх Европт мэдэгдсээр нэг зуу шахам жил болов. Оросын эрдэмтэн Кафаров, Бэйжинд суух цагт хятад хэл бичигт сайтар суралцаж, хятад олон судраас чухлы нь сонирхон vзэж судалсаар, Монголын нууц тvvх гэдгийг Манжийн Богд хааны номын сангаас нэг танил эрдэмтнээр сэмхэн авахуулан, зөвхөн хятад орчуулгаас орос хэлэн дээр дам орчуулаад 1866 онд нийтэлснээс хойш олон газрын эрдэмтний vзэх судлах замыг нээсэн ба дараа нь монгол vгийг орос vсгээр сийрvvлэн бичиж монгол vг тус бүрийн дор орос орчуулгыг хятадаас авч хадаад шинжилгээний хамт нийтлэхээр завдан байтал далайн аянд vхсэн билээ. Тvvний туурвисан дэвтэр нь Зевлелт Улсын Шинжлэх Ухааны Академийн харъяа Дорно дахиныг шинжлэх газарт бичмэл зvйлийн санд

хадгалагдан байгаа бөгөөд найрамдлын дотор фото татуулж, манай Шинжлэх ухааны Хүрээлэнд ирүүлсэн нь одоогийн бидний орчуулах ажилд тулгуур болж их тус болов.

Энэ Кафаров бол өөрөө хятадач болохоос биш, монголч биш тул өөрийн үүсгэн явуулж байсан орчуулга ба хятад эхийн бодитыг нь өөрийн танил залуу монголч Позднеевт өгсөн байжээ. Позднеев нь шүүмжлэлийг 1883 онд тусгаар бяцхан дэвтрээр зарласан ба дараа нь 1897 оны хэрд Монголын утга зохиолын түүх гэж нэрийдэж нэг дэвтэр гаргахдаа хавсралт болгож, Нууц товчооны эхний 96 зүйлийг чулуун бараар орос монгол үсгээр бичиж нийтэлсэн байна.

Бас энэ зохиолыг судлах явдалд нэг онц амжилт гарсан нь Зевлелт улсын эрдэмтэн Козин, уул зохиолыг арван таван жил шинжлэн судалсаар 1941 онд Нууц товчооны эх ба орос хэл дээр хөрвүүлсэн орчуулгыг судлалын хамт нэг дэвтэр болгож хэвлэсэн байна.

Нууц товчооны эхний гурван бүлгийг орчуулсны хойно бид, Козины хэвлүүлсэн Нууц товчооны эх орчуулга нэг дэвтрийг олж аваад уг зохиолыг орчуулахад иш баримт болгож хэрэглэв. Франц улсын нэр өндөр болсон хятадач Пелльо 1913 оноос эхлэн энэ түүхийг шинжлэн, сонирхолтой сэдвүүдийг хэсэг хэсгээр нийтэлсээр сүүлийн вест бусад холбогдох бичгүүдтэй чацуулан үзэж гүн боловсруулан, зургаан бүлгийн орчуулгыг бүрэн эхийн хамтаар нэгэнт нийтэлсэн байна.

Германы Хэниш гэдэг хятадач, мөн түүхийг шинжилгээ үйлдэж, хэдэн зүйлийг 1931 онд нийтэлсэн ба Хятадын эрдэмтэн Ей Дэ-хуйн 1908 онд хэвлүүлсэн ганцхан эхийг баримталж латин үсгээр сийрүүлэн бичиж, мөн түүхэнд орсон үгний толийн хамтаар хэвлэн нийтэлжээ. Дундуд улсад бол харин ч манай сонирхон бүхий түүхийг их эрт бөгөөд Юань улсын мехсений дараа, Мин улсын Хун ч хааны вед олж, 1382 онд хятад хэлэн дээр Жан Юан-зи, Маш-их хоёр орчуулсан гэж Кафаров, хятад түүхээс иш татаж мэдээлнэ. Нууц товчоог дэлхий дахины эрдэмтэн ба ялангуяа Зевлелт улсын эрдэмтэн нар их хүчин гаргаж судлан шинжилж, орчуулан хэвлүүлж байгаа үүнд, манай Монгол газар олны уншихад зориулж хэвлэсэн нь одоо хүртэл үгүй. Тэр ч байтугай, монгол үсгээр буулгаж бичсэн олигтой эх байхгүй. Гагцхүү байгаа нь Цэнд гүнгийн орчуулсан эх, Шинжлэх ухааны Хүрээлэнд хадгалагдаж байна. Автономитын вед гүн Цэнд, Хятадын эрдэмтэн Ей Дэ-хуйн хэвлүүлсэн эхийг баримталж монгол үсгээр сийрүүлэн бичсэн ба монгол хэл дээр орчуулсан ажээ. Цэнд гүнгийн сийрүүлэг орчуулга хоёр алин ч зөвхөн сонирхон үзэгчдийн туурвил төдий боловч одоо хэр ондоо монгол үсгээр бичсэн эх байхгүй тул түүнийг хянаж үзээд хэвлэе гэж шийдвэрлэсэн. Гэтэл уул сийрүүлэг нь

Зөвлөлт Улсын Академид бий ба нөгөө орчуулга нь бидний гарт байвч нягт бус бөгөөд маш товч байна. Нууц товчоонд хэдэн зуун шүлэг байх атал энэ орчуулгад нэг ч шүлэг байхгүй, уг шүлгийн заримыг үргэлжилсэн зохиол болгосон ба ихэнхийг зүгээр орхижээ. Одоо цагт эрдэмтэн Кафаров, Хэниш, Козин нарын судлал ба сийрүүлгийг бид гартаа барьж байгаад Цэнд гүнгийн хагас ба нягт биш орчуулгыг хэвлэхэд сэтгэл түвдэхгүй тул бид, монгол үсгээр сийрүүлэг ба орчуулгыг хийхээр шийдсэн билээ.

Нууц товчоог хуучин монгол хэлнээс одоогийн монгол хэлээр орчуулан бичихэд хэрэглэсэн бичгүүдийг тоочвол:

- Козины хэвлүүлсэн Нууц товчооны эх ба орос хэлэнд орчуулсан дэвтэр: С.А.Козин, Сокровенное сказание, том 1, 1941.
- Лувсанданзангийн зохиосон бичмэл Алтан товч.
- Кафаровын хийсэн Нууц товчооны сийрүүлэг ба хадмал орчуулга (фото зураг).
- Мен Кафаровын, хятад хэлнээс орос хэлэнд орчуулсан бичиг: Архимандрит Палладий (Кафаров), Старинное Монгольское сказание о Чингис хане.
- Хэнишийн 1935-1939 онд хэвлүүлсэн Нууц товчооны сийрүүлэг ба толь.
- Рашид Эддиний зохиосон Монголын түүх: Березиний орос хэлэн дээр орчуулсан дэвтэр
- Хятад хэлнээс монгол хэлэн дээр Баргын Цэнд гүнгийн орчуулсан Нууц товчооны эх бичмэл хоёр дэвтэр.
- Чингисийн Цэдэг, Алтан товч, Монголын олон зүйлийн түүх, толь бичиг, Позднеевын Нууц товчооны хагас сийрүүлэг, Алтан-Очирын Нууц товчооны сийрүүлэг, Хэнишийн Нууц товчооны хагас орчуулга, Владимирцовын зохиосон "Монголын нийгмийн байгуулалт" зэрэг олон номыг харшуулан хэрэглэжээ.

Эдгээр номыг гол баримт болгож, Нууц товчооны хялбар ойлгогдохгүй үг бүрд тайлбар зүүж, хуучин монгол хэлээр нь хуучин монгол үсгээр сийрүүлэн бичээд, дараа нь мен сийрүүлгээ баримталж, одоогийн монгол хүнд ойлгогдохгүй болсон үг өгүүлбэрийг ойлгомжтой үг өгүүлбэрээр сольж найруулан, одоогийн монгол бичгийн хэлбэр орчуулан бичив. Долоон зуун жилийн урьдах монгол хэл бол одоогийн монгол хэлнээс нэлээд өөр тул хуучин хэлээр хэвлэвэл цөөн төдий

сэхээтэн хvн вээхээс биш, олон нийтэд ойлгогдохгvй болно. Ийм тул сэхээтэнд зориулан Нууц товчооны жинхэнэ эхийг хэвлэхийн урьд монголын олон сонирхон уншигчдад танилцуулах зорилгыг тавьж утгыг алдахгvй, зохиолын хэл найруулгын онцгой шинжийг гээгдvvлэхгvйг гол болгож бичсэн энэ орчуулгыг урьдаар хэвлэв.

Долоон зуун жилийн урьд энэ зохиол анх зохиогдох вeдээ уншигчдад аль зэрэг уран сайхан сонирхолтой байсан бол мeн одоо цагт монголын уншигчдад тэр зэрэг уран сонирхолтой болгож вээхийг чармайсан билээ. Орчулагч миний бие, монгол ардын аман зохиолоор хvмvvжиж, аман зохиолыг дууриан шvлэг бичиж оролддог тул Нууц товчоог орчуулах ба ялангуяа тvvний шvлгийг орчуулахад внэн зvрхнээс сэтгэл хeдeлж, чухам тохиромжтой сайхан вvрэг гэж оролдож гvйцэтгэв.

Монгол хэлнээс монгол хэлэнд орчуулах гэдэг вг баахан хачин санагдаж мэднэ. Гэвч бидний втгээсэн ажил нь чухам орчуулгын чанартай байсан. Жишээлбэл, уг зохиолын 156 дугаар зvйлд eгvvлсэн нь: "Мeнхv дайсу сэтхижv оорчаг болжу ябужуу, эдоэ яу хvрvрэ ирэжvв. Ину мэтvси чиунтур vлибэ. Яа Яусаарамуй. Нидуну эчинэ хэдхvн гэв. Тeдvйхv мохориулба. Ёvнийг орчуулбал: "Хорт сэтгэл агуулж ганцаар тэнэсээр энд юунд ирэв? Тэр мэт этгээдийг хэдийнээ тэнхлэгт чацуулж хядсан биш вv. Юунаас буцна. Нvднээс далд болго гэсэнд тvvнийг даруй алав".

Гадаадын эрдэмтний судлал тайлбар орчуулгыг гол болгосон боловч зарим зvйлийг нягтлан вээж нэлээд вг eгvvлбэрийн тайлбар утгыг eерсдийн вээмжээр бичсэн билээ. Жишээлбэл: Уг эхийн 79 дvгээр зvйлд ийм вгс бий: "Тэдvй атала, тайчуд-ун Таргудай-Хирилтуг тургауд-иян удуритчу, "Хоругад гоожижуу, шилвгэд шибэрижvв!" хээн ирээжvв". Ёvний дотроос Хирилтугийн хэлсэн вгийг эрдэмтэн нар янз вvрээр тайлбарлан хэлнэ. Лувсанданзангийн Алтан товчийн дотор энэ вгийг "хулхад, хучичи, шилвгэн шибэрчихv ирэжvхvй" гэж бичжээ. Эдгээр хулхад хучичи, шилвгэн шибэрчихv гэдэг вгсийг Хирилтугийн хамт ирсэн дeрвeн хvний нэр буюу Хирилтугийн ирсэн газрын нэр мэт болгосон нь даруй ташаарсан хэрэг болно. Уг утга нь Тайчууд нар Тэмвжин ба Сэлvн эхийг хаяж нvвснээс хойш хэдэн он eнгeрч, Тэмвжин нар нэлээд тэнхэрсэн тул гэдрэг довтлохоор ирэхдээ хэлсэн вг билээ. Иймийн тул Тэмвжин нарыг хэнхрэв гэсэн утгатай вг байх хэрэгтэй. Ёvнийг Цэнд гvнгийн орчуулсан нь: "Тvvнээс тайчуудын Хирилтуг нар вгvvлэлдрvвн, уул орхисон Тэмвжиний эх хевvвд эдvгээ нисэх шувууны дэгдээхий мэт жигvвр eд eсжээ. Гeрeесний зулзага мэт шvд, хумс ургажээ хэмээн нeхдeе авч иржээ". Кафаровын орчуулга мeн ийм байх тул хятад орчуулга дээр лав ийм утгатай байсан бизээ.

Бид дээрх орчуулгуудыг алиныг ч зeвшeерeхгvй орхиж, eерсдийн саналаар

орчуулсан нь: "Чингэж байтал, тайчуудын Таргудай-Хирилтуг шадар нөхдөө дагуулж "Хурганы үс гуужив. Төлөгний бие телжив хэмээн довтлоор ирэв: "Їс", "Бие" гэдэг үгийг нэмэлт тайлбар болгож оруулсан ба хуругад, шилүгэд гэдэг үгийг хургууд, телгүүд гэсэн үг гэж санана. Шилүгэ гэж одоогийн зарим нутгийн ярианы хэлэнд хоёр настай хонийг хэлнэ.

Бас 105 дугаар зүйл дэх Тэмүжиний Жамухад хэлүүлсэн үгийг уг эх ба Цэнд гүнгийн орчуулгыг бидний орчуулгын хамт жагсаавал:

Уг эхэд байгаа нь:

"Гурван мэргэд-тэ ирэжү
Єре-бэн һегтерхү болдагдаа би.
Єнэр нигэн тан бусуд-у бида?
Єсүл-иен хэр єсүхүн?
Эбүр-иен һэндүлдээ би.
Һэлигэнү уруг бусуд-у бида?
Һачи-иан хэр һачилахун бида?"

Цэнд гүнгийн орчуулсан нь:

"Эм хүүхдээ Мэргидэд булаагдсан учрыг хэлж бид уулаас нэг угсааны хүн, энэ зэрэг өшөө хорыг яахин хариулах вэ?"

Бидний орчуулсан нь:

"Єст Мэргид ирж
Єрий минь євтгєв
Єврий минь хоослов.
Ємєг түшиг болох
Єнєр терлийн та нар
Єшеєг авч єгнє үү.
Элэг зүрх минь
Эмтэрч байна.
Элгэн садан та нар
Энэ өшөөг авч єг"

Бид Нууц товчооны хятад үсгээс дам латин ба орос үсгээр сийрүүлсэн бичгүүдийг баримталж орчуулахдаа бас Лувсанданзангийн Алтан товч, Рашид Эддиний зохиосон Монголын түүх зэргээс уг эхэд үгвй боловч баймаар зүйлүүдийг бага сага

нехеж оруулсан зүйл бий. Жишээ болгож Нууц товчооны 86 дугаар зүйлийг Алтан товчтой зэрэгцүүлэн үзэж бичсэнээ үзүүлбэл: "Гуравдугаар едер, [денгет хvн хаа холдох билээ? А.то] "Тvvнийг манайхан нуусан биз. Євер зуураа айлуудыг нэгжье" гэж айл бүрийг нэгжсээр Сорхон-шарынд ирж гэр тэрэг ба исэр (ор)-ийн дор хvртэл нэгжээд хойд унгаст тэргэнд очиж амсар дахь унгасыг таталж, Тэмvжиний хелд хvрвэл Сорхон-шар егvvлрvvн: "Ийм халуун цагт унгасан дотор амьд хvн яахан байна? [Сэтгэлээ ханатал эр, А.то] гэвэл нэгжvvлийн хvmvvc бууж одов" гэжээ.

Энэ зvйлийн дотор "денгет хvн хаа холдох билээ? Сэтгэлээ ханатал эр" гэдэг энэ хоёр егvvлбэр vнэхээр байвал зохимоор егvvлбэр тул Лувсанданзангийн Алтан товчоос авч, Нууц товчооны эхэд нехеж оруулсан билээ. Санавал хятад vсгээр монгол хэл дээр бичигдсэн Нууц товчооны эх бол Нууц товчооны анх зохиогдсон эх биш, дам уламжлан хуулсан эх мөн биз. Лувсанданзангийн Алтан товчид бас Нууц товчооноос хуулж авсан єдий тєдий зvйл бийг дээр дурдсан билээ. Рашид Эддинд бас Нууц товчооны нэг эх байсан бололтой.

Нууц товчооны хятад vсгийн эхийг эдгээр тvvх бичгvvдтэй нийлvvлэн үзэж, чухам баймаар зvйлvvдийг нехеж оруулах нь зvйтэй хэрэг гэж бид бодож, тийнхvv нэлээд vг егvvлбэрийг нехеж бичсэн билээ. Ингэхдээ нэмсэн vг егvvлбэр бүрийг дєрвєлжин хаалтад хийгээд дараа нь ямар номоос авснаа тэмдэглэв. Номыг тэмдэглэхдээ номын нэрийг товчилж Лувсанданзангийн Алтан товчийг "А.то" гэж хураасан ба Чингисийн Цэдэгийг "Чи.цэ" гэж хурааж тэмдэглэв. Рашид Эддинийг хэвээр тэмдэглэснээс гадна, орчуулагчийн нэмсэн vгийг бас дєрвєлжин хаалтад хийж, тайлбарласан vгээ дvгрэг хаалтад хийв. Иймийн тул дєрвєлжин хаалт доторх vгийг нэмсэн vг гэж, дvгрэг хаалт доторхыг тайлбарласан vг гэж мэдэх хэрэгтэй.

Тєгсгєлд нь Нууц товчоог зохиоход Монголын нийслэл байсан Хєдєє арал, Долоон болдог, Ауруг хэмээх гурван газрын тухай цєєн vгээр тайлбарлаж егvvлэхийг хvсэж байна.

Монголын нутаг ой, тал, говь гурван бvсэд хуваагдана. Мал аж ахуйд тал хээрийн бvс vлэмжхэн рольтой байдаг. Ой модоор бvрхэгдсэн уулархаг бvсээс тал хээрийн бvс уруу шургаж орсон уулнууд бол орчин тойрны тал хээрийн ам газраас илvv чийг тунадастай байдаг учраас євс бэлчээр сайтай байдаг. Ийм хээрийн уулнууд бол тал хээр газрын євс бэлчээрийн чухал нєєц болдог юм. Хэрлэний Баян-Улаан уул бол чухамхан тийм уулын нэг болно. Энэ уул дэлхийн 109-р уртраг ба 47,5 ергерєгт оршино. Энэ уул бол євс усаар маш элбэг, малын бэлчээр гойд сайн учраас хавьойрын олон ардын их євєлжєє газар болно. Ялангуяа зуд болоход энэ уул айл малаар дvврэн болдог. 1945 оны зудад хавь ойрын тав арван сумын ардууд энэ ууланд ирж євєлжихийг бид нvдээр vзсэн бєгєєд энэ ууланд ирсэн ардын мал бараг

vхээгvй, харин цас шуурганд саатаж энэ ууланд ирж чадаагvй ардын мал vлэмжхэн турж vхсэн билээ.

Хэрлэн бол Хэнтийгээс гарч баруун урагш урсаад зvнн тийш эргэсний доторх нэг их тохойд энэ уул орших бегеэд энэ уулын зvнн сугаар Цэнхэрийн гол (урьдын Сэнхvр горхон) урсаж урагш явсаар Хэрлэнд нийлэх тул тэр уулыг нэгэн их арлын хэлбэртэй болгоно. Ийм учраас Нууц товчоог зохиосон эртний Хедее арал гэдэг газар бол энэ Баян уул мөн бололтой юм.

Нууц товчооны эцсийн 282-р зvйлд уг зохиолыг хэдийд, хаана бичсэн тухай тодорхой мэдээ байдаг. Энэ зvйлийг энд сийрvвлье: "Их хуралдаа хурж хулгана жил хуран сард Хэрлэний Хедее аралын Долоон болдог Шилгэнцэг хоёрын завсар ордос бууж бvхvй бичиж дуусав" гэжээ. Энэ дурдсан хулгана жил бол 1240 он мөн болохыг эрдэмтэн мэргэд нэгэнт олж тогтоосон юм. Харин Хэрлэний Хедее арал хаана байгааг эрдэмтэд тодорхой олж тогтоож чадаагvй байсан юм. Хэрлэний Хедее арал гэдэг бол одоогийн Баян-Улаан уул мөн болов уу гэдэг миний саналыг тvвхч Х.Пэрлээ хэдэн егvвллийг бичсэн байна.

1951 онд миний бие Хэрлэний Баян-Улаан ууланд очиж хөндлөн гулд явж газар нутгийн байдалтай танилцсан билээ. Баян-Улаан бол хааш хаашаа 70-80 орчим километр ой модтой өндөр сайхан уул юм. Үвнийг одоо Хар тал гэж нэрлэдэг. Хэрлэн мөрний зvнн салаа Хар ус буюу Сүргэн ус гэдэг гол Долоодын өврөөр зvнн урагш урсаж гучаад километр яваад Хэрлэнд нийлэх бегеэд энэ хоёр голын хооронд сүргэн арал байна. Баян-Улааны Хар талд Тосон, Замагт нуур, Цагаан нуур, Хедее нуур зэргийн хэдэн нуур бий.

Баян-Улааны баруун урд vзvврт Хэрлэн уруу шургаж орсон долоон жижигхэн толгой байна. Энэ долоон толгойг одоо нутгийн ардууд Долоод гэж нэрлэж байна. Долоодыг бид Нууц товчоо бичигдсэн Хэрлэний Хедее аралын Долоон болдог мөн гэж бодож байна.

Эдгээр долоон толгойн нэр нь:

1. Дөрвөлжин
2. Сүвл
3. Их улаан толгой
4. Бага улаан толгой
5. Олон овоо
6. Тахилгат
7. Гацаа

Одоо Аварга тосон гэдэг нэрийн тухай өгүүлье. Тосон гэдэг жижиг нуур бол эртнээс одоо хүртэл ард олны рашаан болгон хэрэглэсээр ирсэн минерал давслаг нуур юм. Одоо жил бүр 8-р сарын вед Тосонд олон гэр майхан барьж хүмүүс энэ нуурт орж биеэ сувилдаг байна.

Тосон нуураас зүүн урагш 5 километрийн газарт Аваргын гол гэдэг булаг баруун урагш чиглэн Тооно уулын араар урсана. Аваргын гол хөвсөн дээр Хэнтий аймгийн Дэлгэрхаан сумын төв байна. Дэлгэрхаан сумын төвөөс баруун урагш Аваргын рашаан гэдэг эсгэлэн устай булаг бий. Энэ рашаан булгийн арын дэнж дээр эртний хотын туурь бий. Эдгээрийг миний бие 1951 онд явж үзээд одоогийн Аварга гэдэг нэр бол XIII зууны вед байсан Монголын орд Аураг мөн гэдэг саналыг дэвшүүлсэн билээ. Аураг гэдэг үг хуучирсан учир Монголын ярианы хэлэнд гуйвуулан агуу их гэсэн утгатай "аварга" гэдэг үг болгож хувиргасан байна. Аваргын рашаан булгийн хойд дэнж дээрх туурийг 1969 онд археологич Х.Пэрлээ малтаж үзээд XIII зууны вейн хотын үлдэгдэл мөн гэж тогтоосон ба Чингисийн Ауруг ордны үлдэгдэл мөн гэж үзсэн байна. Тус хотод гар урлалын хүмүүс сууж байсан ба том орд, сүм зэрэг байжээ. Гар урлалын гудамжнаас ширэм хайлж байсан баримт олджээ. Мөн тэндээс 10,4 см ерген нүхтэй тэрэгний цэн, залгацтай чулуун багана зэргийг түүхч Д.Майдар, Т.Майдар нар олж тусгай өгүүлэл бичиж нийтэлсэн байна. Тэд нар залгацтай чулуун баганын арга техникийг онцлон сонирхож тэр цагт барилгын чадвар өндөр шатанд хүрч байсныг тэмдэглэжээ.

Монголын Ауруг гэдэг орд нь анхандаа нүүдэллэж байгаад сүүлдээ суурьшсан бололтой. Нууц товчооны 136-р зүйлд бичсэн нь: "Чингис хааны Ауруг Харилт нуурт байлаа. Ауруг-тур хоцрогсдоос Жүрхэн тавин хүний хувцсыг тонож, арван хүнийг алжээ. Жүрхэнд тийн хийгдэв гэж бидний Ауруг-тур хоцрогсод Чингич хаанд өгүүлбээс . . . Чингис хаан Жүрхэнд морилов. Жүрхэнийг Хэрлэний Хөдөө аралын Долоон болдогт байхад довтлов" гэжээ. Үүнээс үзэхэд тэр вед Жүрхэн нар Хэрлэний Хөдөө аралын Долоон болдогт нутаглаж байсан ба Чингисийн Ауруг орд Харилт нуур гэдэг газарт байжээ. Гэвч Чингисийн Ауруг орд нь Хэрлэний Хөдөө аралд сүүлдээ суурьшсан бололтой. 1189 оны вед Чингис хаан Жамухаас салаад Сэнхүр горхины (Цэнхэрийн голын) Хар зүрхэний Хөх нуурт нүүж ирсэн тухай Нууц товчооны 122-р зүйлд бичсэн ба мөн Нууц товчооны 123-р зүйлд Чингисийг хаан болгон ергөмжлөв гэж байна. Цэнхэрийн голын эхэнд Хөх нуур ба Хар зүрх гэдэг уул одоо ч мөн нэрээ хадгалсаар байгаа юм. Энд бичсэнээс үзэхэд Чингисийг Цэнхэрийн голын Хар зүрх гэдэг уулны хавьд хаан ергөмжилсөн юм шиг болж байна. Гэвч Нууц товчооноос бусад түүхнүүдэд Чингисийг Хар зүрхэнд биш, түүний урд залгаа болох Хэрлэний Хөдөө аралд хаан ергөмжилсөн гэж байдаг. Жишээ нь: Саган сэцэний "Эрдэний товчид" өгүүлсэн нь: "Тэмүжин хаан хөвгүүн

хорин найман насандаа шарагчин тахиа жил (1189) Хэрлэн мөрний Хөдөө аралд хаан оронд суусан" гэжээ. Галдан туслагчийн "Эрдэнийн эрх" хэмээх түүхэнд Чингис хааныг Хэрлэн мөрний Хөдөө аралд хаан суусан гэж бичсэн байна.

XIII зууны вөд Хархорумаас гадна Чингис хааны гурван орд байсан бөгөөд түүнийг тусгай ноёд харгалзан захирч байсан байна. Эдгээрийн нэг нь Японы түүхч Янай Ватари-ийн магадласан ёсоор Хэрлэн голд цутгадаг Цэнхэрийн голын ойр Долоон болдог, Шилгинцэг хоёрын хооронд байжээ. Энэ ордыг "Богд баатар биеэр дайлсан тэмдэглэл" гэдэг зохиолд "Чингис хааны их орд" гэж нэрлэсэн байна. Эдгээр дөрвөн ордыг Хубилай хааны хүү Номгон зэрэг ихэс ноёд захирч байснаас үзэхэд нүүдэллэн явах хэдэн гэр байгаагүй, нэлээд тохитой байран суурин том хот суурин байсан гэж үзэж болно. Чингис хааны Ауруг орд нь Хэрлэн голын хавиар анхандаа нүүж байгаад сүүлд Хэрлэнгийн Хөдөө аралд суурьшсан бололтой. Тэр Ауруг ордны үлдэгдэл нь одоогийн Баян-Улааны Хар талд Аварга Тосонгоос урагш 10 километрийн газарт байгаа хотын туурь мөн гэж бид бодож байна.

Урьдын Ауруг гэдэг үг сунжраад одоо Аварга болжээ гэж бас таамаглаж байна. Ауруг гэдэг нэр угтаа аварга их, агуу их гэсэн үг биш юм. Ауруг гэдэг үгийн үндэс нь одоо монгол хэлэнд байгаа агуур, уурхай (агуурхай), агуулах, агуулга гэдэг үгтэй нэг гаралтай. Ауруг гэдэг үг угтаа аливаа юмыг агуулах амбаар склад гэсэн утгатай үг бололтой. XIII зууны вөд хааны ордны дэргэд аливаа хүнс тэжээл, эд барааг агуулах амбаар байшин байдаг учраас хааны орд төв газраа Ауруг гэж нэрлэсэн бололтой. Баруун Монголд уурх гэж зорийн нэр байна.

Хэрлэний Хөдөө арал нь одоогийн Баян-Улаан уул мөн. Хөдөө аралын Долоон болдог нь одоогийн Долоод мөн. Хэрлэний Ауруг нь одоогийн Аварга мөн гэдэг гурван саналыг бид дэвшүүлж байна.

Ц. Дамдинсүрэн

ТЭМҮЖИНИЙ УГ ГАРАЛ БА БАГА НАСНЫ ҮЕ

1. Чингис хааны язгуур, дээр тэнгэрээс заяат төрсөн Бөртэ-чино, гэргий Гуа-Маралын хамт тэнгис далайг гэтэлж ирээд Онон мөрний эх Бурхан халдун ууланд нутаглаж Батцагаан гэдэг нэгэн хөвүүнийг төрүүлжээ.
2. Батцагааны хөвүүн Тамача, Тамачийн хөвүүн Хоричар мэргэн, Хоричар мэргэний хөвүүн Уужим буурал, Уужим бууралын хөвүүн Саль-хачау, Саль-хачаугийн хөвүүн Ихнүдэн, Ихнүдэний хөвүүн Шинсочи, Шинсочийн хөвүүн Харчу.
3. Харчугийн хөвүүн Боржигидай мэргэн бүлгээ. Боржигидай мэргэний гэргий нь Монголжингуа, түүнээс төрсөн хөвүүн Торголжин баян. Торголжин баян, Борогчин гуа гэргийтэй, Боролдайсуялби гэдэг залуу зарцтай, дайр бор хоёр хүлэг морьтой

- бүлгээ. Торголжин баяны хөвчн Дува сохор, Добу мэргэн хоёр бүлгээ.
4. Дува сохор, магнай дундаа ганц нүдтэй гурван нүүдлийн газар харах бүлгээ.
 5. Нэгэн едер Дува сохор, Добу мэргэн дүүтэйгээ Бурхан халдун уулан дээр гарав. Дува сохор, Бурхан халдун дээрээс харвал Түнхэлэг горхин уруу нэгэн бүлэг иргэн нүүж айсуу.
 6. Дува сохор өгүүлрүн: "Тэр нүүдэл иргэний дотор, тэрэгний мухлагийн өмнө нэг сайхан охин сууж явна. Хүний гэргий болоогүй бол Добу мэргэн дүү чамд гуйж гэргий болгоё" гээд түүнийг үзүүлэхээр Добу мэргэн дүүгээ илгээв.
 7. Добу мэргэн, тэр нүүдэлд хүрч охиныг үзвэл үнэхээр алдартай, гоо сайхан охин бөгөөд хүний гэргий болоогүй ажээ. Нэр Алун гуа гэнэ.
 8. Энэ охин, хорь түмдийн ноён Хорилардай мэргэний гэргий Баргужин гуагаас хорь түмд (хорь буриад)-ийн нутаг Ариг ус гэдэг газар тержээ. Түүний эх Баргужин гуа бол хол газрын Баргужин төхмийн эзэн Баргудай мэргэний охин бүлгээ. Тэр бүлэг иргэн бол Хорилардай мэргэнийх ажээ.
 9. Хорилардай мэргэн, хорь түмдийн газарт булга, хэрэм зэрэг ан гереес агнахаа хориглон булаалдаж харилцан муудалцаад салж, хорилар овогтон болоод Бурхан халдун ууланд ан гереес элбэг гэж сонсож, Бурхан халдуны эзэн бурхан босгосон Шинч баян урианхайтай уулзахаар нүүж ирсэн ажээ. Энэхүү хорь түмдийн ноён Хорилардай мэргэний охин, Ариг уснаа терсен Алун-гуаг гуйж, Добу мэргэний гэргий болгосон ёс тийм ажээ.
 10. Алун-гуа, Добу мэргэнд ирээд Бүгчүнтэй, Бэлгчүнтэй гэдэг нэртэй хоёр хөвчнүүнийг төрүүлэв.
 11. Дува сохор ах нь дөрвөн хөвчүнтэй бүлгээ. Дува сохрыг үхсэний хойно түүний дөрвөн хөвчн, Добу мэргэнийг авга гэж үзэхгүй доромжилж салж нүүгээд дөрвөд овогтон болов.
 12. Түүний хойно нэг едер Добу мэргэн Тогоцог ендер дээр гереелехеер гарвал, ой дотор нэгэн урианхай хүн гунжин буга алаад хавирга цоройг шарж байхад уулзаж,
 13. "Нөхөр шоролгодоо" гэж Добу мэргэн хэлбэл, тэр хүн уушги зүлд ба арьсыг өөрөө авч, бусдыг цөм Добу мэргэнд өгөв.
 14. Добу мэргэн, тэр бугын махыг ачиж явтал замд хүүхдээ хөтөлсөн нэгэн ядуу хүн учрав.
 15. "Чи юун хүн бэ?" гэж Добу мэргэн асуувал, тэр хүн өгүүлрүн: "Би Малиг баяудын хүн. Одоо би ядарч явна. Тэр гереесний махнаас надад өг. Би энэ хөвчнээ чамд өгье" гэвэл,
 16. Добу мэргэн зөвшөөрч, бугын өрөөсөн гуяыг тэр хүнд өгөөд хөвчнүүнийг авч ирж гэртээ зарцлах болов.
 17. Тэгж байтал Добу мэргэн үгүй болов. Добу мэргэнийг үгүй болсны хойно түүний гэргий Алун-гуа бэлбэсэн бөгөөд Буха хатаги, Бухату салжи, Бодончар мунхаг гэдэг нэртэй гурван хөвчнүүнийг төрүүлэв.
 18. Урьд Добу мэргэнийг амьд бүхий цагт терсен Бэлгчүнтэй, Бүгчүнтэй хоёр

хөвчн, эх Алун-гуагаас эчнээ хэлэлцсэн нь: "Бидний эх, ойр төрлийн эрэгтэй хөнгүй ба эргүй бөгөөд энэ гурван хөвчнийг төрүүлэв. Гэр дотор ганц Малиг баяуд овгийн зарц хүн байна. Энэ гурван хөвчн, түүний хүүхэд биз" гэж эхээс далд хэлэлцэхийг нь Алун-гуа мэдээд,

19. Хаврын нэгэн едер хонины хатсан мах чанаж Бэлгүнтэй, Бүгүнтэй, Буха хатаги, Бухату салжи, Бодончар мунхаг таван хөвчндээ идүүлээд тэднийг зэрэгцүүлэн суулгаж, хүн бүрд нэгжээд мөс (сум буюу нарийн мод)-ийг хугал гэж өгвөл амархан хугачиж орхив. Бас таван мөсийг нийлүүлж баглаад хугал гэж өгвөл тавуулаа дараалан оролдож хугалж чадсангүй.

20. Үүнд Алун-гуа эх нь өгүүллүүн: "Бэлгүнтэй, Бүгүнтэй та хоёр намайг энэ гурван хөвчнийг яахин төрүүлэв, хэний хөвчд бол гэж сэжиглэн хэлэлцэнэ. Сэжиглэх тань зөв.

21. Гэвч, та нар учрыг мэдэхгүй байна. Шене бүр цагаан шар хүн, гэрийн ерх тотгоор гийгүүлэн орж ирээд миний хэвлийг илэхэд түүний гэрэл миний хэвэлд шингэх бүлгээ. Тэр хүн, гарах нар сарны хилээр шар нохой мэт шарвалзсаар гарч одно. Дэмий яахин өгүүллэ та. Түүнээс үзвэл тэнгэрийн хөвчд биз. Хар тэргүүт хүнтэй адилтгаж яахин болно. Хамгийн хаад болох цагт харц хүн сая учрыг мэднэ" гээд

22. Бас Алун-гуа, таван хөвчнээ сургаж өгүүллүүн: "Та таван хөвчн, миний нэгэн хэвлээс төрсөн биш үү. Та нар ганц ганцаар салбал нэгжээд сум мэт хүнд хялбархан дийлэгдэнэ. Та нар эв эеэ нэгтгэвэл тэр багласан таван сум мэт бэх болж, хэнд ч хялбар дийлэгдэхгүй болно" гэв. Тэгж байтал Алун-гуа эх нь үгүй болов.

23. Эх Алун-гуаг үгүй болсны хойно ах дүү тавуулаа, адуу малаа хуваах болж, Бэлгүнтэй, Бүгүнтэй, Буха хатаги, Бухату салжи дөрвүүлээ юмаа хувааж аваад дүү Бодончар мунхагийг бядуу гэж урагт үл тооцож хувь эс өгөв.

24. Бодончар урагт эс тоологдох атал, энд юу хийж сууна гээд гол дайрт, годил сүүлт орог шинхул морио унаж үхвэл ухье, амьдарвал амьдаръя гэж Онон мерен уруу зорьж одов. Тэнд Балжийн арал гэдэг газар хүрч өвсөн эмбүүл гэр барьж суув.

25. Тэгж байтал хар хур шувууг бор харцага барьж идэхийг үзэж, гол дайрт, годил сүүлт орог мориныхялгасаар урхи хийж, тэр бор харцагыг барьж авчрав.

26. Бодончар, идэх юмгүй тул чонын гууд хорьсон гөрөөсийг мярааж харван алж идэх буюу чонын идсэн сэгийг түүж гэдсээ хооллож, харцагаа тэжээсээр тэр он гарав.

27. Хавар болж, нугас ирэх цагт харцагаа сойж тавиад галуу, нугас олныг алж, идэж үл барах тул,

Мечир бүрээс

Меч гуя елгеж

Хожуул бүрээс

Хоёр гурван

шувуу олгосон нь ялзрахад хүрчээ.

28. Битvv модот уулынхяраас нэгэн бвлэг иргэн, Тvнхэлэг горхин уруу нvvж ирэв. Бодончар, харцагаа тавин едер бvр тэр иргэнд очиж цэгээ гуйж уугаад, шене евсен эмбvул гэртээ ирж хонох бвлгээ.
29. Тэд иргэн Бодончарын харцагыг гуйвал эс егев. Тэд иргэн, Бодончарыг хэн юун хvн бэ гэж асуухгvй, Бодончар бас тэр иргэнийг юун иргэн гэж асуухгvй явна.
30. Гэтэл Буха хатаги ах нь Бодончар мунхаг дvвгээ энэ Одон мерен уруу одлоо гэж нэхэн ирж, Тvнхэлэг горхинд нутаглах тэд иргэнд хvрээд тийм морьтой, тийм хvн vзэгдэв vv гэж сурвал,
31. Тэд иргэн егvвлрvнн: "Едер бvр нэгэн хvн манд ирж эсэг (цэгээ) ууж одно. Тэр хvн ба тvнний морь, чиний сурдагтай адил байна. Тvвнд нэг харцага бий. Тэр, шене хаана хонодгийг мэдэхгvй. Баруун хойноос салхи салхилбал тvнний харцагаар бариулсан нугас галууны ед сед нь цас мэт бутарч хийсэж ирнэ. Бодвол тvнний гэр холгvй биз. Одоо тvнний ирэх цаг болов. Хоромхон хvлц" гэв.
32. Удалгvй Тvнхэлэг горхин еед нэгэн хvн айсуй. Хvрч ирвэл Бодончар мен. Буха хатаги ах нь таньж аваад Онон мерен еед дагуулан давхив.
33. Бодончар, Буха хатаги ахын хойноос даган хатирч егvвлрvнн: "Ах аа, ах аа, бие тэргvвтэй, дээл захтай нь сайн" гэвэл, ах нь тэр vгийг хайхарсангvй.
34. Бодончар мен vгийг хоёрдугаар удаа егvвлбэл, ах нь хариу хэлсэнгvй. Мен vгийг гуравдугаар удаа хэлэхэд ах нь егvвлрvнн: "Чи энэ vгийг юунд дахин дахин егvвлнэ?".
35. Бодончар егvвлрvнн: "Тугаарын (саяын) Тvнхэлэг горхиноо бvнхий иргэнд эзэнгvй, их бага, сайн муу, толгой шийр цем нэгэн адил чацуу байна. Ийм хялбар иргэн тул тэднийг бид эзэлж авъя"
36. Ах нь егvвлрvнн: "За тийм бол гэртээ хvрч, ах дvв нартай зевлелдеж, тэд иргэнийг эзэлье" гэж,
37. Гэртээ хvрээд, ах дvв нартай хэлэлцэж мордов. Тэргvвлэн хянагчид мен Бодончарыг явуулав.
38. Бодончар тэргvвлэн явж нэгэн жирэмсэн эмийг барьж "Чи юун хvн бэ?" гэж асуувал, тэр эм егvвлрvнн: "Би жарчиуд аданхан урианхайн хvн" гэв.
39. Тэндээс ах дvв тавуулаа тэд иргэнийг довтолж, адуу малыг авч, хvн ардыг зарц болгов.
40. Тэр жирэмсэн эм Бодончарт ирж хевvнн терев. Тvннийг харь овгийн хевvнн гэж Жажирадай гэж нэрийдэв. Жадараны евег тэр болов. Тэр Жажирадайн хевvнн Тугудай нэрт бвлгээ. Тугудайн хевvнн Бури-булчиру, Бури-булчиругийн хевvнн Хар-хадаан бвлгээ. Хар-хадааны хевvнн Жамуха бвлгээ. Жадаран овогтон тэд болов. (Жада гэдэг нь харь буусад гэсэн vг болно).
41. Тэр эм бас Бодончараас нэгэн хевvнн терvвлэв. Тvннийг барьж авсан эмийн хевvнн хэмээн Баарьдай гэж нэрийдэв. Баарины евег тэр болов. Баарьдайн хевvнн Зvтгэлбех, Зvтгэлбех олон эм авсан тул хевvнн нь манан мэт (олон) терев. Манан баарин овогтон тэд болов.

42. Бэлгvнvтэй, бэлгvнvд овогтон болов. Бvгvнvтэй, бvгvнvд овогтон болов. Буха хатаги, хатагин овогтон болов. Бухату салжи, салжид овогтон болов. Бодончар, боржигин овогтон болов.

43. Бодончарын авааль эмээс терсен Барим ширату Хабич нэрт бvлгээ. Тэр Хабич баатрын эхийн инжид ирсэн эмийг Бодончар татвар эм болгон нэгэн хевvн терсенд Жаурьдай нэр егев. Бодончар амьд байх цагт Жаурьдайг зvхэл тайлгад орох эртэй болгов.

44. Бодончарыг vгvй болсны хойно тэр Жаурьдайг гэрт ямагт аданхан урианхайдай хvн байсан тул тvнний хевvн гэж тайлгаас хеежгаргав. Тэр Жэврэдийн евег болов.

45. Хабич баатрын хевvн Мэнэн тудун бvлгээ. Мэнэн тудуны хевvн Хачи хvлvг, Хачин, Хачиу, Хачула, Харалдай, Хачиун, Начин баатар долоо бvлгээ.

46. Хачи хvлvгийн хевvн Хайду, Намулун эхээс терсен бvлгээ. Хачины хевvн Ноёгидай нэртэй бvлгээ. Ноён шиг авиртай тул ноёхон овогтон болов. Хачиугийн хевvн Баруладай нэрт бvлгээ. Их биетэй ба идээ барах ховдог тул Барулас овогтон болов. Хачулагийн хевvн бас идээ барах ховдог тул их барула, ечvвхэн барула гэдэг хоч нэртэй болж, улмаар эрдэмт барула, тодойн барула тэргvвтэн барулас овогтон болов. Харалдайн хевvн будаа мэт эх тvрvгvй хутгалдах тул будаад овогтон болов. Хачиуны хевvн Адархидай нэрт бvлгээ. Ах дvнгийн дунд адармаатай (яхир хэрvлч) тул адархин овогтон болов. Начин баатрын хевvн Уруудай Мангудай хоёр бvлгээ. Урууд, мангуд овогтон болов. Начин баатрын авааль эмээс терсен хевvн Шижуудай Доголдай хоёр бvлгээ.

47. Хайдугийн хевvд Байшинхор догшин, Чирхай лянхуа, Чаужин ортагай гурав бvлгээ. Байшинхор догшны хевvн Тумбинай сэцэн бvлгээ. Чирхай лянхуагийн хевvн Сэнгvн билгэ, амбагайтан тайчууд овогтон болов. Чирхай лянхуа бэргэнээ эм болгон авч, нэгэн хевvн тержээ. Нэр нь Бэсvдэй гэнэ. Бэсvд овогтон болов. Чаужин Ортагай зургаан хевvнтэй нэр нь: Оронар, Хонхотан, Арулад, Сенид, Хабтурхас, Гэнигэс гэдэг тул ийм овогтон болов.

48. Тумбинай сэцэний хевvн Хабул хаан Сэмсэчvлэ хоёр бvлгээ. Сэмсэчvлийн хевvн Бvлтэчv баатар бvлгээ. Хабул хаан, долоон хевvнтэй, тэдний нэр нь Охинбархаг, Бартан баатар, Хутугту Монхор, Хотала хаан, Хулан, Хадаан, Тодойн отчигин гэнэ.

49. Охинбархагийн хевvн Хутугту Жvрхи бvлгээ. Хутагту жvрхийн хевvн Сэчэ-бэхи Тайчу хоёр бvлгээ. Тэд жvрхи овогтон болов.

50. Бартан баатрын хевvд Мэнгитv хиан, Нэгvн тайжи, Есvхэй баатар, Даридай отчигин энэ дерев бvлгээ. Хутугту Монхорын хевvн Бvри бехе бvлгээ. Онон мөрний шугуйд хуримлах цагт [Чингисийн дvв] Бэлгvтэйн мерийг тэр тас цавчсан билээ.

51. Хотала хааны хевvд Зочи, Хирмау, Алтан гурав бvлгээ. Хулан Баатрын хевvн Их Чэрэн бvлгээ. [Их Чэрэнгийн боол] Бадай Хишлиг хоёр [Чингисийн вед] Дархадын ноёд болов. Хадаан Тодойн хоёр vргvй енгерчээ.

52. Хамаг Монголыг Хабул хаан захирч байв. Хабул хаан долоон хөвчнээ байтал, Сэнгүн билгийн хөвчн Амбагайг хамаг Монголын хаан болгохоор хэлсэн ажээ.

53. Буйр Хелэн хоёр нуурыг холбож урсах Оршуун меренд айргууд, буйргууд овгийн татаар аймаг нутаглана. Тэдэнд Амбагай хаан охиноо өгч, өөрөө охиныг хүргэж очоод татаарт баригдав. Татаар, Амбагай хааныг барьж, Хятадын Алтан хаанд хүргүүлэв. Бэсүд овгийн Балхачи гэдэг хүнийг элч болгож, Амбагай хааны хэлсэн нь: "Хабул хааны долоон хөвчнүүн дундахь Хоталад, миний арван хөвчнүүн дундахь Хадаан тайжид чи очиж хэл. Хамгийн хаан, улсын эзэн байтал охиноо өөрөө үдэж хүргэхийг надаар цээрлэл болгогтун! Би татаар аймагт баригдав. Таван хурууны хумсыг тамгартал, арван хуруугаа барагдтал миний өшөөг авахыг оролдогтун" гэж илгээжээ.

54. Тэр цагт Есүхэй баатар, шувуу агнан явах зуур олхуноуд аймгаас эм аваад буцаж яваа мэргидийн их Чилэдү гэдэг хүнтэй уулзаж, түүний эмийг өнгөйж үзвэл гоо үзэсгэлэнтэй хөтөн байна. Есүхэй баатар гэртээ давхиж ирээд ах Нэгүүн тайжи, дүү Даридай отчигин хоёрыг дагуулан мордож, их Чилэдүүг гүйцэж очвол,

55. Тэр айж хурдан ухаа морины гуяыг ташуурдаж, уулын бэлээр дутаав. Түүнийг гурвуулаа цувалдан хөсөөл тэр улам дутаасаар нэгэн хошууг тойрч эргэж тэргэндээ хүрч ирсэнд эм Сэлүн үжин (фүжин гэж хятадаар хатныг хэлнэ) өгүүлрүүн: "Тэр гурван хүний учрыг мэдэв үү чи? Тэдний царай сэжиглэмээр байна. Чиний аминд хор хүргэж болно. Амьд мэнд үлдвэл эхнэрийг олоход бэрхгүй. Мухлаг тутам охид бий. Тэрэг тутам хатад бий. [Миний мэт өнгөт эхнэр олдоно А.то] Хэрэв намайг санавал дахин авсан гэргийг миний нэрээр нэрлэгтүн. Одоо амиа арчил. Миний үнэрийг үнэсэж яв" гээд өссөн цамцаа тайлж өгөв. Их Чилэдү, тэр цамцыг морин дээрээс тонгойж авмагц, харвал, өгөө гурав мөн хошууг тойрч нэхэж айсуй.

Чилэдү, хурдан ухаа морины гуяыг ташуурдаж яаран Онон мерен өөд дутаав.

56. Түүнийг гурвуулаа хойноос нь нэхэж, долоон даваа давтал хөсөж орхиод, Сэлүн үжинийг авч, Есүхэй баатар жолоодон хөтөлж, ах Нэгүүн тайжи тэргүүлж, дүү Даридай отчигин хажууд дагаж [гэмээг гилж А.то] явна. Үүнд Сэлүн үжин өгүүлрүүн:

"Миний эр Чилэдү,

Сэрүүн салхинд

Сэвлэг үсээ хийсгэж

Хээр хөдөө

Гэдсээ өлсгөж яахин зовох болов?

Одоо би хоёр сэвлэг үсээ хойш урагш унжуулж яахин одно?"

гээд Онон мернийг долгилтол, ой шугуйг ганхтал их дуугаар уйлахад Даридай отчигин хажуунаас өгүүлрүүн:

"Тэврэх хайрт эр чинь
Тэртээ давааг давав.
Уйлан санах эр чинь
Ус олныг гэтлэв.
Хайлж уйлавч
Харж чамайг үзэхгүй,
Хайж эрэвч
Хаалга зам нь олдохгүй.
[Гурван гол гэтэлгэв
Гурван гурви давуулав
Хайвал мергүй
Харвал бараагүй
Хайлбал үл сонстоно. Ч.Ц]
Дуугүй бай гэж ятгав.

Сэлүн үжинийг Есүхэй баатар тэгээд гэртээ авчирч гэргий болгов. Сэлүн үжинийг Есүхэй баатрын авчирсан ёс ийм бүлгээ.

57. Амбагай хаан баригдаад Хадаан Хотала хоёрыг нэр заасан тул хамаг монгол, тайчууд нар Онон мерний Хорхунагийн хендий гэдэг газар цугларч хэлэлцээд, Хоталыг хаан болгов. Монголын жаргалан нь бүжиг, хурим бүлгээ. Хоталыг хаан ергөмжлөөд Хорхунагийн саглагар модны дор хавирга газрыг халцартал, өвдөг газрыг елтертел дэвхцэн бүжиглэж хуримлав.

58. Хотала, хаан болоод Хадаан тайжитай хоёулаа татаар иргэнээс өшөө авахаар мордов. Татаарын Хотан бараг, Жали буха хоёртай арван гурван удаа байлдавч, Амбагай хааны өшөөг сайтар авч эс чадав.

59. Тэр цагт Есүхэй баатар, татаарын Тэмүжин-үгэ, Хори-буха зэргийн татаар хүнийг барьж ирэхэд жирэмсэн байсан Сэлүн үжин, Ононы Дэлүүн болдог гэдэг газар Чингис хааныг төрүүлжээ. Чингис төрөхдөө баруун гарт шагайн чинээ неж атган төржээ. Татаарын Тэмүжин-үгээг барьж ирэх цагт тохиолдож төрөв гэж Тэмүжин нэрийг өгчээ.

60. Есүхэй баатрын Сэлүн үжинээс Тэмүжин, Хасар, Хачиун, Тэмүгэ дөрвөн хөвүүн төрөв. Бас Тэмүлүн нэртэй нэгэн охин төрөв. [Есүхэй баатрын нөгөө гэргий Сочигэл эхээс төрсөн Бэгтэр Бэлгүтэй хоёр бүлгээ. А.то] Тэмүжинийг есөн настай байхад Зочи-Хасар долоон настай, Хачиун алчи таван настай, Тэмүгэ отчигин (отгон нь галын хаан, голомтын эзэн гэсэн үг болно) гурван настай, Тэмүлүн елгийтэй байсан бүлгээ.

61. Есүхэй баатар, Тэмүжинийг есөн настай байхад Сэлүн эхийн төрхөм олхуноуд иргэнд хөвүүний нагац нараас охин гуйяа гэж Тэмүжинийг аваад одов. Явах замд Цэгцэр Чихургу гэдэг газрын хооронд Хонгирадын Дэй сэцэнтэй уулзав.

62. Дэй сэцэн өгүүллүүн: "Есүхэй худ аль хүрэхээр явна?" Есүхэй баатар өгүүллүүн: "Миний хөвүүний нагац олхуноуд иргэнээс охин гуйхаар явж байна".

Дэй сэцэн егүүлрвн: "Энэ хөвүн чинь нүдэндээ галтай, нүвүрэндээ гэрэлтэй хөвүн байна.

63. Есүхэй худ, би энэ шене, нэгэн зүүд зүүдлэв. Цагаан шонхор шувуу, нар сар хоёрыг атган нисэж ирээд миний гар дээр буув" гэж зүүдлэв. Нар сарыг бид нүдээр үздэг билээ. Гэтэл, нар сарыг шонхор шувуу атгаж миний гар дээр буух нь гайхалтай, ямар сайн тохиол учрах болов гэж би бусдад хэлсэн бүлгээ. Есүхэй худ чи, хөвүн дагуулж ирсэн нь даруй миний зүүдний тайлбар болов. Юун зүүд байх вэ! Танай хиад аймгийн сүлд ирж, зүүдээр дохиолсон ажээ.

64. Манай хонгирад хэдийнээс бусдын нутаг ба хүнийг булаан тэмцэлддэггүй.

Харь улсыг үл довтлон

Хацар сайт охидоо

Хасаг тэргэнд суулгаж

Хар буур хеллөж

Хатируулж одож

Хаан болсон та нарын

Хатан сууринд дэвшүүлж

Хамт суулгана.

Єер иргэнийг үл тэмцэн

Єнге сайт охидоо

Єлжгэтэй (суудалтай) тэргэнд суулгаж

Єл буур хеллөж

Үүсгэж одож

Єндөр суурь эзлэгчдийн

Єреел хань болгоно.

Манай хонгирад хэдийнээс хацар гоо хатадтай, єнге сайн охидтой тул зээгийн зүсээр, охидын єнгеер явна.

65. Нуган хүүхэд нутгаа эзэмшинэ. Охин хүүхэд єнге шилэгдэнэ. Есүхэй худ, миний гэрт оч. Надад єчүүхэн охин бий. Тэ үз" гэж, Дэй сэцэн хэлээд Есүхэйг гэртээ дагуулж аваачив.

66. Есүхэй худ, охиныг үзвэл нүүртээ гэрэлтэй, нүдэндээ галтай охин тул санаанд нийлэв. Түүний нэр Бертэ гэнэ. Тэмүжинээс нэгэн нас ах, аравтай ажээ.

Дэй сэцэний гэрт хоноод маргааш нь охиныг гуйвал, Дэй сэцэн егүүлрвн: "Олон удаа гуйлгаж єгвел эрхэмлэгдэх, цєен удаа гуйлгаж єгвел доромжлогдох гэдэг боловч, охин хүний заяа, терсєн үүдэнд єтлєхгүй тул охиноо єгье. Чи хөвүннээ хүргэн болгож манай гэрт үлдээ" гэвэл, Есүхэй баатар егүүлрвн: "Би хөвүннээ орхий. Миний хөвүн нохойноос цочимтгой билээ. Эрхэм худ чи, миний хөвүннийг нохойноос бүү цочуул!" гээд хетөлж явсан мориор бэлэг єгч, Тэмүжинийг орхиод Есүхэй баатар буцав.

67. Есүхэй баатар, Цэгцэрийн шар талд явж байтал, татаар иргэн хуримлаж байхтай

тохиолдоод ам цангах тул хуримд буув. Татаар нар Есвхэйг таньж, "Эрхэм Есвхэй ирэв" гэж хуримд суулгаад, урьдын булаагдсан ешеег санаж, нууцаар хэлэлцэн, хоолонд хор хольж өгчээ. Есвхэй тэндээс мордож явах замд бие муужирч, гурван хоног арай гэж яваад гэрт хврч,

68. Есвхэй өгүүлрвн: "Миний дотор муу байна. Дэргэд минь хэн байна?" гэж асуувал, хонхотаны Чирха өвгөний хөвчн Мэнлиг (Мэнлиг буюу Мунлиг) ойр байна гэвэл, түүнийг дуудаж өгүүлрвн: "Хүү минь Мэнлиг чи сонс. Хөвчн минь балчир билээ. Тэмүжин хөвчнийг урагт орхиод ирэх замын зуур татаарт хорлогдов. Дотор минь муу байна. Өнчин хоцорсон дүү нараа, бэлбэсэн бэргэнээ асрахыг чи мэд. Тэмүжин хөвчнийг даруй явж авчир! Хайрт Мэнлиг минь!" гээд наснаас нөгчив.

ЧИНГИСИЙН ИДЭР НАС

69. Мэнлиг, Есвхэй баатрын үгийг дагаж, Дэй сэцэнд очоод өгүүлрвн: "Есвхэй ах, Тэмүжинийг маш их мөреөдөж өрөвдөх тул Тэмүжинийг авахаар ирэв" гэвэл, Дэй сэцэн өгүүлрвн: "Худ хөвчнээ мөреөдөх бөгөөс явуулъя. Харин удалгүй гэдрэг ирүүлэх хэрэгтэй" гэв. Энэ үгийг сонсож Мэнлиг эцэг, Тэмүжинийг авч ирэв. [Есвхэй баатар тэнгэр болсонд Тэмүжин, газарт уруу унан хэвтэж маш гаслахад хонхотаны Чирха, түүнийг сэргээн ятгаж өгүүлсэн нь:

"Тул загас мэт юунд
Тулбарин гасална чи?
Туурга цэрэг (торгон цэрэг)-ээ бэхэлье гэж
Туйлтай үгээ хэлэлцсэн биш билүү?
Усны загас мэт юунд
Уяран гасална, чи?
Улс төрөө байгуулъя гэж
Учиртай үгээ хэлэлцсэн биш билүү?"

гэж өгүүлбэл уйлахаа зогссон ажээ. А.то]

70. Тэр хавар Амбагай хааны хатан Орбай Сохатай хоёр ихсийн газар (өвгөдийн хүүр оршуулах газар) тайлгын идээ өргөхөд Сэлүн үжин хождож очсон тул тайлгын идээний хуваариас хоцрогдов. Орбай Сохатай хоёрт Сэлүн үжин өгүүлрвн: "Есвхэй баатрыг үхэв гэж, хөвчнийг минь балчир гэж, ихсийн тайлгын хишгийн архи сархдаас яахин хождуулав, та? Нүд үзсээр үл өгөх, нүүхдээ үл хэлэх болов, та" гэжээ.

71. Тэр үгэнд Орбай Сохатай хоёр хатан хариу өгүүлрвн:

"Урьж чамд егех ёсгвй
Учирвал чи идэх ёстой!
Хвргэж, чамд егех ёсгвй
Хвртвэл чи идэх ёстой!

Амбагай хаан үхээд, Сэлүнд ийнхүү хэлэгдэх болов.

72. Аргацаан эдний эх, хөвүүдийг нутагт орхиж нүүе. Бүү авч явъя" гэв. Түүний маргааш тайчуудын Таргудай-Хирилтуг, Тодойн-Гиртэ нар Онон мерен уруу хөдлөв. Сэлүн үжин, хөвүүдийн хамт орхигдоход хонхотаны Чирха өвгөн нүүж одогсдыг очиж ятгавал Тодойн Гиртэ,

"Цээлийн ус ширгэв
Цэгээн чулуу хагарав"

гээд Чирха өвгөний үгийг хайхрахгүй, цааш нүүж "Чи ингэж ятгах буюу" гэж тэр өвгөний зоо нурууг жадлан хөөв.

73. Чирха өвгөн шархтай болж гэртээ ирээд зовуурилан хэвтэхэд Тэмүжин үзэхээр одов. Хонхотаны Чирха өвгөн, Тэмүжинд өгүүлрүүн: "Сайн эцгийн чинь хураасан улс тарж нүүхэд ятгахаар яваад ийнхүү жадлагдав" гэвэл Тэмүжин уйлж гарав. Сэлүн үжин еерийн биеэр туг барьж мордоод, орхиж нүүсэн иргэдийн заримыг буцааж авчрав. Гэвч, буцаж ирсэн иргэд бас тогтсонгүй, тайчуудын хойноос нүүжээ.

74. Ийнхүү тайчууд ах дүү нар бэлбэсэн Сэлүн үжинийг бяцхан хөвүүдийн хамт нутагт гэж нүүсэн ажээ.

Оюунтай терсен Сэлүн эх
Оёдолт дээлийг огшуулан өмсөж
Оготор хормойг шуун бүсэлж
Онон мернийг өгсөж уруудаж
Олирс мойлыг түүж явж
Өчүүхэн хөвүүдээ хайрлан тэжээж
Өдөр шөнийг аргацаан өнгөрүүлэв.
Чадалтай терсен үжин эх
Царсан шорыг барин явж
Цавчим газрыг өгсөж уруудаж
Сөдөн хичгэний үндсийг малтаж
Шене өдрийг хатамжин өнгөрүүлж
Суут хөвүүдээ тэжээн өсгөв.
[Хатан терсен үжин эх
Хайлаасан шор барин явж
Халдун уулыг өгсөн уруудаж
Хавийн мангирыг малтан түүж

Хаад хөвүүдээ хайрлан тэжээж
Ханатал цадтал идүүлж есгев. А.то]

75. Гоо төрсөн Сэлүн эх
Гох дэгээ барин явж
Гол завьыг егсеж уруудаж
Гогод мангирыг түвн явж
Хутагтан хөвүүдээ тэжээж есгев.
Зарчимтай төрсөн үжин эхийн
Затгас төмсөөр тэжээсэн хөвүүд
Засагтан сайд болж есөв.
Гоо төрсөн үжин эхийн
Гогод мангираар тэжээсэн хөвүүд
Хутагтан сайд болж есөв
Эх үжиний тэжээсэн хөвүүд
Эрс сайд болон есөж
Эрх омог тегелдер болж
Эх Ононы эрэгт сууж
Слгүүр гох усанд хаяж
Эрэмдэг загасыг шүүн барьж
Эх үжинийг тэжээх болов
Зарчимт үжиний тэжээсэн хөвүүд
Засагт эрс болон есөж
Замагтай усыг шүүрдэн байж
Загас жараахайг гехиден барьж
Заяат эхээ тэжээх болов.

76. Нэгэн едер Тэмүжин, Хасар, Бэгтэр, Бэлгүтэй дөрвүүл хамт сууж, загас гехидехэд нэг гэгээн согос загас гехид торжээ. Тэмүжин Хасар хоёроос Бэгтэр Бэлгүтэй хоёр тэр загасыг булааж авав. Тэмүжин Хасар хоёр гэрт ирж үжин эхэд өгүүллрүүн: "Нэгэн цайвар загас гехид орсныг Бэгтэр Бэлгүтэй ах дүү хоёулаа булааж авав" гэвэл, үжин эх өгүүллрүүн: "Та нар нэг эцгийн хөвүүд байтал юунд тэгж маргалдана? Одоо сүүдрээс өөр нөхөргүй, сүүлнээс өөр ташуургүй байгаагаа мэдэх биз. Ийм бол бид тайчууд нараас яаж өшөөгөө авч чадна. Урьдын Алун эхийн таван хөвүүд мэт яагаад эв зөгвй болов? Та нар битгий тэг" гэв.

77. Тэндээс Тэмүжин Хасар хоёр үл ойшоон өгүүллрүүн: "Счигдер нэг болжмор харваж алсныг тэд булааж авсан билээ. Энэ едер бас дахин булаав. Ийм бол эдэнтэй хамт яаж амьдарна" гээд гэрийн үүдийг ширүүн хаяж гарч одов. Бэгтэр, довцог дээр есен шарга морио хариулж суутал Тэмүжин хойноос, Хасар өмнөөс нууцаар сумаа онилж хүрэхэд Бэгтэр үзээд өгүүллрүүн: "Тайчууд ах дүү нарын хөнөөлийг

хүлээгээд, ешөөгөө дуусган авч чадаагүй байтал, та нар намайг яаж нүдний сормуус, амны бөөлжис болгоно? Одоо сүүдрээс еер нөхөргүй, сүүлнээс еер ташуургүй байтал юунд ингэж байна, та? Голомтыг минь бүү бүрэлгэгтүн. Бэлгүтэйг бүү хөсөөгтүн" гээд завилан сууж хүлцэв. Тэмүжин Хасар хоёр хойно урдаас харван алж одов.

78. Тэмүжин Хасар хоёр гэрт ирж ороход үжин эх хоёр хөвүүнийхээ царайг хармагц, даруй учрыг мэдэж өгүүллрүн:

"Хариа барагсад
Ижлээ идэгсэд
Халуун хэвлээс гарахдаа
Хар неж атган төрсөн билээ
Хавиргаа хазах
Хар нохой мэт,
Хаданд довтлох
Харцага шонхор мэт,
Уураа даран ядах
Омогт арслан мэт,
Амьдыг залгих
Аюулт мангас мэт,
Сүүдрээ довтлох
Сүрхий араатан мэт,
Цугийг залгих
Цурхай загас мэт,
Ботго тормын
Бормийг хазах
Өл буур мэт,
Бороот өдөр
Довтлон халдах
Өлөн чоно мэт,
Нялх үрээ
Гилэн (хөсөн) ядаж
Нядлан идэх
Нүгэлт ангир мэт
, Хэвтшийг хөдөлгөвөл
Гэдрэг довтлох
Хэрцгий цөсөөр (чоно) мэт,
Барьж идэх
Барс араатан мэт,
Балмад амьтад буюу

Сүүдрээс еер нөхөргүй

Сүүлнээс еер ташуургүй байхад

тайчууд нарын хөсөөнийг хүлээж, өшөөгөө хэн яаж авах вэ? гэж байхад, та нар юунд ийм хэрэг хийв?" гэж эртний үгийг иш татаж, өвгөдийн үгийг үндэс болгож хөвүүдээ ихэд буруушаан зэмлэв.

79. Тэгж байтал, тайчуудын Таргудай Хирилтуг, шадар нөхдөө дагуулж, "Хурганы үс гуужив, телегний бие телжив" (Сэлүний хөвүүд тэнхрэв) гэж довтлохоор ирэв. Тэднээс айж Сэлүн үжин хөвүүдийн хамт ой шугуйд дутаав. Бэлгүтэй мод хугалж шивээ барив. Хасар харван байлдаж, Хачиун, Тэмүгэ, Тэмүлүн гурвыг уулын завд нууж байхад тайчууд бархиран өгүүллрүүн: "Тэмүжин ахаа гаргаж өг. Бусад чинь хэрэггүй" гэхийг сонсоод Тэмүжинийг сэм оргуулан ойд дутаалгав. Үүнийг тайчууд мэдээд нэхэн хөсөд Тэмүжин, Тэргүүн өндрийн шугуйд шургаж орвол тайчууд нэвтрэн орж чадсангүй хүрээлэн сахив.

80. Тэмүжин, шугуй дотор гурав хонож одоо харъя гэж морио хөтөлж явахад мориноос эмээл нь мултран унав. Эргэж үзвэл эмээлийн олом хөмөлдрег хэвээр байтал мултарсан ажээ. "Олом мултарч болох гэвч, хөмөлдрег яахин мултарна. Тэнгэр ятгаж байгаа болов уу?" гэж бас гурав хоног хүлээв. Дахин гарахаар явахад шугуйгаас гарах замыг гэрийн чинээ цагаан чулуу бөглөн хэвтэж байна. "Тэнгэр ятгаж байгаа болов уу?" гэж буцаж бас гурав хонов. Бүгд өс хоног хоолгүй байж "Энэ мэт нэргүй үхэхээр гаръя" гээд зам бөглөн унасан гэрийн чинээ цагаан чулууг тойрон гарахад саад болох модыг сумч (сум хийдэг) хутгаараа огтлоод морио хөтөлж гармагц тайчууд угтан барьж авав.

81. Тэмүжинийг Таргудай-Хирилтуг барьж, улсдаа аваачаад засаглан шийтгэж айл бүрд нэжээд хонуулж хэсүүлэн явна. Зуны тэргүүн сарын арван зургааны улаан тэргэл өдөр тайчууд Ононы эрэг дээр хуримлаж, нар шингэхэд тарав. Тэр хуримын үед Тэмүжинийг нэгэн хялбар дорой хөвүүн авчран сахиулж билээ. Хуримын ардыг тармагц, тэр хялбар хөвүүний толгойг бугуй (дөнгө)-гаар нэгэн удаа дэлдээд (цохиод) гүйж Ононы шугуй дотор хэвтвэл үзэгдэх болов уу гэж усны хариг (урсгалын хажуу дахь тогтмол ус)-т ороод гэдрэг хэвтэж дөнгөө ус уруу урсган нүүрээ ил гаргаж хэвтэв.

82. "Баригдсан хүнийг алдав" гэж түүнийг сахиж байсан хүн их дуугаар хашхирахад тарсан тайчууд цуглан ирж, өдөр мэт саруул шөнө Ононы шугуйг нэгжин бэдрэв. Усны харигт хэвтэж байгаа Тэмүжинтэй сүлдүсний Сорхон-шар яг тохиолдон үзэж өгүүллрүүн: [усанд чилмий (ором)-гүй, огторгуйд мөргүй тул чиний ингэж хэвтэх зөв байна. А.то] "Чи ийм аргатай бөгөөд нүдэндээ галтай, нүүртээ гэрэлтэй хүн тул тайчууд ийнхүү атаархах ажээ. Чи ингээд хэвтэж бай. Би чамайг зааж өгөхгүй" гээд өнгөрөн одов. Цааш хэрхэн эрэхийг тайчууд нар зөвлөхөд, Сорхон-шар өгүүллрүүн: "Хүн бүр явсан мөрсөр гэдрэг явж, орчны газрыг дахин

шалгаж үзье" гэвэл цөм "За" гэж зөвшөөрч, хvн бvр явсан мeрeерeе явж эрэв. Бас Сорхон-шар, Тэмвжинийг дайрч "Ах дvв тайчvвд нар, ам шvдээ билvвдэж айсуй явна. Чи хатуужин хэвтэж бай" гээд енгeрч одов.

83. Тайчууд нар эрж олсонгvй тул дахин явж эрэхийг зөвлөлдөхөд Сорхон-шар eгvвлрvвн: "Тайчууд, [ноёд А.то] хөвvвд бид, гэгээн цагаан едeр бvхэл хvнийг алдаад, одоо харанхуй шeнe хэрхэн олох билээ. Хvн бvр явсан мeрeерeе дахин нэгэн удаа эрж тараад маргааш цуглаж эрье. Тэр денгeтэй хvн хаана холдох вэ" гэвэл бvгдээр "За" гэлдэж буцаж эрэхээр явав.

Сорхон-шар бас Тэмвжинд ирээд eгvвлрvвн: "Одоо нэгэн удаа эрж тараад маргааш эрэхээр болов. Биднийг тармагц эх ба дvв нарын зvг яв. Хэрэв хvн тохиолдвол намайг vзэв гэж бvв хэл" гээд явчив.

84. Тэднийг тармагц, тэмвжин дотроо сэтгэрvвн: "Саяын хэдэн едeр айл хэсэж хоноход Сорхон-шарын гэрт хоновол тvвний хөвvвн Чимбай Чулуун хоёр намайг eрeвдeн хайрлаж, шeнe гинж денгий минь суллаж хонуулах бvлгээ. Одоо бас Сорхон-шар намайг vзэж зааж eгсeнгvй eнгeрeв. Тэд намайг аврах биз" гэж Сорхон-шарын гэрийг зvглэн Онон мeрeн уруу явав.

85. Сорхон-шарын гэрийн тэмдэг нь шeнe турш vвp цайтал cvv самарч эсэг (айраг)-ээ бvлэх бvлгээ. Тэр тэмдгийг баримталж, бvлvврийн чимээг чиглэж очоод гэрт нь орвол Сорхон-шар eгvвлрvвн: "Чамайг эх ба дvв нарын зvг яв гэж эс хэллvв, би. Чи юунд ирэв?" гэв. Тvвний хөвvвн Чимбай Чулуун хоёр eгvвлрvвн: "Болжмор шувуу, харцагаас дутааж бутын ёроолд хоргодвол бут тvвнийг хамгаалж аварна. Одоо бидэнд хvн хоргодож ирэхэд тэгж хэлж яаж болно" гэж эцгээ буруушааж, денгийг эвдэж галд тvлээд, Тэмвжинийг хойд унгаст хар (мухлаг) тэргэнд eгvвлж, "Амьтан хvнд бvв хэл" гэж Хадаан нэртэй охин дvвгээр асруулав.

86. Гуравдугаар едeр [Денгeт хvн хаана холдох билээ? А.то] "Тvвнийг манайхан нуусан биз. Eep зуураа айлуудыг нэгжье" гэж айл бvрийг нэгжсээр Сорхон-шарынд ирж, гэр тэрэг ба исэр (ор)-ийн дор хvртэл нэгжээд хойд унгаст тэргэнд очиж амсар дахь унгасыг таталж, Тэмвжинийг хeлд хvрвэл, Сорхон-шар eгvвлрvвн: "Ийм халуун цагт унгасан дотор амьд хvн яаж байна? [Cэтгэлээ хантал эр. А.то]" гэвэл нэгжvвлийн хvмvвc бууж одов.

87. Тэр нэгжvвлийг одсон хойно Тэмвжинд Сорхон-шар eгvвлрvвн: "Намайг vнcээр хийсгэн алдав, чи. Одоо даруй эх ба дvв нарын зvг яв" гэж, ам цагаан эрмэг хулагч гvвг унуулж, тэлээ (хоёр эхийг хөхдөг тарган) хургыг чанаж, хөхvвp (ундны тулам) ба нэг нум, хоёр сум eгч, эмээл ба хэтгvйгээр явуулав.

88. Тэмвжин тэндээс явж урьдын шивээлсэн газарт ирээд eвcний налархай (зурвас)-гаар мeшгeн Онон мeрeн eед явж, eрнeеc урсах Химурга горхинд хvрэв. Химурга горхины eед eгсeж, Бэдэр хошууны Хорчухуй болдог гэдэг газар хvрч эх, дvв нартай учрав.

89. Тэнд бvгдээр нийлэлдэж, Бурхан халдуны eвep Хvрэлх дотор урсах Cэнгvр горхины (Цэнхэрийн голын) Хар зvрхний Хөх нуур гэдэг газар очиж нутаглаад

тарвага, зурам алж идэн амьдрав.

90. Нэгэн едер гэрийн дэргэд байгаа найман шарга агтыг дээрэм ирж нүд үзтэл дээрэмдэж одоход Тэмүжин нар явган тул харсаар хоцров. Бэлгүтэй оготор хонгор морийг унаж, тарвага агнахаар явсан билээ. Үдэш нар шингэсний хойно оготор хонгор мориндоо тарвагануудыг дааж ядтал ачиж явган хетелж ирэв. "Шарга агтуудыг дээрэм авч одов" гэвэл, Бэлгүтэй, "Би нэхье" гэв. Хасар егүүлрвүн: "Чи чадахгүй, би нэхье" гэв.

Тэмүжин егүүлрвүн: "Та нар чадахгүй, би нэхье" гэж оготор хонгорыг унаад шарга агтыг евсний налархайгаар мешген хееж гурав хоног яваад нэгэн еглее олон адуунд хүрвэл нэг гавшгай хевүүн гvv сааж байна. Түүнтэй уулзаж, шарга агтаа сураглавал, тэр хевүүн егүүлрвүн: "Энэ еглее нар ургахын урьд найман шарга морийг үүгээр хееж гарав. Мерийг би зааж егье" гээд оготор хонгорыг тавиулж орог шинхул морийг Тэмүжинд унуулав. Сөрее хурдан ухаа морийг унаж, гэртээ харилгүй намбух (хехүүр) суулгаа хээр боож тавив. Тэгээд егүүлрвүн: "Нехер чи их мунгинаж яваа ажээ. Эрийн мун (бэрхшээл) нэгэн адил бий. Би чамд нехер больё. Миний эцэг Наху баян гэдэг. Би түүний ганц хевүүн. Миний нэр Боорчи" гээд хоёулаа мордож шарга морьдыг мереер нь мешгеж гурван хоног явав. Нэгэн үдэш нарны гэрэл уул ташиж бүхий цагт нэгэн хүрээ иргэнд хүрвэл, найман шарга морь нь тэр хүрээний захад евс идэж байна. Тэмүжин егүүлрвүн: "Нехер чи эндээ бай. Манай шарга морьд тэр байна. Би түүнийг хееж ирье" гэвэл, Боорчи егүүлрвүн: "Би чамд нехер болж ирээд энд яаж үлдэнэ" гээд хоёулаа хамт довтолж ороод шарга морьдыг хееж гарав.

91. Хойноос нь олон хүн цувалдан хеев. Тэдний дотроос нэгэн цагаан морьтой [улаан дээлтэй. А.то] хүн уурга барьж ганцаар гүйцэж ирэхэд Боорчи егүүлрвүн: "Нехер чи нум сумаа надад ег. Би харвалдъя гэвэл, Тэмүжин егүүлрвүн: "Миний телее чи эрсдүүзэй. Би харвалдъя" гэж эргэж харвалдав. Тэр цагаан морьтойн хүн уургаа дохисоор хоцорвол хойдох нехед нь уван цуван гүйцэж ирсэн боловч нэгэнт нар уул ташин шингэж бүрэнхий болсон тул тэд нэхэж чадахгүй хоцров.

92. Тэмүжин Боорчи хоёр морьдоо авч тэр шене турш яваад гурван едер, гурван шене явж Боорчийн гэрт ойртвол, Тэмүжин егүүлрвүн: "Би чамгүй бол энэ морьдоо яаж авч чадах билээ? [Би хэдийг авах вэ? А.то] Чи хэдийг авах вэ?" гэвэл, Боорчи егүүлрвүн "Би сайн нехер чамайг мунгинаж явна гэж тус болохоор ханилж явсан билээ. Би олз эрсэнгүй. Би Наху баяны ганц хевүүн тул миний эцгийн зөссөн хураасан херенге надад элбэг хүрнэ" гэж эс авав.

93. Хоёулаа Наху баяны гэрт хүрвэл, хевүүнээ алдав гэж нус нулимс болж байсан Наху баян хевүүнээ ирснийг үзээд нэг уйлж, нэг загнаж, "Хевүүн минь юу болсноо хэл" гэвэл Боорчи егүүлрвүн: "Энэ сайн нехер мунгинаж явахыг үзээд хамт одсон билээ. Одоо ирэв" гээд мордож, хээр боож тавьсан намбух суулгаа авч ирэв. Тэмүжинд тэд тэлээ хурга алж хүнс бэлтгээд бас ганзагын тулам егев. Наху баян егүүлрвүн: "Хоёр залуус үүнээс хойш сайхан нехерле, бие биеэ битгий орхи" гэв.

Тэндээс Тэмвжин мордож гурван едер гурван шене яваад Сэнгүр горхинд байгаа гэртээ хүрээ. Тэмвжинийг ирэхэд Сэлүн эх, Хасар хийгээд дүү нарын зовнил тайлагдаж сэтгэл баясав.

94. Урьд Бертэ вжинийг Тэмвжин есен настай байхдаа үзэж ирснээс хойш дахин уулзаагүй билээ. Одоо Тэмвжин Бэлгүтэй хоёр Бертэ вжинийг эрэхээр Хэрлэн мөрөн уруу одов. Цэгцэр Чихургу хоёрын завсар Хонгирадын Дэй сэцэн нутаглан байгаа ажээ. Дэй сэцэн, Тэмвжинийг үзэж маш их баясаж өгүүллрүүн: "Ах дүү тайчууд нар чамд атаархан хорсохыг би мэдэх тул чиний тухай сэтгэл зовнисоор цехрехед хүрсэн билээ. Одоо чамтай уулзав" гээд Бертэ вжинийг Тэмвжинд өгөв. Тэмвжин Бертэ вжинийг авч хамт буцахад Дэй сэцэн үдэж яваад Хэрлэний Ураг цел гэдэг газар хүрч [халуунд ядрах тул А.то] Хэрлэн уруу гэдрэг буцав. Дэй сэцэний гэргий Цотан охин Бертэ вжинийг үзэж Хүрэлх дотор Сэнгүр горхинд бүхвйд хүргэж ирэв.

95. Цотанг хариулаад Боорчийг нехерлее гэж урьж Бэлгүтэйг илгээв. Бэлгүтэйг ирмэгц Боорчи, эцэгтээ үл хэлэн бегтер хонгорыг унаад бор ермөг (хэвнэг)-еэ бегтрөөд Бэлгүтэйн хамт явж ирэв. Боорчийн Тэмвжинтэй нехерлесен ёс тийм.

96. Тэмвжин нар Сэнгүр горхиноос нүүж, Хэрлэн мөрний эх Бүрги эрэгт бууж нутаглах цагт Цотан эхийн шитгүл (өмсгөл) гэж авчирсан хар булган дахыг авч Тэмвжин, Хасар, Бэлгүтэй гурвуулаа Есүхэй эцгийн хуучин дотно анд (нехер) Ван хантай уулзахаар очив. Эцгийн анд бол эцэг мэт биз гэж Ван ханыг Туул голын шугуйд нутаглан байхад хүрч очоод Тэмвжин өгүүллрүүн: "Эцгийн хуучин анд та, миний эцгийн адил буюу гэж би гэргий аваад өмсгөл хар булган дахыг чамд авчрав" гэж булган дахаа өгөв. Ван хан маш их баясаж өгүүллрүүн:

"Хар булган дахын чинь хариуд

Хагацсан улсыг чинь

Хамтатгаж өгье

Булган дахын чинь хариуд

Бутарсан улсыг чинь

Цуглуулж өгье.

Беер нь бегсенд байг

Цэр нь цээжинд байг

(Ах захтай болог)" гэв.

97. Тэндээс бүрги эрэгт нутаглан бүхийд Бурхан халдунаас Урианхайн Жарчиудай өвгөн хеерэг (төмрийн дархны үлээх тулам)-еэ үүрч, Зэлмэ нэрт хөвүүнээ дагуулж ирээд өгүүллрүүн: "Тэргүүн Ононы Дэлүүн болдогт Тэмвжин чамайг төрөхөд Булган өлгий өгсөн ба би энэ хөвүүн Зэлмээг чамд өгсөн боловч, балчир учраас гэрт аваачсан билээ. Одоо чи миний хөвүүн Зэлмээр

Эмээлээ тохуул

Үүдээ сөхүүл" гэж өгөв.

98. Хэрлэн мерний эх Бүрги эрэгт нутаглан байтал нэгэн өглөө эрт үүр цайж байхад Сэлүн эхийн гэрт зарцлагдах Хуагчин эмгэн босож өгүүлдүүн: "Эх, эх үтэр бос. Газар дэлбэрэх мэт чимээ гарч, морины төвөргөөн сонстоно. Аймшигт тайчууд айсуу биз. Эх даруй бос" гэв.

99. Сэлүн эх, "Хөвүүдийг даруй сэргүүлэгтүн" гээд өөрөө даруй босов. Тэмүжин нар даруй босоод морьдоо барьж, Тэмүжин, Сэлүн эх, Хасар, Хачиун, Тэмүгэ отчигин, Бэлгүтэй, Боорчи, Зэлмэ нар тус бүр нэг морь унаж, Тэмүлүнийг Сэлүн эх өвөртөө дүүрэв. Нэгэн моринд юм ачиж хөтлөв. Бөртэ үжинд морь дутаав.

100. Тэмүжин ах дүү нар мордож, үүрээр бурхан халдуны зүг одов. Хуагчин өмгөн, Бөртэ үжинийг нууя гэж бүхээгтэй тэргэнд оруулж [эд бараагаа хийж тэргэнд сууж А.то] бөөр алаг үхэр хөллөж, Түнхэлэг горхин өөд хөдөлж [уул өгсөн Түнхэлэг горхиноо хүрэхэд А.то] сая үүр цайж харуй бүрий байтал, өөдөөс цэргийн хүмүүс хатиран ирж, "Чи юун хүн бэ?" гэж асуувал Хуагчин эмгэн өгүүлдүүн: "Би Тэмүжиний харьяат. Их гэрт хонь хяргахаар ирсэн билээ. Одоо [унгас тээж А.то] гэртээ харьж явна" гэв. Тэр цэргүүд өгүүлдүүн: "Тэмүжин гэрт бий юу? Үгүй юу? Гэр нь хаана байна?" гэвэл, Хуагчин эмгэн өгүүлдүүн: "Гэр нь ойр байна. Тэмүжиний бий, үгүйг би мэдэхгүй, би хойд гэрээс гарч ирэв" гэв.

101. Тэд цэргүүд хатиран одов. Хуагчин эмгэн, бөөр алаг үхрээ гуядаж, яравчлан явах гэтэл тэрэгний тэнхлэг хугарав. Тэнхлэг хугарсан учир, явганаар ойд дутааж орё гэж байтал, хойноос мөн цэргүүд Бэлгүтэйн эхийг сундалж, хоёр хөлий нь санжуулан давхиж ирээд, "Энэ тэргэн дотор юу байна?" гэж асуувал, Хуагчин эмгэн өгүүлдүүн: "Унгас бий" гэв. Тэр цэргүүдийн ахмад нь өгүүлдүүн: "Дүү нар бууж үзэгтүн" гэвэл, бусад нь бууж хаалттай тэрэгний хаалгыг нээвэл, дотор нь хатан сууж байна. Түүнийг тэрэгнээс чирч гаргаад Хуагчин хоёуланг сундалж Тэмүжиний хойноос өвсний налархайгаар мөшгөж, Бурхан халдун өөд гарав.

102. Тэмүжинийг нэхэж Бурхан халдуныг гурав тойрон нэгживч олсонгүй. Урагш хойш явж эрвэл умбах шавар, битүү ой тулгарч, цатгалан могой шургах завсаргүй бэрх шугуй тул Тэмүжинийг мөрдөж олж чадсангүй. Энэхүү довтолсон цэргүүд бол гурван мэргид байсан ажээ. Удуйд мэргидийн Тогтоа, Увас (ухаа) мэргидийн Дайр-Үсүн, Хаад мэргидийн Хаатай Дармала гурвуул нийлж урьд Чилэдүгээс Сэлүн эхийг булааж авсны өшөөг нэхэхээр ирсэн ажээ. Одоо тэдгээр мэргид өгүүлэлдүүн: "Сэлүнийг булаагдсаны өшөөг авахаар ирээд одоо эмсий нь булааж авав. Сөг эцгийн өшөөг авав бид" гэж гэртээ буцав.

103. [Тэд Бөртэ үжинийг аваачаад Чилэдүгийн дүү Чилэгэр бөхөд өгөв. А.то] Тэмүжин: "Тэр гурван мэргид гэртээ харих нь уу? Ууланд бүгэх нь үү? Гурван хоног дагаж яваад мэдэж ир" гэж Бэлгүтэй, Боорчи, Зэлмэ гурвыг илгээв. Тэмүжин өөрөө Бурхан халдун дээр бууж, өвчүүгээ дэлдэж (цөхиж) залбиран өгүүлдүүн:

"Солонго мэт сонсох
Соргог Хуагчины
Сонор хvчээр
Үен мэт vзэх
Үнэнч Хуагчины
Үзсэний ачаар
[Аюулт дайснаас
Амжин дутааж]
Бvтэн биеэ
Бvгэн нуугдаж
Бvдэг замыг
Мерден дагаж
Бугын мерийг
Мешген хееж
Бургасан гэрт
Буруулан нуугдаж
Бурхан халдунд
Амь хоргодов.
Харийн дайсан
Халдан довтлоход
Харцагаас дутаасан
Болжмор мэт
Хандгай бугын
Мерийг дагаж
Хад хавчлын
Сvвийг эрж
Хулдун ууланд
Дутааж ирээд
Хальс холтсоор гэр барьж
Халуун амиа
Хамгаалав, би.
Беглvv ойт
Бурхан уул
Беесен чинээ амий минь
Беецийлен аварч
Беерийн чинээ биеий минь
Бvтэн мэнд vлдээв.
Єшеет дайснаас
Єршеен аварч
Єнчин бидний

Ємєг болсон
Єндєр дээд
Бурхан халдун чамайг
Єглєє бvр мялааж байя!
Єдєр бvр тахиж байя!
Yрийн vрд
Yврд тахим
Ye тутам
Yргэлж шvтьє!"

гэж бvсээ хvзvвнд эрх мэт елгєж, малгайгаа гарт сэгэлдэрч, гараар євчvвгээ дарж, наран єєд хандаж, Бурхан халдунд єсєнтээ сєгдєж єчил єчин, сацал сацав.

МЭРГЭДИЙГ СЄНЄЄЄЄН БА ТЭМYЖИНД ЧИНГИС ХААН ЦОЛ ЄРГЄМЖИЛСЄН НЬ

104. Тэндээс Тэмvжин, Хасар, Бэлгvтэй гурвуул явж, Туул голын Хар шугуйд нутаглаж байгаа ван хан Тоорилд очиж єгvвлрvн: "Санамсаргvй байтал гурван мэргид довтолж, эхнэр хvнхдийг минь булааж авав. Хан эцэг минь эхнэр хvнхдийг минь аварч єгнє vв гэж ирєв" гэвэл, ван хан Тоорил хариу єгvвлрvн: "Би ноднин жил чамд хэлсэн биш vв. Эцгийн адил эцэг гэж булган дах авчирч єгсєн тухайд би ингэж хэлсэн билээ

"Булган дахын чинь хариуд
Бутарсан улсы чинь
Бєєгнєрvвлж єгье
Хар булган дахын чинь хариуд
Хагацсан улсы чинь хамтатгаж єгье.
Цэрээ цээжинд байлга
Бєєрєє бєгсєнд байлга
(Ах захтай байг)"
гэж хэлсэн билээ.
Одоо тэр vгэндээ хvрч,
Булган дахын чинь хариуд
Бvгд мэргэдийг
Бvрэлгэн довтолж
Бертэ vжинийг чинь
Буцааж єгье.
Хар булган дахын чинь хариу
Хамаг мэргидийг

Хамх цохиж
Хатан Бертий чинь
Хариулж авчирья.

Чи Жамуха дүүд хэл ег. Жамуха дүү Хорхунаг Жубур гэдэг газар бий. Би эндээс хоёр түмэн цэрэг авч баруун гар болон мордьё. Жамуха дүү хоёр түмэн цэрэг авч зүүн гар болон морилог. Бидний учрах болзоог Жамуха тогтоотугай" гэв.
105. Тэмүжин, Хасар, Бэлгүтэй гурвуулаа, Тоорил ханаас салж гэртээ ирээд Тэмүжин, Жамухад Хасар Бэлгүтэй хоёрыг илгээж хэлүүлсэн нь:

"Ест мэргид ирж
Ерий минь евтгев
Еврий минь хоослов.
Емег түшиг болох
Енер терлийн та нар
Ешеег авч егнэ үү.
Элэг зүрх минь
Эмтэрч байна.
Элгэн садан та нар
Энэ егсег авч ег" гэв.

Бас Хэрэйдийн Тоорил ханы үгийг Жамухад, уламжлан хэлсэн нь: "Эрт едер эцэг хан Есүхэйтэй эв нэгтэй явснаа санаж, одоо хоёр түмэн цэрэг авч баруун гар болон мордьё. Жамуха дүү хоёр түмэн цэрэг авч зүүн гар болон морилтугай. Хамтрах болзоог Жамуха дүү мэдтүгэй" гэснийг уламжлав. Эдгээр үгийг сонсож гүйцээд Жамуха егүүлрүүн:

"Енее Тэмүжин анд
Едий зовлон бэрхэд
Ертегдсенийг сонсоод би
Ер евдеж
Ершеен санана
Элэг эмтэрч
Эмгэнэн гашуудна.
Эл ешеег нэхэж
Эдгээр мэргид аймгийг
Эвдэн мөхееж
Эхнэр Бертийг
Эргүүлж авчирья
Хамаг хаад мэргидийг
Хамх цохиж

Хатан Бертийг
Хариулж авъяа
Давирах гелмийн чимээг
Дайны хэнгэргийн дуу гэж
Ташааран дутаагч Тогтоа
Дайд Буур-хээрт
Ташаалдан суугаа биз.
Давхар хоромсгын амсар
Дарвалзан хедлехед
Дайн тулаан болов гэж
Ташааран дутаагч
Дайр-Үсүн одоо
Давлагат Орхон Сэлэнгийн
Талхун аралд
Далдиран суугаа биз.
Хамхуул өвс хийсэхэд
Халдах дайсан ирэв гэж
Хар ойр чиглэж
Хашхиран дутаагч муу
Хаатай Дармала одоо
Харжийн талд
Хааш ч үгвй байгаа биз.
Сайхан Хилго меренд
Сахал өвс их гэнэ
Сахал өвс түүгээр
Сал хийж болдог гэнэ.
Өнөө дөхмийг бодож
Өвсөөр сал хийж
Өргөн Хилго мернийг
Өнгөрч хөндлөн гараад
Өөдгвй муусайн мэргидийн
Өнөөх муу Тогтоагийн
Өрх үүдий нь эвдэж
Өм цөм дайрч
Өнгөтэй эдий нь олзолж
Өвөртлөх эмий нь булааж
Өсөх үрий нь тасалж
Өшөө хорсголоо авъя!
Хутагт эрхэм шүтээний нь
Хуга татаж эвдээд

Хувхай болгож хаяя!
Хотол их улсы нь
Хоосон болтол довтольё" гэв.

106. Жамуха бас Тэмүжин анд, Тоорил хан ах хоёрт хэлүүлсэн нь: "Одоо би

Хараа ихт (холоос харагдах) тугаа тахиж
Хар бухын арьсаар бүрсэн
Харгис дуутай хэнгэргээ дэлдэж
Хатан болд жадаа барьж
Халх хуягт дээлээ өмсөж
Хатгах зэвт сумаа онилж
Хар хул морио унаж
Хамаг олон цэргээ дагуулж
Хаад мэргэдийг халдан довтолж
Хатгалдан байлдахаар мордов би.
Үзэмжит сайхан тугаа тахиж
Үхрийн арьсан хэнгэргээ дэлдэж
Үргэлж хэлхэ хуягаа өмсөж
Үзүүр хурц илдээ барьж
Үнэхээр мэргэн сумаа онилж
Үлэмж сайн морио унаж
Үй түмэн цэргээ дагуулж
Үхээнц муусайн мэргид иргэнтэй
Үхтэл тэмцэхээр нэгэнт мордов.

Тоорил хан ах мордож, Бурхан халдуны өврөөр Тэмүжин андыг дайрч аваад Онон мерний эх Ботохан-бооржи гэдэг газар ирэгтүн. Би эндээс нэгэн түмэн цэрэг авч мордоод замд Онон мерэнд нутаглаж байгаа Тэмүжин андын харъяат нараас бас нэгэн түмэн цэрэг авч, бүгд хоёр түмэн цэрэг болоод Ботохан-бооржид очиж нийлье" гэж илгээв.

107. Жамуха эдгээр үгийг Хасар Бэлгүтэй хоёроос Тэмүжин сонсоод Тоорил ханд уламжлав. Тоорил хан, Жамухын үгийг сонсмогц хоёр түмэн цэрэг авч мордоод Бурхан халдуны өврөөр Хэрлэний Бүрги эргийг чиглэн явав. Үүнийг Тэмүжин сонсоод Бүрги эргээс хеделж, Бурхан халдуны өвөр Түнхэлэг еед нүүж Тана горхинд очиж буув. Тоорил хан, нэгэн түмэн цэрэгтэй, Тоорил ханы дүү Жаха хамбу нэгэн түмэн цэрэгтэй Химурга горхины Айл харгана гэдэг газар бууж бүхийд Тэмүжин, цэргээ авч очиж нийлэн буув.

108. Тэмвжин, Тоорил хан, Жаха хамбу гурвуул нийлэн хеделж, Ононы эх Ботохан-бооржи гэдэг газар хүрч ирвэл энд Жамуха нэгэнт ирээд гурав хоног хвлээжээ. Тэмвжин, Тоорил, Жаха хамбу гурав бас цэргүүдээ засаж хүрэлцэн нийлэлдэж танилцав. Жамуха өгүүлрвн: "Бороо тохиолдовч болзооноос хождохгвй, хур тохиолдовч хурлаас саатахгвй гэж монгол үгээр хэлэлцэж "За"" гэж андгайлсан биш билvv? "За" гэсэн цагаас хожигдсон этгээдийг зэрэг дотроо хасья гэсэн биш билvv?" гэвэл, Тоорил хан өгүүлрвн: "Тогтсон болзооноос гурав едер хожимдсоны учир торгож буруушаахыг Жамуха дvv минь мэд" гэв. Болзоо хожидсон тухай ийм үгийг ярилцаж өнгөрөв.

109. Ботохан-бооржиос бүгдээр хеделж, Хилго меренд хүрч сал уяж гэтлээд Буур-хээр гэдэг газар очиж Тогтоа бэхийн ерх дээрээс нөмрөн бууж, эрхэм шvтээний нь эвдэн сvйтгэж, эм хvvхдий нь эзлэн булаав. Хутагт сахиусы нь хуга дайрч, хотол улсы нь хомрон довтолж хоосон болгов. Тогтоа бэхийг унтаж байхад дайран барьж болох байсан. Гэтэл Хилго меренд нутаглах загасчин ба булга агнагчид, гөрөөчид "дайсан айсуу" гэж тэр шөнийн дотор Тогтоа бэхид хэл хүргэжээ. Энэ мэдээг сонсоод Тогтоа ба Увас мэргидийн Дайр Үсvн хоёр хамтарч цөөн нөхдийн хамт Сэлэнгийг уруудаж Баргужин оронд дутаан одов.

110. Мэргидийн улс дүрвэж, тэр шөнө Сэлэнгийг уруудан дутаахад манай цэргүүд дүрвэсэн мэргидийг нэхэж довтлон дээрэмдэн явав. Тэмвжин, дүрвэж яваа хvmvвсийн дундуур "Бертэ Бертэ" гэж дуудан, эрж явтал, дүрвэж яваа иргэний дотор байсан Бертэ vжин Тэмвжиний дууг сонсож таниад тэрэгнээс бууж Хуагчин эмгэн хоёул гvйж ирээд, Тэмвжиний жолоо цулбуурыг барьж авав. Тэмвжин шөнийн саруулд vзвэл Бертэ vжин мөн тул тэврэлдэн учрав. Тэмвжин мөн шөнө Тоорил хан Жамуха анд хоёрт хvн илгээн хэлvvлсэн нь: "Эрсэн хvнээ олсон тул энэ шөнө довтлохоо зогсож энд бууя" гэв. Дүрвэж явсан мэргидүүд мөн шөнө хаана хүрсэн, тэр газраа бууж хонов. Бертэ vжин мэргидийн гараас гарч Тэмвжинтэй уулзсан ёс ийм бvлгээ.

111. Урьд Удуйд мэргидийн Тогтоа бэхи, Увас мэргидийн Дайр-Үсvн, Хаад мэргидийн хаатай Дармала гурвуул гурван зуун хvнийг дагуулж Тогтоа бэхийн дvv Их Чилэдvгийн гэргий Сэлvнийг Есvхэй баатарт булаагдсаны өшөөг авна гэж тэр нэг өглөө мордсон билээ. Тэр цагт Тэмвжинийг Бурхан халдунд дутаалгаж гурав дахин тойрч нэгжээд Тэмвжинийг олсонгvй. Харин Бертэ vжинийг барин авч Чилэдvгийн дvv Чилэгэр бөхөд өгч асруулсан ажээ. Тvvнээс хойш Бертэ vжин Чилэгэр бөхийн гэрт байсаар билээ. Одоо Чилэгэр бөх дутааж гараад гэмшиж өгvvлрвн:

"Хар муу хэрээ

Хальс холтос идэх заяатай байтал

Харлаг галууг идэхээр

Халдан тэмцэх мэт.

Хариугvй муу Чилэгэр би

Харин ихийг санаж
Хатан үжинд халдаж
Хамаг мэргид иргэнийг
Хачлагдах аюулд учруулж
Халх немергвй болж
Харанхуй шене зугтан гарч
Хадны хавчилд хоргодон
Хайран амиа гээх
Хар толгойгоо алдах болов
Хулд муу шувуу
Хулгана оготно идэх заяатай байтал
Хун галууг идье гэж
Хошуугаа билүүдэх мэт
Хувхай муу Чилэгэр би
Хутагт үжин хатныг
Хувиран авч ирээд
Хотол олон мэргидэд
Хор хенсэл болгов.
Хохир муу Чилэгэр би
Хохимой муу толгойгоо
Хоргодох газаргвй болов
Хорголын тедий амиа
Арчлах газаргвй болов
Харанхуй хавчилд шургах уу
Хадны завсраар орох уу
Хаана очих билээ?"

гээд дутаасан ажээ.

112. Хаатай Дармалааг барин авчирч, хавтсан денге емсгөж Халдун ууланд явуулав. Бэлгүтэйн эх тэр айлд бий гэхийг сонсоод Бэлгүтэй, эхээ авъя гэж очоод гэрийн баруун үүдээр орвол түүний эх навтархай нэхий дээлтэй бегсэд гэрийн зүүн үүдээр гарч гадна хүнд егүүлрүүн:

"Хайрт хөвүүд минь
Хаадын зэрэгт хүрч байтал
Харин би энд
Харц муу хүнд
Харъяалагдаж явна

Хан хөвүүдийн нүүрийг
Харж яахин үзэх билээ?"

гээд гүн шугуйд гүйж орсонд хойноос нь нэхэж эрээд олсонгүй. Үүнд Бэлгүтэй ноён, мэргид овгийн хүнийг үзвэл "Эхийг минь авчир" гэж харвах билээ. Бурхан халдунд Тэмүжин нарыг довтолсон гурван зуун мэргидийг

Үрийн үрийг хүртэл
Үнсийг хийстэл хядаж
Үлдсэн эм хүүхдийг
Үүдний зарц болгож
Үзэсгэлэн сайтай заримыг
Үүрд дотнолж авав.

113. Тоорил хаан, Жамуха хоёрыг Тэмүжин бишрэн өгүүлдүүн:

"Эцэг хан Тоорил
Эрхэм анд Жамуха нар
Эв хүчийг нэгтгэж
Эрхт тэнгэрийн ершеелеер
Эх дэлхийн ивээлээр
Эртний өшөөт мэргидийн
Элэг зүрхийг эмтэлж
Эрхэм терлийг сөнөөж
Эзэмших гэрийг хоосолж
Элдэв зүйлийг олзлов" гэв.

Мэргид иргэнийг тийнхүү дайлж буцав.

114. Удуйд мэргидийн дүрвэж дутаасны хойно тэдний нутаг дээр булган малгайтай, бугын арьсан гуталтай, булган хөемий дээлтэй, нүдэндээ аглтай, нүүртээ цогтой Хүчү гэдэг нэртэй, таван настай хөвүүн хоцорсныг манай цэргүүд олж авчраад Сэлүн эхэд бэлэг болгон өгөв.

115. Тэмүжин, Тоорил хан, Жамуха гурвуул нийлж

Олон мэргидийн оцгор гэрийг эвдэж
Олигтой эмсийг олзолж
Орхон Сэлэнгэ хоёрын
Ой талаас буцав.

Талхун арлаас хөдөлж, Тэмүжин, Жамуха хоёр Хорхунаг Жубурыг чиглэн явав. Тоорил хан, Бурхан халдуны хяраар Схерт шугуйг дайран Гацуурт (Гацууртай)

сүвчид, Улиат (Улиастай) сүвчид гэдэг газрыг дайрч, ан гөрөө хийсээр Туулголын Хар шугуйд буцаж харив.

116. Тэмүжин Жамуха хоёр, Хорхунагийн хендийд нийлэн бууж, эртний анд бололцсоноо дурдаж улам дотно болж найралдъя гэлцэв. Анх урьд анд бололцоход Тэмүжин арван нэгэн настай байсан билээ. Тэр цагт Жамуха нэгэн гурын шагайг Тэмүжинд өгч, Тэмүжин нэгэн цутгамал шагайг Жамухад өгч, Ононы мөсөн дээр шагалцан наадаж анд бололцсон билээ. Түүний хойд хавар алангир нумаар харваж байхад Жамуха, бярууны хоёр эврийг нааж нүхэлж хийсэн дуут сумаа Тэмүжинд өгч, Тэмүжин, арц модон годил (болцуу)-оо Жамухад өгч анд бололцов. Хоёр удаа анд бололцсон ёс ийм билээ.

117. Ахас дээдсийн үгийг сонсвол

Аливаа хүн харилцан

Анд нөхөр бололцвол

Амь биедээ

Арч болж

Аль алиндаа

Түшиг болж

Амраглан ханилах ёстой

Одоо бид амраглан ялья

гэж Тэмүжин, мэргидийн Тогтоагаас олзолж авсан алтан бөсөө Жамуха андад бүслүүлж, Тогтоагийн эсгэл (эрмэг буюу агсам) халиуныг Жамуха андад унуулав. Жамуха хариуд нь Увас мэргидийн Дайр-Үсүнээс олзолж авсан алтан бөсөө Тэмүжинд бүслүүлж, мөн Дайр-Үсүний эвэрт ишгэн цагаан морийг Тэмүжинд унуулав. Ийнхүү анд бололцож

Хорхунаг Жубурын хендийд

Хулдгар хуны өвөрт

Саглагар модны дор

Сайхан хурим үйлдэж

Сайтар бүжиглэн жаргаж

Санаа сэтгэл нэгдэж

Сайхан нөхөд болоод

Шене нэгэн хөнжилд орж хонох бүлгээ.

118. Тэмүжин Жамуха хоёр янаг найртай байж, нэгэн жил хагас хамт сууж, нэгэн өдөр тэр нутгаас нүүе гэлцэж, зуны тэргүүн сарын арван зургааны улаан тэргэл

(дүгрэг сартай) едер нүүв. Тэмүжин Жамуха хоёр, тэрэгнүүдийн урд явж байтал
Жамуха өгүүлрүүн

"Тэмүжин анд аа!
Ууланд шахан бууя.
Адуучинд гэр болтугай!
[Ай зэв үү? А.то]
Голд шахан бууя
Хоньчин хургачин нарт
Хоол болтугай!
[Хориггүй биш үү? А.то] гэв.

(Хагас нь адууны бэлчээрийг таатж ууланд бууя, хагас нь хонины бэлчээрийг татаж
голд бууя гэсэн үг бололтой). Тэмүжин, Жамухын энэ үгийг ухаан ядаж хариу юу ч
хэлсэнгүй хоцроод нүүдлийн тэргийг хүлээж Сэлүн эхэд өгүүлрүүн:

"Жамуха анд надад хэлэв:
Ууланд шахан бууя,
Адуучинд гэр болтугай!
Ай зэв үү?
Голд шахан бууя,
Хоньчин хургачин нарт
Хоол болтугай!
Хориггүй биш үү?"

гэж өгүүлэв. Би энэ үгийг ухааж ядаж хариу юу ч эс хэлэв. Эхээс асууя гэж ирэв би"
гэв. Сэлүн эхийг үг хэлж амжаагүй байтал, Бертэ үжин өгүүлрүүн: "Жамуха анд
амархан уйддаг гэдэг билээ. Одоо биднээс уйдаг цаг нь болсон биз. Тугаар (сая)-ын
Жамуха андын хэлсэн нь биднийг жишээлсэн үг буюу. Бид бүү бууя. Энэ хеделсеер
шулууухан Жамухаас хагацаж шене турш явъя" гэв.

119. Бертэ үжиний үгийг зөвшөөсөж үл буун шене турш явж зуур мерт тайчуудыг
дайрав. Тайчууд айж мөн шене хеделж Жамухын зүг одов. Тайчуудын бэсүдийн
нутаг дээр Хөхөчү нэртэй нэгэн өчүүхэн хөвүүн хоцорсныг манайхан олж аваад
Сэлүн эхэд өгч тэжээлгэв.

120. Тэмүжин нар тэр шене дүлэн явж едер гийхэд үзвэл, жалайр аймгийн Хачиун-
Тохураун, Хархай-Тохураун, Харалдай-Тохураун ах дүү гурвуул шене дүлэн нүүж
дагалдан ирэв. Дархад аймгийн Хадаан, Далдурхан ах дүү тавуул, бас Мэнгиту
хианы хөвүүн Үнгүр нар, чаншиут, баяуд харьяат нараа дагуулж ирэв. Барулас
аймгаас Хубилай, Худус ах дүү нар ирэв. Мангуд аймгаас Жатай, Доголху чэрби ах

дvv хоёул ирэв. Боорчийн дvv Үгэлэн чэрби, Арулад аймгаас хагацаж ах Боорчидоо нийлж ирэв. Зэлмийн дvv Чаурхан, Сvbээдэй баатар, Урианхай аймгаас салж Зэлмэд нийлэн ирэв. Бэсүд аймгаас Дэгэй, Хвчvгvр ах дvv хоёр ирэв. Сүлдүс аймгаас Чилэгvтэй-Тахи, Тайчиудай ах дvv нар ирэв. Жалайр аймгийн Сэцэ-Домог, Архай-Хасар Бала хоёр хевvннээ дагуулж ирэв. Хонхотанаас Сvйхэтv чэрби ирэв. Сvхэгэнээс Жэгэй хондгарын хевvн Сvхэхэй-Жаун ирэв. Нэвдэйн Цагаан гоо ирэв. Олхуноуд аймгаас Хингиадай, Горлос аймгийн Сэчивр, Дvрвэд аймгийн Мечи бvдvн нар ирэв. Ихирэс аймгийн Буту, энд хvргэн болж байсан тул хамт ирэв. Ноёхон аймгийн Жунсо ирэв. Оронар аймгаас Зургаан ирэв. Тэгээд барулас аймгаас Сохо сэцэн, Харачар хевvнтэйгээ ирэв. Бас Баарин аймгийн Хорчи, Үсvн евген, Хехечес, Мэнэн баарингаа дагуулж нэгэн хvрээ болж ирэв.

121. Хорчи ирж егvүлрvн: "Бид Бодончар богдын барьж авсан эмээс терсен тул Жамухатай хэвэл нэгтэй, хэлхээ бэхтэй хvмvүс билээ. Иймийн тул Жамухаас хагацаж болохгvй. Гэвч заарин тэнгэр ирж нvдэнд минь зааж vзvүлсэн нь, ухаагчин внээ ирж Жамухыг тойрон явж, Жамухыг ба гэр тэргий нь мергесеер ереесен эврээ хугалж солжир эвэртэй болоод "Эврий минь ег" гэж Жамухын зvг меерч шороо сацлан байна. Бас нэгэн мухар ухаа vхрийг их гэрт тэргэнд хеллежээ. Тэр vхэр их тэргvүр (зам)-ээр Тэмvжиний хойноос зvтгэн явж меерен хэлэх нь:

"Тэнгэр газар эелдэж (зевлөж)

Тэмvжинг улсын эзэн болтугай" гэж

Тээж хvргэж явна" гэж меернэ.

Ийнхvү миний нvдэнд заарин тэнгэр ирж зааж vзvүлэв.

"Тэмvжин чи, улсын эзэн болбол намайг урьдаас зааж хэлсэн тул хэрхэн жаргуулах вэ?" гэж асуувал, Тэмvжин егvүлрvн: "Үнэхээр би улсын эзэн болбол чамайг тvмний ноён болгоё" гэв. Хорчи егvүлрvн: "Сдий их терийн вйлийг урьдаас заасан намайг тvмний ноён болгох нь ямар жаргалан бэ? Намайг тvмний ноён болгоод бvх улсаас гоо сайхан охид гучийг шил эм болгох эрхийг олго. Бас миний юу хэлсэн бvхнийг анхаарч сонс!" гэв.

122. Хунан тэргvүтэн Гэнигэс нэгэн хvрээ болж, бас Даридай отчигин нэгэн хvрээ болж ирэв. Жадаран аймгийн Мулхалху ирэв. Унжин сахайт нэгэн хvрээ болж ирэв. Жамухаас ийнхvү салж хедлээд Химурга горхины Айл-харгана гэдэг газар хvрч буув. Тэр цагт бас Жамухаас салж Жvрхиний Сорхату-Жvрхийн хевvн Сача бэхи, Тайчу хоёр нэгэн хvрээ болж, Нэгvн тайжийн хевvн Хучар бэхи нэгэн хvрээ болж, Хотала хааны хевvн Алтан отчигин нэгэн хvрээ болж, Жамухаас салж хедлээд Тэмvжинийг Химурга горхины Айл-харганад бууж байхад нийлэн ирэв. Тэмvжин нар тэндээс нvүж Хvрэлх доторх Сэнгvр горхины Хар зvрхний Хех нуурт очиж буув.

123. Алтан, Хучар, Сача бэхи бvгдээр зевлелдеж Тэмvжинд егvүлрvн: "Чамайг хаан болгоё. Тэмvжин чамайг хаан болгож бид

Олон дайнд
Оройлон явж
Онц гуа
Охидыг олзолж
Ордон сайхан
Гэрийг авч
Олны хаан
Тэмвжинд егье.
Харийн иргэнийг
Халдан довтолж
Хацар гуа
Хатдыг олзолж
Хатир сайт
Агтыг хееж
Авчирч егье.
Ороо гереесийг
Авлах цагт
Отож ойртуулж
Егье бид.
Хээрийн гереесийг
Хэтэж авлахад
Хэвлий нь нийлтэл
Шахаж егье.
Гууны гереесийг
Агнах цагт
Гуяы нь нийлтэл
Шахаж егье.
Хатгалдах дайн
Болох цагт
Хан тэмвжин чиний
Хатуу зарлигийг
Хайхрахгүй явбал
Хатан эмээс
Хагацуулан салгаж
Хамаг юмыг
Хамран авч
Хар толгойгий минь
Хаяж одогтун.
Энх цагт
Эзэн Тэмвжин чиний

Эе зарлигийг
Эс дагах бол
Эзэлсэн ардыг авч
Эм хөвүүдийг булааж
Энэ биеийг минь
Эзгвй газар
Хөөж орхи" гэв.

Ийм үгийг хэлж, ийнхүү ам алдаж, Тэмүжинийг Чингис хаан гэж нэрийдэж хаан болгов (Чингис хаан гэх нь Тэнгис хаан, Далай хаан гэсэн үг бололтой.)

124. Чингис хаан болоод Боорчийн хүү Үгэлэн чэрби, Хачиун-Тохураун ба ах дүү Жэтэй, Доголху дөрөвт хоромсго агсуулав. Сүнгүр, Сүйхэтү чэрби, Хадаан-Далдуурхан гурав өгүүллрүүн:

"Сглесний зоогийг
Сүнд осолдохгвй
Үдийн ундыг
Үүрд тасалдахгвй

гвйцэтгэж байя" гэсэн тул буурч (тогооч) болгов.
Дэгэй өгүүллрүүн:

"Алаг сайхан хоньдыг
Ар дүүрэн бэлчээж
Хонин олон сүргийг
Хот дүүрэн есгөж
Ховдог терсен би чинь
Хос цувдай хүртэл
Хошгиног мах идэж
Сүдөр тутам снжихгвй
Хоног тутам хожимдохгвй
Шилдэг иргийг алж
Шимтэй шелийг бэлтгэж явъя"

гэсэн тул Дэгэйгээр хонь адуулгав. Түүний дүү Хүчүгүр өгүүллрүүн:

"Цуургатай тэрэгний
Цуурга цүүг
Цуцран эвдрэхгвй болгож

Тэнхлэгтэй тэргийг
Тэргүүр замд
Тээглэн саатахгүй болгож
Тэрэг гэрийн ажлыг
Тэгшлэн засаж явъя"

гэсэн тул Хүчүгүрийг тэрэгчийн тушаалд томилов. Гэр доторх гэргий хүүхэд ба зарц нарыг Додай чирбиэр захируулав. Хасарын захиргаанд илд агсаж явахаар Хубилай, Чилгутагй, Хархай-Тохураун гурвыг томилж:

"Хүч түрэмгийлэгчдийн
Хүзүүг хянгардаж
Омог ихтний
Омрууг огтолж яв" гэв.

Бэлгүтэй, Харалдай-Тохураун хоёрыг: "Агт хариултугай. Агтчин болтугай" гэв. Тайчуудын Хуту, Моричи, Мулхалху гурвыг "Адуу адуултугай" гэв. Архай Хасар, Тахар, Сүхэхай, Чаурхан дөрвийг "Холын холбогч, ойрын оточ (хол ойрыг сурвалжлах газарч) болтугай гэв. Сүбээдэй баатар өгүүлрүн:

"Хулгана оготно мэт
Хураасан херенгийг хадгалж
Хар хэрээ мэт
Хамаг юмыг харамлаж
Нөмрөх эсгий мэт
Нөхөөс бамбай болж
Гэр орныг хамгаалж
Хэрсгээ бүрээс больё" гэв.

125. Тэндээс Чингис хаан, хан болж Боорчи Зэлмэ хоёрт өгүүлрүн:

"Сүүдрээс еер
Нөхөргүй байхад
Сүүдэр минь болж
Сүүлнээс еер
Ташуургүй байхад
Сүүл минь болж
Сэтгэлий минь сэргээж
Санаагий минь амруулсан
Зүрхний дотно нөхөд минь

Та хоёр хамгаас урьд ирж нехерлэсэн тул хамгийг ахална" гэв. Бас Чингис хаан өгүүлрвүн: "Тэнгэрт ершеегдеж, газарт ивээгдэж, Жамухаас салж намайг сэтгэж нехерлэе гэж ирсэн анхны елзийт нехед минь алинаас ч илүү хүндтэй байх учиртай тул ийнхүү та нарыг зохих зохих тушаалд томилов" гэв.

126. Чингис хааныг хаан болгов гэж Хэрэйдийн Тоорил ханд Тахай Сүхэхэй хоёрыг илгээвэл, Тоорил хаан өгүүлрвүн: "Тэмүжин хөвүүний минь, хан болгосон нь маш зөв. Монголчууд, хангуй байж яаж болно.

Энэ шийдвэрээ эвдэхгүй
Эв зангиагаа таслахгүй
Эх захаа алдахгүй
Эгнэгт журамтай бай" гэв.

ЖАМУХА БА ТАЙЧУУДТАЙ ТЭМЦСЭН НЬ

127. Архай Хасар, Чаурхан хоёрыг Жамухад элч болгож очуулбал, Жамуха өгүүлрвүн: "Алтан Хучар хоёрт очиж хэл: Алтан, Хучар та нар Тэмүжин анд (найз) бид хоёрын завсарт сүвээг сүлбэж, хавиргыг хатгаж юунд салгав? Тэмүжин бид хоёрыг хамт байхад түүнийг хан эс болгосон байтал, одоо ямар санаагаар түүнийг хан болгов? Алтан, Хучар та хоёр хэлсэн үгэндээ хүрч Тэмүжин андын сэтгэлийг амруулж, андад сайн нехер болж яв" гэж хэлүүлжээ.

128. Түүний хойно, Жалама (уул)-ын евер Ёлгий булаг гэдэг газар нутаглан суугаа, Жамухын дүү Тайчар, Саарь-хээр гэдэг газар байгаа манай Жечи-Дармалагийн адууг дээрэмдэхээр явж Жечи-Дармалагийн адууг Тайчар дээрэмдэн одов. Үүнд Жечи-Дармала, адуугаа дээрэмдэгдээд нехед нь зүрх шантарч явахгүй болмогц Жечи-Дармала еерее ганцаар нэхэж, шене адууны захад хүрээд мориныхоо дэл дээр элгээрээ хэвтэж очоод Тайчарын нурууг хуга харван алж адуугаа буцааж аваад иржээ.

129. "Дүүгээ Тайчарыг алагдав гэж Жамуха, Жадараны арван гурван отгийг нэгтгэн тэргүүлж, гурван түмэн цэргийг авч Алагууд, Тургагууд уулыг давж, Чингис хаанд халдахаар айсуй" гэж Ихирэс овгийн Мүлхэ-тогтаг, Боролдай хоёр Чингис хааныг Хүрэлхэд байхад хэлж ирэв. Энэ мэдээг аваад Чингис хаан, арван гурван хүрэнээсээ гурван түмэн цэргийг авч, Жамухыг угтаж мордоод Даланбалжуд гэдэг газар байлдав. Чингис хаан, Жамухад шахагдаж Онон мөрний Зээрэн гэдэг хавчилд шургаж оров. Үүнд Жамуха өгүүлрвүн: "Ононы Зээрэг хавчилд тэднийг бид шургуулав" гэж буцахдаа чинос овгийн залуусыг далан тогоонд буцалгаж, Нэвдэй цагаан гуагийн толгойг огтолж морины сүүлд чирч оджээ.

130. Жамухыг харьсны хойно тэндээс Уруд аймгийн Жүрчидэй, Мангуд аймгийн Хуйлдар нар харьяат аймгаа дагуулж Жамухаас салаад Чингис хааныг түшиж ирэв. Хонхотаны Мэнлиг эцэг, Жамухыг дагаж байсан бегеэд одоо долоон хөвүүнээ

дагуулан, Жамухаас хагацаж, Чингис хаанд нийлэн ирэв. Жамухаас едий улс иргэн салж, Чингис еертее ирэв гэж баясаж Чингис хаан, Сэлүн үжин, Хасар, Жүрхиний Сача бэхи, Тайчу нар Ононы шугуйд нийлж хуримлав. Чингис хаан, Сэлүн үжин, Хасар, Сача бэхи нарт тэргүүлэн нэжээд хундага барив. Дараа нь Сача бэхийн бага эхнэр Эбэхэйд тэргүүлэн хундаглахад Хорижин хатан, Хуурчин хатан хоёр уурлаж, "бидэнд тэргүүлэн барихгүй, яагаад Эбэхэйд эхлэн хундаглав" гэж тогооч Шихүрийг занчив. Тогооч Шихүр занчигдаад "Есүхэй баатар, Нэгүүн тайж хоёр үгүйн тул ингэж занчигдав" гэж их дуугаар үйлжээ.

131. Тэр хуримыг манай талаас Бэлгүтэй засаад, Чингис хааны морийг барьж байв. Жүрхинээс Бүри-бөх тэр хуримыг засаж байв. Гэтэл хатагин овгийн нэгэн хүн, бидний морины уяанаас цулбуур хулгайлж аваад баригдав. Бүри-бөх тэр хүнийг өмөөрч, Бэлгүтэйтэй хэрэлдэв. Бэлгүтэй үргэлж барилдах тул баруун ханцуйгаа мулталж, гараа нүцгэн гаргаж явах бүлгээ. Бэлгүтэйн нүцгэн мөрийг Бүри-бөх илдээр хага цавчив. Бэлгүтэй ингэж цавчигдсан боловч, огт ажиггүй цусаа цувриулж явахыг, сүүдэрт суугаад хуримлаж байсан Чингис хаан үзэж гарч ирээд өгүүлрүүн: "Хэнд ингэж цавчигдав" гэхэд Бэлгүтэй өгүүлрүүн: "Сглее ийм болсон билээ. Миний телее ах дүү нар муудалцах болуузай! Би алзахгүй. Миний бие ялаарь байна. Ах дүү нар сая ижилдэн найрамдаж байгаа тул миний телее ах битгий муудалц, хоромхон байзна" гэв.

132. Чингис хаан, Бэлгүтэйн ятгасан үгийг үл хайхарч, хоёр этгээд (хоёр тал)-ээс модны гишүүдийг хуга татаж, айргийн бүлүүрийг сугачиж аваад зодолдож, Жүрхин нарыг ялж Хорижин хатан Хуурчин хатан хоёрыг булааж авав. [Хасар харвах тутам нэг хүнийг унагаж байв. Бэлгүтэй хөхүүртэй айргаар цохилцож явав. Тайчууд нар Бэлгүтэйг барьж аваад хасаг тэрэгнээс хүлж тавив. Унтсан хойно Бэлгүтэй, хасгийг үүрсээр хүрч ирэв. А.то] Жүрхин нар найрамдан зохилдъя гэснийг бид зөвшөөрч, Хорижин хатан, Хуурчин хатан хоёрыг буцааж өгөв. Тэр цагт Хятадын Алтан хаан, Татаарын Мэгүжин сүүлтийг эедээ үл орох тул Вангин чансанд цэрэг өгч, тэдэнтэй даруй байлд гэж явуулжээ. Вангин чансан, Мэгүжин-сүүлт тэргүүтэн Татаартай байлдаж, Улз гэдэг газар еед адуу малын хамт түрэн хөөж айсуу гэх мэдээг авав. Тэр мэдээг аваад,

133. Чингис хаан өгүүлрүүн: "Хэдийнээс Татаар бол бидний эцэг өвгөдийг алсан естен иргэн билээ. Одоо энэ алалдаанд хавсарлцъя" гээд Тоорил ханд элч зарж "Алтан хааны Вангин чансан, Мэгүжин-сүүлт тэргүүтэй Татаарыг Улз еед түрж айсуу гэнэ. Эцэг өвгөдийг хорлосон өшөөт Татаартай байлдъя. Тоорил хан эцэг даруй иртүгэй" гэж явуулав. Энэ хэлийг аваад Тоорил хан өгүүлрүүн: "Хөвүүн (Чингис) минь зөв үг хэлж ирүүлжээ. Бид хавсран байлдъя" гээд гуравдугаар өдөр цэргээ цуглуулж мордоод Тоорил даруй Чингисийг угтан хүрч ирэв. Чингис хаан, Тоорил хан хоёр Сача бэхи тэргүүтэй Жүрхин нарт хэлүүлсэн нь: "Энэ байлдаанд хавсарч, эртний эцэг өвгөдийг минь хорлосон Татаартай байлдахаар хамт мордъя" гэж элч явуулаад зургаан өдөр хүлээвч тэд ирсэнгүй. Хүлээж ядаад Чингис хаан,

Тоорил хан хоёр, цэргээ авч Вангин чансантай хавсрахаар Улз еед явж очвол, Улзын Хусуту шитвэн, Нарату шитвэн гэдэг газар Татаарын Мэгвжин-сүүлт тэргүүтэн татаар нар хороо бэхлэлтийг барьжээ. Чингис хаан, Тоорил хан хоёр тэрхүү Мэгвжин-сүүлт нарыг бэхлэлтээс нь барьж, Мэгвжин-сүүлтийг тэнд нь алаад мөнгөн өлгий ба тана эрдэнийн чимэгт хөнгөлий нь Чингис хаан олзлон авав. 134. Мэгвжин-сүүлтийг алав гэж Чингис хаан, Тоорил хан хоёр мэдэгдвэл, Вангин чансан сонсоод маш баясаж чаутхури (чаутхурийг, хятадаар хучит ноён гэсэн үг гэж Рашид Эддин тайлбарлажээ) гэдэг цол шагнав.

Хэрэйдийн Тоорилд ван цол шагнав. Вангин чансан, ван цол өгсөн түүнээс хойш Тоорилыг ван гэж нэрийдэх болов. Вангин чансан өгүүлрүүн: "Мэгвжин-сүүлтийг хавсран алж, та нар Алтан хаанд их тус хийв. Энэ тусыг чинь Алтан хаанд хэлье би. Чингис хаанд үүнээс илүү цол шагнахыг Алтан хаан мэдтүгэй" гэв. Вангин чансан тийнхүү баясаж буцав. Чингис хаан Ван хаан хоёр Татаарыг хувааж аваад гэртээ харьж буув.

135. Татаарын хоргодож байсан Нарату шитвэний нутаг дээр нэгэн өчүүхэн хүүхэд орхигдсоныг бидний цэргүүд олжээ. Үзвэл, дертэй алтан ээмэг зүүсэн ба булгаар доторлосон даж торгон элгэвч (хантааз) өмссөн ажээ. Тэр хүүхдийг Чингис хаан авчирч, Сэлүн эхэд бэлэг гэж өгөв. Сэлүн эх өгүүлрүүн: "Сайн хүний хөвүүн биз. Язгуур сайт хүний ураг биз. Таван хөвүүний дараах зургадугаар хөвүүн болгоё гээд Шигихутаг гэдэг нэр өгч асрав.

136. Чингис хааны аураг гэр (ар гэр) Харилт нуурт байсан билээ. Жүрхин нар, Чингисийн ар гэрт хоцорсон хүмүүсийг довтолж, тавин хүний хувцсыг тоноод арван хүнийг алжээ. Жүрхин нар ингэж сүйтгэв гэж бидний ар гэрт хоцрогсон, Чингис хаанд мэдэгдвэл, Чингис хаан маш хилэгнэж өгүүлрүүн: "Жүрхин нар биднийг яагаад ингэж байгаа билээ? Ононы шугуйд хуримлаж байхад тогооч Шихүрийг тэд занчив. Бэлгүтэйн мөрийг цавчив. Найрамдъя гэхэд бид Хорижин хатан, Хуурчин хатан хоёрыг буцааж өгсөн билээ. Түүний хойно эцэг өвгөдий минь хорлосон эртний өшөөт Татаарыг хавсран байлдъя гээд Жүрхин нарыг зургаан өдөр хүлээсэн боловч, тэд ирсэнгүй. Одоо бас дайсны хажуугаар дайсан болов" гээд Чингис хаан, Жүрхинтэй байлдахаар морилов. Жүрхин нарыг Хэрлэний Хөдөө аралын Долоон болдог гэдэг газар байхад дайран орвол Сача бэхи Тайчу хоёр, цөөн хүмүүсийг авч дутаав. Хойноос нь нэхэж Тэлэту ам гэдэг газар гүйцэж, Сача бэхи Тайчу хоёрыг барив. Бариад Чингис хаан, Сача Тайчу хоёрт өгүүлрүүн: "Урьд бид юу гэж хэлэлцсэн билээ?" гэвэл, Сача Тайчу хоёр өгүүлрүүн: "Бид хэлсэн үгэндээ хүрээгүй бол үгэнд минь хүргэ" гэвэл, тэдний урьд хэлсэн үгийг сануулж, хэлсэн үгэнд нь хүргэж тэднийг бүтээж алав.

137. Сача Тайчу хоёрыг дуусгаад Жүрхиний иргэнийг хөдөлгөж ирэхэд тэдний дотор Жалайрын Тэлэгэту баяны хөвүүн Гүн гуа, Чулуун хайч, Зэвгээ гурав байв. Гүн гуа, Мухулай (Мухули) Буха хоёр хөвүүнээ Чингист

уулзуулан егч егүүлрвн:

"Босгын чинь
Боол болтугай!
Босгоноос чинь
Бултаж зайлбал
Борвий нь огтол!
Үүдний чинь
Смч болтугай!
Үүднээс чинь
Дутааж зайлбал
Элгий нь эмтэл!"

гэв. Чулуун хайч Түнгэ Хаши хоёр хөвүннээ уулзуулан егч егүүлрвн:

"Алтан босгы чинь
Ашид сахиж байг.
Алтан босгоноос чинь
Ангид одох бол
Амий нь тасалж ал
Ерген үүдийг чинь
Ергеж егч байг
Ерген үүднээс чинь
Еер зүг явбал
Ерий нь эмтэлж ал"

гэв. Зэвгээг Хасарт егев. Зэвгээ Жүрхиний нутгаас Борохул нэрт хөвүннийг олж авснаа Сэлүн эхэд уулзаж егев.

138. Сэлүн эх, мэргидийн олж авсан Хүчү нэрт хөвүн ба тайчуудын бэсүдийн нутгаас олж авсан Хөхөчү, Татаарын нутгаас олж авсан Шигихутуг, Жүрхиний нутгаас олж авсан Борохул энэ дөрвөн хөвүннийг гэр дотроо асарч байв. Сэлүн эх хөвүүддээ егүүлрвн: "Эднийг едер үзэх нүд, шене сонсох чих болгоё" гэв.

139. Жүрхин овгийн уг гарал нь Хабул ханы долоон хөвүнний ах нь Охинбархаг бүлгээ. Түвний хөвүн Сорхату Жүрхи, Жүрхиний эцэг, Хабул ханы хөвүүдийн ахмад тул харьяат иргэдийн дотроос

Эрхийдээ эрчимтэй
Элгэндээ шүүстэй
Уушгиндаа ууртай
Уруулдаа хилэнтэй

Хвчит бех ба
Эрдэмт эрсийг

ялгаж хөвүүндээ өгөв. Ийнхүү уур омогтой, чанга зүрхтэй хүмүүс нийлсэн тул Жүрхин гэж нэрлэжээ. [Эрийн эр төрсөн А.то] Чингис хаан, ийм омогт жүрхин нарыг доройтуулан дарж, олон арды нь еерийн иргэн болгов.

140. Чингис хаан, нэгэн едер Бүри-бех, Бэлгүтэй хоёрыг барилдуулья гэв. Бүри-бех Жүрхинд байсан билээ. Бүри-бех, урьд Бэлгүтэйг ереесен гараар барьж, ереесен хелеер ташиж унагаад хөдөлгөлгөй дарж чадах бүлгээ. Бүри-бех, улсын нэртэй бех байсан. Энэ удаа Бүри-бех Бэлгүтэй хоёрыг барилдуулахад Бүри-бех үл ялагдах хүн байтал унаж өгөв. Бэлгүтэй, Бүри-бехийг арай гэж мерлен дарж саарь бүс дээр гараад Чингис хааныг нүдээр хяламхийж харвал Чингис хаан хөмхийгөө зуув. Бэлгүтэй ухаан олж Бүри-бехийг агдлан барьж, цээж бөгсөөс угзран татаж нуруугий нь хугалав. Бүри-бех, нуруугаа хугалуулаад өгүүлрүүн: "Бэлгүтэйд би үл ялагдах билээ. Хаанаас айж аргадаж зориуд унаад амиа алдав, би" гээд үхэв. Түүний нурууг Бэлгүтэй хугалж чирч аваачаад хаяв. Хабул ханы долоон хөвүүний ахмад нь Охинбархаг, хоёрдугаар нь Бартан баатар бүлгээ. Түүний хөвүүн Есүхэй баатар. Гуравдугаар нь Хутугт Монхор, түүний хөвүүн Бүри-бех, Бүри-бех барилдахдаа Бартан баатрын хөвүүдээс илүү бөгөөд Бархагийн зоригт хөвүүдтэй нөхөрлөж явдаг бүлгээ. Улсын бөх Бүри ийнхүү Бэлгүтэйд нуруугаа хугалуулж үхэв.

141. Түүний хойно, тахиа жил (1201 дүгээр онд) хатагин салжиуд хамтаар, Багу чорхи тэргүүтэй хатагин нар, Чирхитэй баатар тэргүүтэй салжиуд нар, Дөрвөний татаартай найрамдсан Хачиун бэхи тэргүүтэй дөрвөн нар, Алчи, татаарын Жали Буха тэргүүтэй татаар нар, Түгэ маха тэргүүтэй ихирэсүүд, хонгирадын Тэрхэг Эмэл Алхуй нар, Чоёг цагаан тэргүүтэй горлосууд, найманаас Хүчүгүд, Найманы Буйруг хан, мэргэдийн Тогтоа бэхийн хөвүүд Хуту, ойрдын Худуга бэхи, тайчуудын Таргудай Хирилтуг, Ходун орчан [Монголын А.то] Аучу баатар нар, бусад тайчууд нар, Алхуй булаг гэдэг газар чуулаад жажирдай овгийн Жамухыг хан өргөмжлөхөөр хэлэлцэж, азарга гүүг алж андгайлан тангараглаад тэндээс Эргүнэ мерен уруу нууж, Эргүнэд цутгах Хан мерний шанаагийн Агуу нугад Жамухыг гүр хан болгож өргөмжлөв. Жамухыг гүр хан (бүгдийн хан) өргөмжлөөд, Чингис хаан Ван хан хоёртой байлдахаар мордъё гэлцэв. Ийнхүү байлдах гэснийг горлосын Хоридай гэдэг хүн, Чингис хааныг Хүрэлх гэдэг газар байхад хүрч ирж хэлэв. Энэ хэлийг Чингис хаан аваад Ван ханд мэдэгдвэл, Ван хан сонсоод цэргээ авч даруй Чингис хаанд хүрч ирэв.

142. Ван ханыг ирмэгц, Чингис хаан Ванхан хоёр хамтарч, Жамухын эсрэг байлдахаар морильё гэж Хэрлэн мерен уруу мордож, Чингис хаан, Алтан, Хучар, Даридай гурвыг манлайд явуулав. Ван хан Сэнгүн, Жаха хамбу, Билгэ бэх гурвыг

манлайд явуулав. Энэ манлай явагчдын түрвүнд бас харуул гаргаж Энэгэн Гүйлэтү гэдэг газар нэгэн суурин харуул тавив. Түвний цаана Чихурху гэдэг газар нэгэн суурин харуул тавив. Бидний манлай болж тэргүүлэн явсан Алтан, Хучар, Сэнгүн нар Утхия гэдэг газар хврч бууя гэж байтал, Чихурхууд тавьсан харуулаас хүн давхиж ирж "Дайсан айсуу" гэж мэдээлэв. Тэр мэдээг аваад, дайнаас тодорхой хэл мэдээ авъя гэж буулгвй угтан явж, дайсны тэргүүтэй уулзаж, "Хэн бэ?" гэж асуувал Жамухын манлай болгож явуулсан Монголын Аучу баатар, найамны Буйруг хан, мээргидийн Тогтоа бэхийн хөвүүн Хуту, ойрдын Худуга бэхи энэ дөрөв явж байна. Бидний манлай, тэдэнтэй хашхиралдан хэлэлцэж, маргааш байлдахаар тогтоод үдэш болоход буцаж голд нийлэн бууж хонов.

143. Түвний маргааш хоёр этгээд Хүйтэн гэдэг газар учирч бие биеэ шахалцан давших, ухрах зэргээр байлдаж байв. Мөн Буйруг хан, Худуга хоёр зад (хур оруулах, шуурга шууруулах)-ын аргыг мэдэх ажээ. Тэр хоёр зад барьтал мөн үүсгэсэн арга нь тэдэн дээр бууж балчигт гулгаж явах аргагвй болоход "Бидэнд тэнгэрийн хилэн болов" гээд бутран дутаажээ.

144. Найманы Буйруг хан, Алтайн евер Улугтаг гэдэг газрыг зорин салж хөдөлжээ. Мэргидийн Тогтоагийн хөвүүн Хуту, Сэлэнгийг зорин хөдөлжээ. Ойрдын Худуга бэхи, ой модыг хүсэж Шисгисийг зорин хөдөлжээ. Жамуха еерее хан ергемжилсэн иргэдийг дээрэмдээд Эргүнэ уруу буцаж хөдөлжээ. Тэднийг тэгж бутрахад Ван хан, Эргүнэ уруу Жамухыг нэхэв. Чингис хаан, Ононы зүг тайчуудын Аучу баатрыг нэхэв. Аучу баатар, улсаа хврээд, улсаа дүрвүүлж хөдөлгөөд Аучу баатар, Ходун орчан нар үлдсэн шилдэг цэргээ засаж, Ононы цаана байлдахаар хвлээж байжээ. Чингис хаан хврээд тайчуудтай байлдав. Зууралдан ихэд байлдсаар үдэш болоход мөн байлдсан газар хонов. Дүрэвсэн айлууд байлдсан цэргүүдтэй хамт хврээлж хонов.

145. Чингис хаан, тэр байлдаанд хвзүүний судсыг шархтаж цус тогтохгвй ядран зовж, нар шингэхэд мөн байлдааны газар буув. Чингисийн беглерсен цусыг Зэлмэ амаар шимж, уруулаа цусдаж, бус (еер) хүнийг итгэхгвй, еерее сахиж суусаар шене дүл болов. Цусыг ам дүврэн балгаж асгасаар шене дүл өнгөрвөл Чингис хааны ухаан сэргэж өгүүлрүүн: "Цус хатаж гүйцэв. Би ундаасаж байна" гэв. Тэндээс Зэлмэ, малгай гутал, дээл хувцсаа бүгдийг тайлж, гагцхүү дотууж (дотуур өмд)-тай чармаа нүцгэнээр эсрэг дайсны дунд гүйн орж, цаана хврээлж буусан иргэний тэргэн дээр авирч гараад эсэг (цэгээ) эрж олсонгвй. Учир нь, дүрвэж яваа айлууд гүүгээ саалгвй тавьсан ажээ. Эсэг олдохгвй тул нэгэн их хөхүүртэй таргийг авчраад Зэлмэ еерее бас ус олж авчирч таргийг зуурч Чингис хаанд уулгав.

Чингис хаан, гурвантаа амран ууж өгүүлрүүн: "Дотор минь саруул болов" гээд өндийж суутал, үүр цайж гэгээн болсон ажээ. Зэлмийн шимж асгасан цус, тэдний суусан орчны газрыг намаг болгожээ. Үүнийг Чингис хаан үзэж өгүүлрүүн: "Энэ юу вэ? Хол асгахгвй яасан юм бэ?" гэв. Үүнд Зэлмэ өгүүлрүүн: "Чамайг зовуурь байхад хол явахаас эргэлзэн айж сандран, залгихыг залгиад, асгахыг асгаад байсан

билээ. Хэвэлд минь бас үлэмж оров" гэв. Чингис хаан бас өгүүлрвүн: "Намайг ийм болж хэвтэн байтал чи яагаад нүцгэн гүйж одов? Чи баригдвал намайг энд ингэж хэвтэнэ гэж хэлэх байсан биш үү?" гэвэл, Зэлмэ өгүүлрвүн: "Би ингэж бодсон билээ. Нүцгэн яваад хэрэв баригдвал, би тэдэнд ингэж хэлнэ: Би танд орох дуртай билээ. Гэтэл манайхан үүнийг мэдэж, намайг барьж алья гэж хувцсыг минь цем тайлж, гагцхүү өмдийг тайлаагүй байтал, би мултарч танд дутааж ирэв гэж хэлнэ. Миний үгийг тэд үнэмшиж надад хувцас өгч асарна. Би тэгэхэд нэг морь олж унаад хүрч ирж чадах биш үү? Би ингэж бодоод хааны зовсон биеийг амруулья гэж нүд цавчих зуур шийдэж одсон билээ" гэв. Чингис хаан өгүүлрвүн: "Би одоо юу гэх вэ? Намайг урьд гурван мэргидэд хөнөөгдөж, Бурхан халдунд хоргодож, гурвантаа нэгжүүлэхэд чи миний амийг нэг авч гарлаа. Одоо чи бас хальж бүхий цусыг амаар шимж аминд минь нэг оров. Бас цангаж ядран байхад амиа ерж нүд үзсээр дайсны дотор орж ундаан авчирч аминд минь оров. Энэ гурван ачийг чинь үүрд мартахгүй" гэж зарлиг болов.

146. Өдөр болоход үзвэл, байлдахад бэлэн хоносон дайсны цэргүүд шенедее бутран дутаажээ. Харин хүрээлж буусад иргэд, цэргийн хамт хурдан нүүж үл чадах учраас хөдөлсөнгүй хоцорчээ. Дүрэвсэн улсыг хурааж авчирья гэж Чингис хаан, хоносон газраас мордож, дүрэвсэн улсыг хураан явахад нэгэн улаан дээлтэй эм хүн "Тэмүжин, Тэмүжин" гэж их дуугаар уйлан хайлан бархирахыг Чингис хаан өөрөө сонсож: "Ямар хүний эм ийнхүү уйлж байна?" гэж асуулгахаар хүн илгээв. Тэр хүн очиж асуувал тэр эм өгүүлрвүн: "Би Сорхон-шарын охин. Хадаан нэртэй. Эрийг минь энд цэргүүд барьж алах гэж байна. Эрийг минь аварч аль гэж Тэмүжинийг дуудаж уйлав" гэв. Тэр хүн буцаж ирээд Чингис хаанд түүний үгийг өгүүлбэл, Чингис хаан сонсоод давхин очиж мориноос буугаад Хадаантай тэврэлдэв. Гэтэл эрийг нь манай цэргүүд тэр завсар нэгэнт алжээ. Тэр улсыг хувааж аваад, Чингис хаан, их цэргийн хамт мөн тэнд бууж хонов. Хадааныг урин ирүүлж дэргэдээ суулгав. Маргаашийн өдөр тайчуудын Төдөгэгийн харьяат байсан Сорхон-шар, Зэв хоёр хүрч ирэв. Чингис хаан, Сорхон-шард өгүүлрвүн:

"Хүзүүнд минь угласан
Хүнд модыг
Хөсөр хаясан
Заханд минь угласан
Заадас денгийг
Зайлуулж өгсөн
Эцэг мэт ачит
Эрхэм ах та
Ингэж юунд их хождож ирэв?"

гэв. Сорхон-шар егүүлрвүн: "Би чамд дотроо гүн итгэсээр билээ. Яараад яах вэ? Хэрэв яарч урьд ирвэл тайчуудын ноёд миний хоцорсон эм, хөвүүд ба адуу малыг үнсээр хийсгэх нь магад тул би яарсангүй. Одоо хаандаа нийлж ирэв" гэв. Энэ үгийг сонсож, Чингис хаан: "Зөв" гэв.

147. Бас Чингис хаан егүүлрвүн: "Хүйтэн гэдэг газар урагшлах, ухрах зэргээр байлдаж байхад уулан дээрээс харваж, миний байлдааны ам цагаан хул морины аман хүзүүг хэн шартуулсан бэ?" гэвэл тэр үгийг сонсож, Зөв егүүлрвүн: "Уулан дээрээс харвасан хүн би билээ. Одоо хаан намайг

Алья гэвэл ал
Алганы тедий газрыг
Алаг болгож үмхийрэх
Алд бие байна.
Аварья гэж санаад
Амий минь соёрхвол
Халд гэсэн газарт чинь
Харайж очоод би
Хар усыг цалгитал
Хад чулууг хэмхэртэл
Харь дайсныг довтолж
Хаан чамд тусалъя.
Цээлийн усыг цалгитал
Цэгээн чулууг хагартал
Чин зоригийг гаргаж,
Чингис чамд тусалъя.
Хүр гэсэн газарт чинь
Хүрч очоод би
Хүр чулууг хэмхэлье
Хүний зүрхийг шанталъя!"

гэв. Чингис хаан егүүлрвүн: "Дайсны хүн дайсагнаж хорлож явснаа нууж худал хэлэх бүлгээ. Гэтэл чи дайсагнаж хорлосноо нуухгүй шударга хэлж байна. Ийм хүнтэй нөхөрлөж болно. Чиний Зургаадай нэрийг халж, байлдааны ам цагаан хул морины минь аман хүзүүг зэвээр харвасан тул Зөв гэж нэр өгье. Миний дэргэд зэв мэт хамгаалж яв" гэж зарлиг болов. Тайчуудаас Зэвийн ирж нөхөрлөсөн ёс ийм билээ. (Чингис еерийн шархатсанаа далдалж, морио шархатсан мэтээр хэлж байгаа бололтой.)

ТАТААРЫГ СӨНӨСӨН БА ВАН ХАНТАЙ ЭВДЭРСЭН НЬ

148. Чингис хаан, тэнд тайчуудыг довтолж Аучу баатар, Ходун орчан, Худуудар зэргийн тайчуудын язгууртныг ургийн ураг хүртэл үнсэн товрог болгож хядав. Улс иргэний нь нүүлгэж, Чингис хаан, Хубхаяа (Ухаа хаяа) гэдэг газар ирж евелжив.

149. [Суут богд Чингис хаан, зах нутаг нутаглаж явахын цагт нэгэн едер дотоод есен сайдаа авч мөр хайж, бараа харж яваад зарлиг болруун: "Аль ч зүгээс ямар ч дайсан ирэх магадгүй, есен сайд минь гурван хэсэг болж яв" гэж зарлиг болов. Эдний зарлигийг дагаж Зэлмэ, Чуу мэргэн, Шигихутуг гурвуул нэг хэсэг болов. Боорчи, Борохул, Мухулай гурвуул нэг хэсэг болов. Сүлдүсний Сорхон-шар, бэсүдийн Зэв, ойрдын Хар хирүгэ гурав нэг хэсэг болж гэрт үлдэв. Эзэн бусад зургаан сайдаа авч мөр хайж, бараа харж, Чахарай хааныг арлаж, Жалман ханыг елгийлж явтал эзний дороос

Халтар тэх
Харайн гүйхэд эзэн
Толбот бор мориороо
Довтлон гүйцэж
Агссан нумаа
Ангайлган татаж
Алтан сумаа
Алдлан тэлж
Алаг тэхийг
Атиртал харваж
Алсан даруйд
Ар дахь сайд нь
Амдан бууж
Авч ганзагалахыг завдтал

Эзэн зарлиг болов: "Үүнийг та нар үтэр өвчиж шар. Би тэр Шар дэвсэг дээр гарч бараа харъя" гээд одов. Тэнд эзний нойр хүрч, толбот бор морины дэл дээр ташуураа тулж унтаад нэг зүүд зүүдлэв. Чингис хаан сэрээд зургаан сайддаа ирж зарлиг болруун:

"Би нэг зүүд зүүдлэв
Бор зүрх минь
Бол бол хийв
Богино хавирга минь
Шир шир хийв.
Болшгүй дайсан
Ирэх нь бололтой.
Сндер уулын цаадах

Ерген шар талд
Гурван хар тугтай
Гурван зуун дайсан байна.
Гурван зуун дайсны
Хошууч баатар нь
Зээрд морио унаж
Зэвт сумаа дэлж
Бат хуягаа өмсөж
Бараан сахлаа илж
Баруун тийш ширвэж
Зүүн тийш ажиглаж
Зүү мэт жирвэлзэж
Утас мэт улалзаж явна.

Энэ зүүд минь хэрэв үнэн бол зургаан сайд минь та нар яах вэ? гэж асуув.
Шигихутуг хэлэв:

"Хол ойрыг харагч
Хоёр хурц нүдээрээ
Монгол аймгийг
Мохтол
Мэргэд аймгийг
Мэгдэртэл
Тайчууд аймгийг
Далдиртал
Сарын газрыг
Саравчлан харж
Жилийн газрыг
Жилэвчлэн үзэж
Хар нүдний цэцгийгээр
Хаан чамдаа тусалъя
Эргэх нүдний харцаар
Эзэн чамдаа тусалъя" гэв.

Зэлмэ хэлэв:

"Үхэх амиа
Хайрлахгүй
Үгвйрэх малаа
Харамлахгүй
Үзэгдэх дайсныг

Халтиртал дайрч
Замдаа тохиолдсоныг
Зад цохиж
Мертөө тохиолдсоныг
Мелт цохиж
Хар тугий нь
Хамран авч
Барьсан хүний нь
Байлдан алж
Хийсэх тугий нь
Гишгэн дэвсэж
Уранхай тугий нь
Уландаа гишгэж
Дайсны сүрийг
Даран сөнөсөж
Дахин босох
Чадлы нь мөхөөс" гэв.

Чуу мэргэн хэлэв:

"Довтлон орох чадалгүй боловч
Тогтсоныг бататгах чадалтай би
Эрчлэн дайрах чадалгүй боловч
Эвдэрснийг сэлбэх чадалтай би.
Уульхай зантай Чуу мэргэн би,
Уулгалан орох цаг болоход
Ухрах зугтах магадгүйг
Урьдаас хаандаа хэлье.
Улс орноо тогтоосон хойно
Учиртай үгээрээ тусалж чадна.
Харь дайсныг довтлох цагт
Хаан эзэн Чингис чамд
Хашир миний боломжит үг
Хааяа боловч тус болно" гэв.

Боорчи хэлэв:

"Срелден ирэх дайсны
Смнөх замыг беглеж
Халдан ирэх дайсны
Харайх замыг хааж

Ачит эзэн чиний
Амь биеийг хамгаалж
Алтан жолоогий чинь
Алдалгвй дагаж
Хандсан зүгт чинь
Хагацалгвй явъя" гэв.

Борохул хэлэв:

"Харвах сумны
Халхавч болж
Хангинах зэвийн
Бамбай болж
Итгэлт эзэн чиний
Идэх биед
Ирт мэс
Бvв хvргэе" гэв.

Мухулай хэлэв:

"Дайсныг дарж
Олзыг оруулж
Ирэх дайсны
Ирийг мохоож
Буцах дайсныг
Бултыг хядаж
Хvлэг мориныхоо
Сvvl дээгvвр
Хvдэн манан татуулж
Унасан мориныхоо
Дэл дээгvвр
Ургах сайхан нарны
Улаан гэрлийг цацруулж
Байлдаан бvхэнд ялсан
Баяртай сайхан мэдээг
Баатар чамдаа хvргэе" гэв.

Чингис:

Шилдэг зургаан сайдын
Шийдвэртэй vгийг сонсож

Шарсан тэхийн махнаас
Шаламгайлан идэж дуусаад
Шаргал морины цулбуурыг Шигихутугт өгч
"Үзсэн зүүдний минь
Үнэн худлыг мэд"

гэж явуулав.
Шигихутуг, шунхан шаргал морий нь унаад

Тал газар тавиулж
Тайга газар алхуулж
Хөндий газар хатируулж
Хөвч газар сажлуулж
Шар дэвсэгт хүрээд
Шалгаж сайтар харвал
Бараан тугийг хийсгэсэн
Балмад дайсны цэрэг
Бачмаг тулгарахад
Баатар Шигихутуг
Байсан газрын зүг
Бачимдан давхиж ирээд:
"Шар дэвсэг дээр
Цочмог гарч очвол
Гурван зуун дайсантай
Бачмаг тулгарч уулзав
Тайчуудыг
Таньсангвй
Мэргидийг
Мэдсэнгвй
Монголыг
Мохтол харж чадсангвй

Хойшоо ганцхан хяламхийж үзэхэд эзний зүүдэнд үзсэн дайсантай адил мэт байна"
гэв. Тэгэхэд зургаан сайд хуягаа өмсөж, бамбайгаа зүүж, байлдаанд бэлдэж байтал
дайсны цэрэг хүрч ирэв.

Сайд баатар Боорчи
Саарал мориндоо мордож
Самуун дайсны өмнөөс
Самбааг олж очоод
Санаа зоригийн асууруун:

"Та, юун хvн бэ? Ёст хvн бол ёсоо хэл! Нэрт хvн болнэрээ хэл" гэвэл тэд егvвлрvн:

"Нэрээ асуулцахаар
Ирээгvй бид,
Нэвширтгэл байлдахаар
Ирлээ бид"

Боорчи хэлэв:

"Надад учраа хэлбэл
Найрамдлаар ершесж болно
Наадах тулах санаатай бол
Нарны галгайд эхэлье" гэв.

Тэгэхэд цаадах хvн хэлрvн:

"Танд хэлэх сайн нэр
Бидэнд vгvй
Тарвагачин загасчин хvн бид" гэв.

Тэгэхэд Шигихутуг егvвлрvн: "Тэднээс vг асуух хэрэггvй. Таньсан тайчууд байна. Татгалзалгvй байлдъя" гэв. Борохул буун гvйж, бор бамбайгаа авч, Богд эзнээ хамгаалан зогсов. Зэлмэ, хендлен этгээдээс илд барьж ороод

Мертее тохиолдсоныг
Зам гартал цавчиж
Гурван хар тугий нь
Гулд татаж аваад
Уулан дээр аваачиж
Уруу харуулан хатгав.

Чуу мэргэн хэдийнээ дутаажээ. Боорчи урагшаа алалдаж явах зуур хойшоо Чуу мэргэнийг харж егvвлрvн: "Үй Чуу мэргэн, байз! Эзэн хаан телес ингэж зvтгэдэг билvv! Нvхнээс гарсан алагдаага мэт годхийн зугтах чинь юу вэ?" гэвэл, Чуу мэргэн эргэж ирээд инээж егvвлрvн: "Зэргэлдэн байлдъя гэхэд, зэв дутаад байна" гэвэл, эзэн алтан саадгаасаа шунхт зэвээ сугалж егев. Чуу мэргэн, шунхан зэвийг сумлан татаж, сунналган дэлж, эрхийдэн сойж, эргvвлэн татаж, сунналган дэлж, эрхийдэн сойж, эргvвлэн чиглvвлж, дайсны тэргvвнийг тас харваж, зээрд халзан морийг барьж ирээд эзэнд унуулав. Эзэн тэр морийг унаж vзвэл нисэх шувуу, хийсэх салхи мэт байв. Тэгээд зерчих дайсныг цехрvвлэн дарж, хатгалдах дайсныг загас болгож байтал, Борохулын толгойд сум тусвал, тэр доош унаж, нумаа тэмтэрч

аваад салдархилан түшиж бамбайгаа алдалгүй барьж зогсоно. Боорчи урагшаа алалдаж байх зуур, хойшоо харж түүнд өгүүлрүүн: "Эр хүн ганц суманд унадаг билүү? Эврээ цохиолсан ишиг мэт, эргэлзэн салганах чинь юу вэ?" гэвэл, Борохул, мориныхоо буруу талаас харайж мордоод халхавчаа барьж хайхралгүй байлдаж явав. Тэгээд халдаж ирсэн дайсан алагдсан хүнийхээ хүүрийг авч дутаав. Эзэн зарлиг болруун:

"Буруу хандсан дайсныг яах билээ?" гэвэл Боорчи өгүүлрүүн:

"Бурхан болсон хүнийг
Буянаар үддэг
Буруу хандсан дайсныг
Зэр зэвээр үддэг.

Нэхье" гэвэл, тэр үгийг эзэн зөвшөөрч нэхэв. Цайтын цагаан талд дайсныг гүйцээд, олон хонинд орсон чоно мэт цавчиж нэг зуун хүнийг алав. Хоёр зуун хүн дутаав. Энэ байлдаанд зуун морь, тавин хуяг олзолж авав. Тэр цагт Чингис хаан, тэнгэр эцэгтээ мергее гэж довцог ендер дээр гарч, тохмоо дэлгэж тавиад бүсээ хүзүүндээ өлгөж залбиран ечив:

"Эрэмгий сайнаар
Эзэн эс боллоо, би.
Эрхт тэнгэр
Эцгийн хайраар
Эзэн боллоо, би.
Эцэг тэнгэрийн ачаар
Эсрэг дайснаа дарлаа, би.
Хамрагч сайнаар
Хаан эс боллоо, би.
Хан тэнгэр эцгийн
Хайраар эзэн боллоо, би.
Хан тэнгэр эцгийн ершөөлөөр
Харь дайсныг дарлаа, би"

гэж мергев. Тэндээс мордож явахад эзэн, зургаан сайдаа магтан дуулав.
Эхлээд Шигихутугийг магтсан нь:

"Мэргидийг мэгдүүлж
Монголыг мохоож
Тайчуудыг таньж
Дайсныг даралцсан
Татаарын Шигихутуг минь" гэж магтав.

Зэлмийг магтсан нь

"Ороо гөрөөсний
Отлого болсон
(Ан гөрөөсийг
Анаж мэддэг)
Омогт дайсны
Зүрхийг чичрүүлсэн
Унах морьгвй болоход
Унаа авчирч өгсөн
Ундаасан цангах цагт
Уух дарс өгсөн
Сэргэг бага нойртой
Сэцэн мэргэн ухаантай
Улс төрийн төлөө
Урьд цагаас зүтгэсэн
Урианханы сайн Зэлмэ минь" гэж магтав.

Чуу мэргэнийг магтсан нь:

"Зарлигийг минь алдалгвй дагаж
Заасныг минь эндэлгвй гүйцэтгэж
Дайсны тэргүүнийг
Тас харваж
Унасан зээрд морий нь
Уулгалан булааж
Хатгалдах дайсныг
Хага цохиж
Зерчилдех дайсныг
Цөм цохисон
Зүрчидийн Чуу мэргэн минь" гэж магтав.

Борохулыг магтсан нь:

"Харвах суманд
Халхавч болсон
Сурхирах суманд
Саравч болсон
Толгойгоо шархтаад
Тохмоо эс алдсан
Хушиний сайн Борохул минь" гэж магтав.

Мухулайг магтсан нь:

"Дайсныг даралцаж
Олзыг оруулалцаж
Ирэх дайсны
Ирийг мохож
Буцах дайсны
Бовийг хянгардаж
Хүлэг мориныхоо сүүл дээгүүр
Хүдэн манан татуулж
Унасан мориныхоо дэл дээгүүр
Ургах нарыг гийгүүлж
Дайсны херенгенеес
Тасархай утас орхилгуй
Хугархай зүү гээлгүй
Хураан авч ирсэн
Жалайрын сайн Мухулай минь" гэж магтав.

Боорчийг магтсан нь:

"Намайг залуу байх цагт
Найман шаргыг эрэх үед
Наран ургах хирд
Надтай уулзсанаас хойш
Насад үнэнээр зүтгэсэн
Наху баяны хөвүүн
Найрт хүлэг Боорчи минь!
Айл зуур явахад
Алаг бяруу мэт номхон байвч
Алалцах дайсантай уулзахад
Арслан барс мэт догширч
Аюулт дайсныг дарахын төлөө
Амь биеэ үл хайрлагч
Ачит хүлэг Боорчи минь!
Ханилж явах цагт
Хар бяруу мэт номхон байвч
Хатгалдах дайсантай тулах цагт
Харцага шонхор мэт догширч
Харийн дайсныг дарахын төлөө
Халуун амиа үл бодогч
Хайрт хүлэг Боорчи минь!

Инээлдэн явах цагт
Ижил бяруу мэт номхон байвч
Ирэх дайсан учрахад
Идэт араатан мэт догширч
Идэмхий дайсныг дарахын төлөө
Итгэлт биеэ үл хайрлагч
Ивээлт нөхөр Боорчи минь!
Наадан явах цагт
Намрын унага мэт эелдэг боловч
Нанчилдах дайсантай учрахад
Начин шонхор мэт довтолж
Насан ямагт зүтэгсэн
Найз хүлэг Боорчи минь!
Харил буцалгуй явагч
Хаан эзнээ дагагч
Хайрт хүлэг Боорчи минь" гэж магтан дуулав.

Эзэн зургаан сайдаа магтан дуусахад Боорчи, эзнээ магтаж дуулсан нь:

"Есүхэй баатар эцэгтэй
Есен ерлэг түшмэлтэй
Ер бүгдийг эрхэндээ оруулсан
Ертенцийн эзэн Чингис хаан минь!
Еэлүн хатан эхтэй
Ерлэг есен түшмэлтэй
Егэдэй, Толуй хөвүүнтэй
Ершеел хайр ихтэй
Енгө бүрийн улсыг
Емнөө сөгдүүлсэн
Ешеетэн дайсан бүгдийг
Елмий дороо гишгэсэн
Ендөр дээд эзэн хаан минь!
Хан эзэн чамайг байхад
Харийн дайснаас
Халшрах явдалгүй.
Эзэн баатар чамайг байхад
Эзэрхэг дайснаас
Эмээх явдалгүй.
Хамаг бүгд хамтарч
Хамаатан садан мэт эвлэлдэж
Харийн дайсныг хамх цохъё

Халуун зуураа цэнгэлдэн сууж,
Хун галуу мэт
Хуралдан цэнгэе
Худалч хvний vгэнд
Бvvp орьё
Харцага шонхор мэт
Харайлан дvвлэн явъя
Хатгалдах дайнд
Халуун амиа
Бvв хайрлая.
Ангир шувуу мэт
Амраг vрээ бvв хенее. . .
Алалцах дайсанд
Амиа бvв хайрлая.
Элэг садан дотроо
Эв найрамдлыг бvв алдъя
Эзэрхэх дайсантай тулахад
Энэ биеэ бvв хайрлая"

Хvлэг Боорчийн дуулсан vг энэ билээ.

Суут богд Чингис хаан, vд зуур явж гурван зуун тайчуудыг дарж эсэн мэнд гэртээ ирж энх амгалан суув. А.то] Нvцгэн баарины Ширээт евгөн, хевvvn Алаг Наяа хоёртой элбэж тайчуудын ноён Таргудай Хирилтугийг ойд хоргодож байхад олж бариад, тэр, морь унаж vл чадах тарган тул тэргэнд суулгаж [Тэмvжинд хvргэхээр] авч явахад Таргудай-Хирилтугийн хевvvd, дvв нар нэхэж булаан авахаар ирэв. Тэднийг ирмэгц Ширээт евгөн, хедлэн ядах Таргудайг хелберvвлэн унагаж, гэдрэг харуулан хэвтvвлж, гэдсэн дээр нь сандайлж суугаад, хутгаа сугалж егvвлрvvn: "Хевvvd дvв нар чинь, чамайг булааж авахаар ирэв. Хан чамайг одоо би эс алавч, чамд нэгэнт халдсан тул намайг алах болно. Чамайг алавч, нэгэн адил алагдах болно. Иймийн тул чамаар дэр хийж vxьe" гэж хутгын ирийг Таргудайн хоолойд тулгавал, Таргудай-Хирилтуг, дvв нар хевvvdдээ их дуугаар уйлан егvвлрvvn: "Ширээт, намайг алах гэж байна. Намайг нэгэнт албал миний хvvrээр та нар юу хийх вэ? Намайг алаагvй байхад даруй буцагтун. Тэмvжин, намайг алахгvй. Тэмvжинийг эзэнгvй нутагт орхигдоод байхад нvдэндээ галтай, нvвртээ гэрэлтэй, сэргэлэн авьяастай хевvvn гэж би олж авчраад, эмнэг vрээ даага сургах мэт сургаж хvмvвжvвлж явсан билээ. Тэр цагт тvвнийг хялбар vxvвлж чадах боловч ершеж есгесен юм. Одоо Тэмvжин, тvвнийг ухаандаа ойлгож, сэтгэлдээ сэнхэрч байгаа биз. Тэмvжин, намайг алахгvй. Та хевvvd, дvв нар минь vxэт (тvргэн) харигтун.

Ширээт, намайг алуузай" гэж их дуугаар уйлан бархирвал хөвүүд, дүү нар нь сонсож хэлэлцэв: "Эцгийнхээ амийг аваръя гэж ирсэн билээ. Гэтэл, эцгийг минь энэ Ширээт евген албал хоосон амьгвй биеэр бид юу хийх вэ? Одоо алаагвйд буцъя" гэж харив. Тэднийг далд ормогц тайчуудаас зугтаж одсон, Ширээт евгений хөвүүн Алаг Наяа хоёр, эцэгтээ буцаж ирэв. Ширээт евген, хөвүүдтэй хамт нийлээд, Таргуйдайг аван хөдөлж, Хутухул-Нуга гэдэг газар хүрэв. Тэнд Наяа өгүүллрүүн: "Бид энэ Таргудайг барьж очвол, Чингис хаан, биднийг хан эзнээ барьж ирсэн итгэмжгвй ард гэж биднийг итгэж нөхөрлөхгвй, харин хан эзэндээ халдсан харц ард гэж барьж алах биз. Одоо Таргудайг эндээс тавьж буцаагаад бид Чингис хаанд биеэр очиж ингэж хэлье: "Бид Чингис хаан чамд хүчээ өгөхөөр ирэв. Бид, Таргудайг барьж ирж явтал, хан эзнээ харсаар байж, х арийн хүнд яаж барьж өгөх вэ гэж халшран ерөвдөж замдаа тавьж буцаагаад, өөрсдөө таныг бишрэн дагахаар ирэв" гэж хэлье гэвэл Наяагийн үгийг эцэг, хөвүүд зөвшөөрч, Таргудай-Хирилтугийг Хутухул-нугаас тавьж явуулаад, Ширээт евген, Алаг Наяа хоёр хөвүүний хамт, Чингис хаанд хүрч ирэв. Тэдний ирсэн учрыг асуувал, Ширээт евген, Чингис хаанд өгүүллрүүн: "Бид, Таргудай-Хирилтугийг авчирч явсан боловч замд эзнээ харсаар байж, харийн хүнд яаж барьж өгөх вэ гэж тавьж буцаагаад, бид өөрөө Чингис хаанд хүчээ өгөхөөр ирэв" гэв.

Чингис хаан өгүүллрүүн:

"Хан эзэн Таргудайг
Халдаж авчирсан бегеес
Хандаа халдсан
Харц ардад
Итгэж үл болох тул
Харин та нарыг
Хамаатан садны
Хамт алах бүлгээ.
Хан эзнээ хайрласан
Халуун сэтгэл чинь
Харин зөв" гээд Наяаг дотночлон өршөөв.

150. Түүний хойно, Чингис хааныг Дэрсүд гэдэг газар байхад Хэрэйдийн Жаха хамбу нөхөрлөхөөр ирэв. Тэр цагт мэргид хатгалдахаар ирвэл, Чингис хаан, Жаха хамбу хоёр хатгалдан байлдаж няцаав. Тэнд түмэн түбэгэн, олан Дунгайд Хэрэйдийн бутарсан иргэн Чингис хаанд дагаар ирэв. Хэрэйдийн Ван хан, урьд Есүхэй баатартай сайхан ханилж анд бололцсон билээ. Анд бололцсон учрыг хэлбэл, Ван хан, Хурчахус буйруг хан эцгийн дүү нарыг алаад авга Гүр хантай эвдрэн тэмцэлдэж, Хараун хавцал гэдэг газар шурган хоргодож, тэндээс зуун хүнтэй арайхан зугтаж, Есүхэй ханд ирвэл, Есүхэй хан, түүнийг асран тэтгэж, өөрийн биеэр цэрэг авч мордоод, Гүр ханыг Хашин оронд дутаалгаж, албат иргэд ба

эд малыг Ван ханд өвч өгсний тул анд амраг бололцсон билээ.

151. Тvvний хойно Ван ханы дvv Эрх хар, ах Ван ханд алагдахаас айж дутаан, Найманы Инанча ханд очив. Инанча хан, цэрэг мордуулж ирэхэд Ван хан зайлж, гурван хот дамжин тэнэж, хар Хятадын Гvр ханд очив. Тэр хантай бас эв тасраад Уйгурын хот, Тангудын балгасаар хэсвчлэн явж, таван ямаа шереглен сааж, тэмээний цус ханаж идсээр арай гэж Гvсэвр нуурт хvрч ирвэл, урьд Есvхэй баатартай анд барилдсаныг Чингис хаан сэтгэж, Дахай баатар, Сvхэхэй жэвн хоёрыг элч болгон угтуулж, бас дараа нь Хэрлэний эхнээс, Чингис хаан өөрөө тосож аваад өлсөж турж ирэв гэж Ван ханд (харъяат ардаас) гувчуур татаж өгөөд өөрийн хvрээнд агуулж тэжээв. Тэр өвөл хамт нvvж Чингис хаан Хубахаяад өвөлжив.

152. Тэр цагт Ван ханы дvv ноёдын хэлэлцсэн нь:

"Энэ хан ах мань
Үр садан биднийг
Үнсээр хийсгэж болох
Үмхий санаа өвөртөлсөн
Үл бvтэх хvн байна
Хайран ах дvvгээ
Хамран алж барав
Хар Хятадад бас
Хамгаалал гуйж шургав
Хамаг улсаа хайрлахгvй
Харгислаж зовоов.

Үvнийг яах билээ? Урьд долоон настай байхдаа мэргид иргэнд баригдаж, харлаг ишгэн дах өмсөж, Сэлэнгийн Буур хээрт очоод Мэргидийн газар будаа нvдэж амьдарч явсан билээ. Хурчхус буйруг хан эцэг нь мэргид иргэнийг байлдан дайлж, хөвvvнээ аварч ирсэн. Гэтэл энэ Тоорил бас Татаарын Ажай ханд арван гурван настай байхдаа эхийн хамт баригдаж очоод тvvний тэмээг хариулж явжээ. Тэндээс Ажай ханы хоньчийн хамт оргож гэртээ ирэв. Тvvний хойно найманаас айн дутааж, Сартаул газрын Чуй мөрнөө хар Хятадын Гvр ханд очив. Тэнд нэг жил болоод бас зайлж, Уйгур нутгаар тэнэж, Тангуд газраар зайлж, таван ямаа шереглен (ямааг дэлэвчлэх буюу ишигний хошууг шереглен) сааж, тэмээний цус ханаж идсээр ганц сохор халиун морьтой, Тэмvжинд ядаж ирвэл, Тэмvжин хөвvvн, гувчуур татаж тvvнийг тэжээв. Гэтэл, одоо тэр ингэж явснаа мартаад өмхий элэг өвөртөлж явна" гэж хэлэлцэв. Энэ хэлэлцсэн vгийг Ван ханд Алтан ашуг уламжлан айлтгав. Алтан ашугийн хэлсэн нь: "Би энэ хуувь ярианд оролцсон билээ. Гэтэл, хан чамайг тэвчиж чадахгvй тул хамаг сонссоноо айлтгав" гэжээ. Тэр vгийг хэлэлцсэн Элхудар, Хулбари, Арин тайж зэргийн дvv ноёдыг Ван хан бариулав. Ван ханы дvv Жаха хамбу амжин дутааж, Найманд очив. Баривчлан авсан дvv нараа Ван хан нэгэн гэрт оруулж өгvvлрvvн: "Уйгар нутгаар тангуд газраар яаж явсан гэж та нар хэлсэн бэ?"

Та нар муусайн юу гэж бодов?" гээд нүүрт нь нулимж, гэрт байсан ард цөмийг босгон нулимуулж, тэдний хвлгийг тавиулав.

153. Тэр евел евелжиж, нохой жилийн (1202 оны) намар, Чингис хаан, цагаан татаар, алчи татаар, тутауд татаар, алухай татаар нартай Далан нэмвүргэ гэдэг газар байлдахын урьд Чингис хаан, цааз тогтоож зарласан нь: "Дайсныг дарах цагт олзонд бvv саатагтун. Дайсан нэгэнд дарагдвал тэдний юм хэзээ ч бидний олз болох тул хуваалдаж амжина. Хэрэв бид ухрахад хүрвэл анх довтолсон байрандаа даруй эгж ирвэл зохино. Уг байрандаа эгж ирээгвй хvнийг алтугай" гэж ийм засаг тогтоож зарлав. Далан нэмвүргэ гэдэг газар татаартай байлдаж тэднийг дутаалгав. Тэднийг нэхэн байлдаж, Улхуй шилүгэлжид гэдэг газар эзлэн дагуулав. Цагаан татаар, алчи татаар, тутауд татаар, алухай татаар нарын эрхтэн (дээд язгууртан)-ийг дарж харъяат нарыг эзлэх цагт тогтоосон цаазыг Алтан Хучар Даридай гурвуул зөрчиж, олзонд шунан байлдаанаас саатжээ. Хэлсэн үгэндээ хүрсэнгвй, тогтоосон цаазыгдагасангвй гэж Зэв Хубилай хоёрыг явуулж, тэдний олзолсон адуу ба юмыг бүрнээ хураан авахуулав.

154. Татаарыг сенеэж, бүгдийг эзэлсэн хойно, улс иргэний нь яах тухай Чингис хаан, алтан ургаа цуглуулж нэг гэрт ороод их зөвлөлдөөнийг хийв. Тэдний зөвлөсөн нь:

"Эрт цагаас нааш
Эцэг өвгөдийг минь хорлосон
Энэ муусайн татааруудыг
Эгнэгт дуусгахын тул
Тэрэгний булд хэмжиж
Үгвй хийж устгая.
Үлдсэн эхнэр хvvхдийг
Үвд бүрд хувааж
Үврдийн боол болгоё"

гэж зөвлөлдөж тогтоод, гэрээс гарвал татаарын Их-Чэрэн, Бэлгүтэйгээс асууруун: "Та нар ямар үг зөвлөлдөв?" гэвэл Бэлгүтэй өгүүлрүүн: "Та бүгдийг тэнхлэгийн цүүд хэмжиж, түүнээс өндөр нуруутныг цөмийг хядахаар тогтов" гэв. Бэлгүтэйн энэ үгийг сонсоод Их-Чэрэн, олон татаарт тунхаг зарлаж, хороо бэхлэлтэд цуглуулав. Тэдний бэхлэлтийг эвдэхийн тул манай цэргүүд маш хохиров. Бэхлэлтэд цугласан татааруудыг арай гэж эзлэн авч тэнхлэгт чацуулан хядахад татаар нар хvн тутам "Дэр авч үхье" гэж хутга ханцуйлж байсан тул түүнээс бас манай цэргүүд их хохирчээ. Тэдгээр татаар нарыг тэнхлэгт чацуулан хядаж дуусаад Чингис хаан зарлиг болруун: "Бид ургаараа их зөвлөлдөөн хийснийг Бэлгүтэй гаргаж хэлээд бидний цэргүүдэд маш их хохирлыг учруулав. Үүнээс хойш их эе зөвлөлдөөнд

Бэлгүтэйг бvv оруул. Зевлелдесн хийж байхад, Бэлгүтэй, гаднах вйлийг захирч, хэрvvл ба хулгай худлын заргыг шvvж байтугай. Зевлелдесн тегсеж, сархад уусны хойно Бэлгүтэй Даридай хоёр сая орж болно" гэж зарлиг болов.

155. Тэр цагт татаарын Их-Чэрэнгийн охин Есүгэнийг Чингис хаан еерийн хатан болгож авав. Есүгэн хатан Чингис хааны ершеелд орж егvvлрvvн: "Хаан соёрхвол, намайг хvнд бодож асрах биз. Миний эгч Есвй надаас дээр, хан хvнд зохиолдох гоо бvлгээ. Гагцхvv саяын будлианд хааш одсоныг мэдэхгvй" гэвэл Чингис хаан егvvлрvvн: "Эгч чинь vнэхээр чамаас гоо бол тvvнийг эрvvлье. Эгчээ ирвэл чи зайлж сууриа егех vv?" гэв. Есүгэн хатан егvvлрvvн: "Хаан соёрхож, эгчийг минь авчирч уулзуулбал, би эгчдээ даруй зайльа" гэв. Энэ vгэнд Чингис хаан тунхаг зарлаж эрvvлбэл Есвй хатан, еерийн хvргэнтэй хат ойд дутааж явахыг бидний цэргvvд vзэж Есвй хатныг барьж авчирсан ба эр нь дутаажээ. Есүгэн хатан, эгчээ vзээд хэлсэн vгэндээ хvрч босоод суусан сууриндаа суулгаж, еерее доод этгээд (доод тал)-д суув. Есүгэн хатны хэлсэнтэй адил, Есвй хатан vнэхээр гоо тул Чингис хаан анхааран ершееж, хатдын зэрэгт суулгав.

156. Татаар нарыг довтлон дуусгаж, нэгэн едер Чингис хаан, гэрийн гадна Есвй хатан, Есүгэн хатан хоёрын дунд сууж унд ууж байтал, Есвй хатан ихэд санаа алдав. Yвнд Чингис хаан дотроо сэжиг авч, Боорчи Мухулай хоёр ноёныг урьж ирvvлээд егvvлрvvн: "Та хоёр энд чуулсан бvх ардыг аймаг аймгаар нь болго. Бус аймгийн хvнийг еерийн аймагт бvв vлдээгтvн" гэж зарлиг болов. Тэгээд бvх ардыг аймаг аймгаар ялгавал нэгэн залуу сайн эр аймаггvй vлджээ. "Чи юун хvн бэ?" гэж асуувал, тэр хvн егvvлрvvн: "Татаарын Их-Чэрэнгийн охин Есвйг авсан хvргэн билээ. Дайсанд талагдахад айж дутаан явсан бvлгээ. Одоо дайн амарлив гэж сэтгэж ирээд олон ардын дотор танигдахгvй биз гэж санаж явлаа" гэв. Энэ vгийг Чингис хаанд мэдvvлбэл, хаан зарлиг болруун: "Тэр хvн хорт сэтгэл еверлеж ганцаар тэнэсээр одоо энд ирсэн ажээ. Тэр мэт этгээдийг хэдийний тэнхлэгт чацуулж хядсан биш vv. Юунаас буцна. Нvднээс далд болго" гэсэнд тvvнийг даруй алав.

157. Мөн нохой жил (1202) Чингис хааныг татаартай байлдаж бай цагт Ван хан, мэргидийг довтлохоор мордож, Тогтоа бэхийг Баргуужин техvмийн зvг vлдэн хееж, Тогтоагийн их хевvvн Тегс бэхийг алж, Тогтоагийн Хутугтай Чаалун хоёр охиныг ба хатдыг олзлон авч, Хуту Чулуун хоёр хевvvний нь харьяат иргэдийн хамт эзлэн авсан боловч, энэ олзноос Чингис хаанд юухныг ч эс егев.

158. Тvvний хойно Чингис хаан, Ван хан хоёр найманы хvчvгvдийн Буйруг хантай байлдахаар морилж, Улуг тагийн Сохог ус гэдэг газарт хvрвэл, Буйруг хан байлдан ядаж, Алтай даван хедлев. Чингис хаан Ван хан хоёр Сохог уснаас Буйруг ханыг нэхэж Алтай давуулан Хумшингирийн Yрvнгv гол уруу хееж явав. Гэтэл, тэдний Еди-Тоблуг нэрт ноён, харуул харж яваад бидний харуулын цэрэгт хеегдэж уул еед дутаахад олом нь тасарч баригдав. Буйруг ханыг Yрvнгv гол уруу хеев оруулж, Хишилбаши нуурт гvйцэж тvvнийг тэнд сенеев.

159. Тэндээс Чингис хаан Ван хан хоёр буцаж ирэхэд найманы Хvгсэв сабраг

баатар, Байдраг голын билчирт цэрэг засаж байлдахаар тосож байсан ажээ. Чингис хаан Ван хан хоёр мөн байлдахаар цэргээ засаж иртэл, нэгэнт үдэш болсон тул маргааш байлдъя гэж засацгааж хонов. Гэтэл, шенийн цаг Ван хаан, буусан газартаа гал түлж орхиод, Хар сүүл голыг егсэн хеделжээ.

160. Тэр шене Жамуха, Ван хантай хамт хеделж яваад Ван ханд егүүлрвн:
"Тэмүжинд хэдийнээс наймантай харилцаатай байсан билээ. Одоо бидэнтэй хамт эс хедлөв.

Хан! Хан! Би бол
Хамаагвй хол нисэхгвй
Хайргуна шувуу мэт
Хамт нэг газар байна.
Харин миний анд Тэмүжин бол
Харьж нисэх шувуу мэт
Хааш яаш урван өднө.
Хан чамаас одоо салж
Харь найманд очих гэж
Харсаар зориуд хоцров"

гэвэл, Жамухын үгийг сонсож, Убчигдайн Хүрэн баатар егүүлрвн: "Чи юун дэмий зусардаж, шударга ах дүүгээ ховлон хачилж байна вэ?" гэв.

161. Чингис хаан, тэр шене тэнд хоноод маргааш өглөө байлдах гэж босвол Ван ханы буусан газар хов хоосон болсон тул "Харин чи биднийг мэхэлж бууцанд хаясан байна" гээд Чингис хаан хеделж, Эдэр Алтайн бэлчрээр гэтэлж сааталгвй явсаар Саарь хээрт очиж буув. Тэндээс Чингис хаан Хасар хоёр, найманууд ямар тевег учруулсныг мэдсэн боловч, үүнийг нэг ч хүнд хэлсэнгвй.

162. Найманы Хүгсэв Сабраг баатар, Ван ханы хойноос нэхэж, Сэнгүмийн эм, хөвүүд ба эд херенге, албат ардыг цем булаан авч, бас Ван ханыг Тэлэгэту амсар гэдэг газар байхад нэхэн байлдаж, зарим албат иргэн ба адуу малыг булаан аваад буцжээ. Ван ханыг дагаж явсан мэргидийн Тогтоагийн Хуту Чулуун хоёр хөвүүн, тэр завшааныг тохиолдуулж, албат иргэнээ авч Сэлэнгийг чиглэн хедлээд эцэгтээ нийлэн очив.

163. Ван хан, найманы Хүгсэв сабраг баатарт дийлэгдээд Чингис хаанд элч явуулж хэлүүлсэн нь: "Найманд эд херенге ба эм, хөвүүдээ булаагдав, би. Хөвүүн чамаас дөрвөн хүлэг баатраа ирүүлэхийг гуйя. Миний албат иргэн ба эд херенгийг аварч өгнө үү" гэжээ. Чингис хаан цэрэг засаж, Боорчи, Мухулай, Борохул, Чулуун дөрвөн хүлэг баатраа цэргийн хамт илгээв. Энэ дөрвөн хүлэг баатрыг ирэхийн урьд Улаан хус гэдэг газар Сэнгүм байлдаан хийж байгаад мориныхоо гуяыг шархдуулж баригдахад хүрч байтал, Чингисийн дөрвөн хүлэг очиж түүнийг авраад албат

хөрөнгө ба эм, хөвүүд бүгдийг аварч өгөв. Тэр цагт Ван хан өгүүлрүүн: "Урьд Тэмүжиний сайн эцэг Есүхэй баатар миний бутарсан улсыг аварч цуглуулж өгсөн билээ. Одоо хөвүүн Тэмүжин бас дөрвөн хүлэг баатраа явуулж, миний алдагдсан улсыг аварч олж өгөв. Ач хариулахыг тэнгэр газрын ивээл мэдтүгэй" гэв.

164. Бас Ван хан өгүүлрүүн:

"Анд Есүхэй баатар минь
Алдагдан барсан улсы минь
Аварч цуглуулж өгсөн билээ.
Түүний ууган хөвүүн
Тэмүжин Чингис хаан
Тэнэж бутарсан улсы минь
Тэтгэж хурааж өгөв.
Энэ эцэг хөвүүн хоёр эл улсы минь тэтгэж
Хэний төлөө зүтгэж
Юуны төлөө зовж байгаа билээ?
Стелсен өвгөн би
Өндөр уулыг түшиж
Өвс хагдыг дэрлэж
Өөд болж одвол
Өнөр олон улсы минь
Өвлөн хэн эзлэх вэ?
Хан Тоорил би
Ханат гэрээс салж
Хадат гэрт очвол
Хамаг хураасан улсы минь
Харж хамгаалж байх хүн
Хаана хэн байх билээ?
Эзэн Тоорил би
Эсгий гэрээс холдож
Энгэр гэрт очвол
Энхрийлж хураасан улсы минь
Эзэлж хэн захирах билээ?
Төрсөн дүү нар байвч
Төр барьж чадахгүй
Төв сайн авиргүй
Түвэг ихтэй хүн бий.

Ганц хөвүүн Сэнгүм байвч, түүнд хань болох хүнгүй тул Тэмүжинийг Сэнгүмийн ах болгож, хоёр хөвүүнтэй болоод сэтгэл амар сууя" гэв. Тэгээд Чингис хаан Ван хоёр хоёр, Туул голын хар шугуйд нийлж эцэг хөвүүн болж ёслол. Эрт өдөр Есүхэй

баатартай Ван хан анд бололцсон тул Ван ханыг эцэг мэт үзэж, ийнхүү эцэг хөвүүн бололцсон билээ, Энэ тухай хэлэлцсэн үг нь:

"Харь дайсантай тулахад
Хамт нийлж байлджья
Хадны гересийг авлахад
Хавсарч нийлж явъя" гэв.
Бас, Чингис Ван хан хоёр хэлэв:
"Хорт могойн хэл
Хооронд минь хутгаж
Хов жив оруулбал
Холдож салалгүй, харин
Хоёр нүүрээр учирч
Хор хөнөөлийг тасалж байя.
Араат могойн шүд
Амрагийн хооронд орж
Ая эвийг эвдвэл
Атаат сэтгэл терелгүй
Ам хэлээрээ уулзан ярьж
Аливаа учрыг олж байя"

гэж бат үгээ барилдаж, амраглан явав.

165. Түүний хойно, амраг дээр давхар амраг больё гэж Чингис хаан сэтгэж, Зүчид Сэнгүмийн дүү Чаур бэхийг гуйж, бас Сэнгүмийн хөвүүн Тусахад еерийн Хожин бэхийг арилжин егье гэж гуйвал, Сэнгүм биеэ ихэмсэглэн сэтгэж өгүүллрүүн:

"Миний ураг тэднийд очвол, ямагт хатавчинд хоймор харж суух болно. Тэдний ураг бидэнд ирвэл, хоймор сууж хатавч харах болно" гэж ихэмсэглэн, биднийг доромжлон хэлж, Чаур бэх дүүгээ егөхийг зөвшөөрсөнгүй. Үүнд Чингис хаан дотроо Ван хан, Нялха-Сэнгүм хоёрт дургүй болжээ.

166. Тэгж дургүй бололцсоныг Жамуха мэдэж, гахай жилийн (1203) хавар Жамуха, Алтан, Хучар, Хар хятадын евөгжин ноёхон, Сүбээдэй-Тоорил, Хачиун бэхи нар эелдэн нийлэлдэж нүүгээд Жэжээр өндрийн хярын Бэрхэ Элэтэд очиж Нялха-Сэнгүмтэй уулзаад, Жамуха ховлон өгүүллрүүн: "Миний анд Тэмүжин, найманы Даян ханд элч илгээж үргэлж харилцаатай байдаг билээ.

Тэр,
Ам хэлэндээ
Аав хөвүүн гэдэг боловч
Авир санаа нь
Адвиш өөр бишүү

Түүнд итгэж байна уу? Хожидвол та нар юу болохоо мэдэж байна уу? Та нар Тэмвжинтэй байлдахаар мордвол би хажуунаас оролцъё" гэжээ. Алтан Хучар хоёр өгүүлрвүн: Бид:

Сэлүн эхийн снчин хөвүүдийн

Ахы нь алж

Дүүгий нь дүүжилж

егъе" гэжээ. Хар хятадын Свэгжин ноёхон өгүүлрвүн:

"Гары нь барьж

Хелий нь хвлж

егъе" гэжээ. Тоорил өгүүлрвүн: "Арга сүвэгчилж Тэмвжиний улсыг булааж авъя. Улсаа автвал тэр яах ч аргагвй болно" гэжээ. Хачиун бэхи өгүүлрвүн: "Нялха-Сэнгүм хөвүүн чамайг сэтгэж, чиний телее уртын үзвүрт, гүний ёроолд хүрэхээс буцахгвй" гэжээ.

167. Эдгээр үгийг Нялха-Сэнгүм, эцэг Ван хандаа Сайхан-Тодэ гэгч хүнээр хэлж илгээв. Энэ үгийг Ван хан сонсоод өгүүлрвүн: "Тэмвжин хөвгүүнд тийм муу сэтгэж яаж болно? Бид, Тэмвжин хөвүүнээр тулгуур болгож байгаа атал, түүнд муу санавал тэнгэр биднийг таалахгвй. Жамуха хэзээнээс тэнэмэл чалчаа хүн билээ. Тэр дэмий зөв бурууг хэлж байна" гэж эс таалан буцаажээ. Бас Сэнгүмийн хэлүүлсэн нь: "Амьд хүн, ам хэлээрээ хэлж байхад аав та яагаад итгэдэггвй билээ?" гэж дахин хүн явуулж хэлүүлж ядаад эцэст нь еерийн биеэр ирж эцэгтээ өгүүлрвүн: "Одоо чамайг амьд байхад биднийг тэр тоомсорлохгвй байна. Хэрэв хан эцэг чамайг цагаан идээнд цацаж, хар маханд хахвал, Харчакус-Буйруг хан эцгийн зовж хураасан улс, зүдэж байгуулсан төрий чинь бидэнд мэдүүлэхгвй болуузай" гэжээ. Ван хан өгүүлрвүн: "Үр хөвүүнээ яаж хенеех вэ? Үнэхээр тулгуур болж байгаа түүнд муу сэтгэвэл, тэнгэр биднийг үл таалах болно" гэвэл, хөвүүн Нялха-Сэнгүм уурлаж үүд хаян гарав. Жич, Ван хан, хөвүүн Сэнгүмийг хайрлаж урьж ирүүлээд өгүүлрвүн: "Тэнгэрт үл таалагдахаас айж хөвүүнээ яаж хенеех вэ? гэсэн билээ. Та нар чадах бол юу үйлдэхээ еерсдее мэдтүгэй" гэжээ.

168. Тэндээс Сэнгүм өгүүлрвүн: "Менеехен тэд, манай Чаур бэхийг гуйж байсан билээ. Одоо "Багалзуур ид" гэж едер болзож ирүүлээд түүнийг барьж авъя" гэв. ("Багалзуур идэх" гэх нь хонины багалзуур махыг ид гэсэн үг биз. Залуу эр эм гэрлэсэн едреес эхлэн гурван хоног хонины хүзүү багалзуурыг хувааж идэх заншил Монгол газар одоо ч хүртэл байна. Хүзүү багалзуурын яс маш бат хэлхээтэй байдаг тул үүгээр эр эмийн бат холбоог бэлэгджээ. Иймийн тул "Багалзуур ид" гэх нь эр эм болох хурим хийе гэсэн үг биз). Тэгж хэлэлцэж тогтоод "Чаур бэхийг егъе. Багалзуур идэхээр ирэгтүн" гэж Чингист хүн илгээв. Тэр ёсоор Чингис хаан, арван хүн дагуулж, Ван ханд очих замын зуур Мэнлиг эцгийн гэрт хоновол, Мэнлиг эцэг өгүүлрвүн: "Менеехен бид Чаур бэхийг гуйвал, биднийг доромжилж өгсөнгвй билээ. Одоо багалзуур ид гэж гэнэт урих нь жигтэй. Саяхан ихэмсэглэн биднийг

тоохгүй байсан хүмүүс, гэнэт яагаад Чаур бэхийг егех болов? Үүнд сэжигтэй явдал байна. Хөвүүн чи болгоомжлох хэрэгтэй. Одоо хавар болов. Бидний адуу туранхай байна. Адуугаа таргалмагц очёё гэж шалтаглаж, энэ хэргийг хойш тавивал ямар?" гэсэнд Чингис хаан, түүний үгийг авч еерее очсонгүй, Бухатай, Хиратай хоёрыг "Багалзуур ид" гэж явуулаад Чингис хаан, Мэнлиг эцгийн гэрээс буцав. Бухатай Хиратай хоёрыг очмогц, Сэнгүм нар "Бидний хэрэг мэдэгдэв. Маргааш эрт хамарч барья" гэв.

169. Тийнхүү барих гэж хэлэлцэж тогтсоныг Алтаны дүү Их-Чэрэн гэртээ ирж өгүүлрүүн: "Маргааш өглөө Тэмүжинийг барихаар шийдэв. Энэ үгийг хүргэсэн хүнд Тэмүжин юугаа ч хайрлахгүй өгөх биз" гэвэл, түүний эм Алахчит өгүүлрүүн: "Чиний энэ дэлэм үг, алд хэл чинь юун болно? Хүн сонсож үнэмшүүвэй" гэв. Энэ үгийг сүү хүргэхээр ирсэн тэдний адууч Бадай сонсож буцав. Бадай харьц ирээд нехер адууч Хишилигт Чэрэнгийн үгийг хэлбэл, Хишилиг өгүүлрүүн: "Би бас очиж учрыг мэдье" гэж Чэрэнгийн гэрт очвол Чэрэнгийн хөвүүн Нарийн-гэгээн, гадна сууж сумаа зүлгэж байна. Нарийн-гэгээн өгүүлрүүн: "Манайхан сая юу гэж ярьсан бэ? Хэлээ татаж, амаа барьж яваасай" гэжээ. Тэгээд Нарийн-гэгээн, бас адууч Хишилигт өгүүлрүүн: "Мэргидийн цагаан, ам цагаан хээр хоёр морийг барьж авчир. Уяж хоноод өглөө эрт мордоно" гэжээ. Хишилиг ирж Бадайд өгүүлрүүн: "Тугаар (сая)-ын чинь хэлсэн үнэн болов. Одоо бид хоёр, Тэмүжинд хэл хүргэе" гэж үг барилдаж, мэргидийн цагаан, ам цагаан хээр хоёр морийг барьж, их гэрийн гадна уяад мөн үдэш хонинд орж нэгэн хурга алаад исэр (ор)-ээ түлж чанаад мэргидийн цагаан, ам цагаан хээр хоёр бэлэн уясан морийг унаж тэр шенедее Чингис хаанд давхиж ирэв. Бадай Хишилиг хоёр, Чингисийн гэрийн араас Их-Чэрэнгийн өгүүлсэн үг ба түүний хөвүүн Нарийн-гэгээний сумаа зүлгэж бэлдэж байсан хийгээд мэргидийн цагаан, ам цагаан хээр хоёр морийг барьж уя гэсэн бүх үгийг Чингис хаанд хэлж өгөв. Бас Бадай Хишилиг хоёр өгүүлрүүн: "Чингис хаан соёрхвол, бидний үгэнд эргэлзэх явдалгүй. Хамран ирж таныг барья гэж хэлэлцэж тогтсон нь магадтай үнэн" гэв.

ХЭРЭЙД УЛСЫН МӨХСӨН НЬ

170. Түүнийг сонсоод Чингис хаан Бадай Хишилиг хоёрын үгийг итгэж, мөн шене шадар байсан итгэлт нехдэд мэдэгдээд, юм хүмээ орхиж, хөнгөвчлөн мордов. Мау өндрийн хярд гарч явахад хойноо урианханы Зэлмээг цагдах харуул болгон тавив. Тэгж явсаар маргаашийн өдөр наран хэлбийхэд Хархалзан элээт хүрч үдлэн буув. Тэнд үдэлж байтал, Алдчидайн агтагч Чихитай Ядир хоёр сайхан бэлчээрт агтаа адуулж яваад Мау өндрийн еврее Улаан бургадыг дайран ирж яваа дайсны тоосыг үзэж, агтаа яаравчлан хөөж ирсэнд ажиглан харвал, үнээр Мау өндрийн еврее Улаан Бургад гэдэг газарт тоос гарч байна. чингис хаан, тэр тоосыг үзэж, Ван хан

нэхэж айсуу гэж агт морьдыг бариулж ачаалан хөдлөв. Хэрэв тэр тоосыг урьдаас үзээгвй бол гэнэдэж болох билээ. Тэр цагт Ван хантай Жамуха ирж явсан ажээ. Ван хан, Жамухаас асууруун: "Тэмүжин хөвүүнд бидэнтэй байлдаж чадмаар ямар хүмүүс байна?" гэвэл, Жамуха өгүүлрүүн: "Урууд, мангууд нар түүнийг дагаж байгаа. Бодвол тэд байлдах биз.

Тойрч ирээд
Довтлон буудан
Ташаалдаж ирээд
Даран ордог
Бараан алаг тугийг
Барьж явдаг
Бачит тэдгээр иргэн
Бага наснаас эхлэн
Байлдаж мэргэжсэн тул
Ван хан та
Баахан болгоомжилбол зүйтэй" гэжээ.

Тэр үгийг сонсоод Ван хан өгүүлрүүн: "Тийм бол бид анханд Хадагиар толгойлуулан, Жүрхиний баатруудыг оруулъя. Түүний хойноос түмэн түбэгэний Ачиг-Ширүнг оруулъя. Түүний хойноос Олан дунгайдын баатруудыг оруулъя. Түүний хойноос Ван ханы мянган торгон цэргийг удирдан Хориширэмүн тайж довтолтугай. Түүний хойноос бидний их гол хүчин орьё" гэв. Бас ван хан өгүүлрүүн: "Жамуха дүү чи бидний бүх цэргийг зас (захирагтун)" гэвэл, Жамуха, олноос онцгой гарч нөхдөдөө өгүүлрүүн: "Ван хан, бүх цэргээ намайг захир гэж байна. Би Тэмүжин андтай байлдан ядаж байхад намайг харин цэргээ захир гэнэ. Үзвэл, Ван хан, надаас хэтрэхгүй дорой бөгөөд түр нөхөрлөх хүн байна. Тэмүжин андад хэл оруулъя. Анд хатуужтугай" гэж Жамуха, Чингис хаанд эчнээгээр (далдуур) хүн явуулж хэлүүлсэн нь: "Ван хан, надаас асуув. "Тэмүжин хөвүүнд бидэнтэй байлдах ямар хүн бий?" гэж асуувал, би: "Уруул Мангуд тэргүүтэй хэцүү баатрууд бий" гэж хэлбэл, Ван хан Жүрхиний баатруудыг манлай болгож томилов. Түүний хойноос Түмэн Түбэгэний Ачиг-Ширүнг томилов. [Түүний хойноос] Олан дунгайдыг томилов. Түүний хойноос Ван ханы мянган торгон цэргийн ноён Хориширэмүн тайжийг томилов. Түүний хойноос Ван хан, их гол цэргээ авч орно гэнэ. Бас Ван ханы хэлсэн нь: "Жамуха дүү, эдгээр бүх цэргийг захир" гэж надад итгэж хэлнэ. Үүнээс үзвэл, [энэ Ван хан] хялбархан нөхөр ажээ. Цэргүүдээ өөрөө захирч үл чадна. Би Тэмүжин андтай урьд байлдахад давдаггүй билээ. Гэтэл Ван хан, надаас дорой хүн байна. [Иймийн тул] Анд чи бүү ай. Хатууж" гэж илгэжээ. 171. Энэ мэдээг сонсоод, Чингис хаан өгүүлрүүн: "Уруудын Жорчидай авга чи юу гэж бодно? Чамайг манлай болгож явуулъя" гэвэл Жорчидайг хариу хэлэхийн урьд Мангудын Хуилдар сэцэн өгүүлрүүн: "Тэмүжин андын өмнөөс би байлдъя. Миний

хойно хоцорсон енчин хөвүүдийг асрахыг Тэмүжин анд мэдтүгэй" гэв. Жордийг асрахыг Тэмүжин анд мэдтүгэй" гэв. Жорчидай егүүлрвүн: "Чингис хааны өмнөөс бид урууд, мангуд манлайлан хатгалдъя" гэжээ. Тэгээд Жорчидай Хуилдар хоёр урууд, мангуд [цэрэг]-аа жагсааж, Чингис хааны өмнө мордохыг бэлтгэв. Тэгж байтал, Жүрхинээр толгойлуулсан дайсан хүрч ирэв. Тэднийг ирмэгц урууд, мангуд нар угтан байлдаж Жүрхинийг дарав. Гэтэл бас Түмэн түбэгэний Ачиг-Ширүн довтолж ирэв. Ачиг-Ширүн, Хуилдарыг шархтуулж хадны хавчилд мориноос унагав. Үүнийг үзээд мангуд нар буцаж Хуилдарыг хамгаалав. Жорчидай урууд цэргээ удирдан байлдаж, Түмэн түбэгэнийг дараад цааш нэхэхэд Олан дунгуйд эсэргүүцэн довтолж. Жорчидай бас дунгайдыг дарав. Цааш нэхэхэд Хориширэмүн тайж, мянган торгудаа удирдан угтаж байлдвал бас Жорчидай, Хориширэмүн тайжийг мохоож дарахад Сэнгүм, Ван хан эцгээс зөвшөөрөл авалгуй эсэргүүцэн байлдаж, энгэсэг хацраа шархтаж унажээ. Сэнгүмийг шархтаж унахад хэрэйд бүгдээр түвн дээр цуглаж очив. Тэднийг ийнхүү дарж шингэх наран, уул ташиж байхад манай цэрэг эргэж шархтсан Хуилдарыг унасан газраас аваад харьж ирсэнд мөн үдэш Чингис хаан, Ван хаантай байлдсан газраас хөдлөн зайлж хонов.

172. Тэнд хоноод маргааш үүр цаймагц, (хүмүүсээ) бүртгэвэл Сгэдэй, Борохул, Боорчи гурав үгүй ажээ. Чингис хаан егүүлрвүн: "Сгэдэйтэй итгэлт нөхөр Боорчи Борохул хоёр хоцорчээ. Амьдралч, үхэвч тэр хоёр түвнээс хагацахгүй" гэв. Манай цэргүүд шене морьдоо барьж хонов. Чингис хаан: "Хэрэв дайсан халдаж ирвэл байлдъя" гэж цэргээ бэлхэн байлгав. Сдер гэгээн болоход хойноос нэг хүн хүрч ирэв. Үзвэл Боорчи ажээ. Чингис хаан, өвчүүгээ дэлдэж: "Мөнх тэнгэр мэдтүгэй" гээд Боорчийг дуудаж асуувал, тэр егүүлрвүн: "Байлдаанд миний морь шархтаж унасан тул, би явган гүйж явтал хэрэйдүүд Сэнгүмийн дээр цуглаж байх чөлөөгөөр ачаагаа хөглүүлсэн морийг олж бариад ачааг огтлон хаяж янгирцаг дээр нь унаад би өөрийн цэргийн мөрийг мөшгөн явсаар хүрч ирэв" гэв.

173. Бас хоромхон зуур болоод нэгэн морьтой хүн айсуу харагдав. Үзвэл, нэгэн хүн мэт байтал, дор нь хүний хөл мэт юм унжилзаж байна. Хүрч ирэхэд үзвэл, Сгэдэйн хойно Борохул сундалж (Сгэдэйг Борохул, эмээл дээрээ дүүрч) ирэв. Борохулын амны завжнаас цус цувирч байна. Учир нь Сгэдэйн хүзүү суманд шархтсан тул Борохул, түвний асгарсан цусыг амаар шимж, зангирсан нежийг завжаар цувируулж ирэв. Чингис хаан үзээд нүднээс нулимс цувируулж сэтгэлээ зовж, даруй гал түлүүлээд шархыг хайрч, Сгэдэйд унд өгч уулгаад, дайсан ирвэл байлдъя гэж хүлээж байв. Борохул егүүлрвүн: "Мау өндрийн өвсөөр Улаан Бургадын зүг цааш дайсны тоос суунаглаж далд оров" гэвэл Борохулын тэр үгийг сонсоод: "Дайсан хэрэв халдаж ирвэл бид хатгалдан байлдах билээ. Дайсан тийнхүү дутаасан бол бид цэргээ засацгааж нэхье" гэж хөдлөв. Тэндээс хөдлөөд Улхуй шилүгэлжид [гэдэг голыг] чиглэн явж Далан нэмүргэ хүрэв.

174. Тэнд хойноос Хадаан-Далдурхан, эм хөвүүдээс салж хагас болж ирэв. Хадаан-

Далдурхан ирээд Ван ханы үг гэж өгүүлрвүн: "Ван хан, хөвүүн Сэнгүмийг энгэсэг хацраа суманд шархтаж унахад дээр нь ирж хэлсэн нь:

"Хөндлөний хүнийг
Хөнөөх гээд
Хеерхий биеэ
Хөсөрдүүлэв, чи
Хажуугийн хүнийг
Халдах гээд
Хацар энгэсгээ
Хатгуулав, чи
Хайрт хөвүүний
Хатгагдсаны телее
Харь дайсныг
Халдан довтолъя"

гэвэл, Ачиг-Ширвн өгүүлрвүн:

"Эзэн хан минь
Эрхбиш болоомжилж айлд
[Эзэн хан тэргүүлэн
Энгийн харц бүгдээр]
Эс заяасан хөвүүний
Эрэл мөрсөдөл болж
Элдэв арга хийлгэж
Эвий бавий хэмээн залбирах бөлгөө
Энэ залбирал бүтэж
Эхээс төрсөн заяасан
Эрхэм хөвүүн Сэнгүмийг
Энхрийлэн асарч сувилъя

Монгол (Мөн гол)-ын олонх, Жамуха, Алтан, Хучар нарыг дагаж бидний энд бий. Тэмүжинийг дагаж гарсан монголчууд хаана холдох вэ? Морин унаатан, модон немертен болов тэд (хүн бүр денгеж ганц морьтой бегеэд гэргүй учраас модны немерт хоргодож байгаа). Тэднийг дагаж эх ирвэл бид очиж, морины хомоол мэт хормойлж авч ирье" гэв. Ачиг-Ширвний энэ үгэнд Ван хан өгүүлрвүн: "За, тийм бол хөвүүн эндэх болуузай. Хөвүүнийг асран сувил" гээд байлдааны газраас буцаж харив" гэв.

175. Чингис хаан, тэрхүү Далан нэмүргээс Халх [гол] уруу хөдөлж явах зуур цэргээ бүртгэж үзвэл, хоёр мянган зургаан зуун хүн байна. Үүнээс нэгэн мянган гурван

зуун хvнийг Чингис хаан авч Халх голын ернeд этгээдээр нvвв. Негeе нэгэн мянган гурван зуун цэрэг, урууд мангудын хамт Халх голын дорнод этгээдээр нvвв. Тэгж нvвж явах замдаа хvнс олохын тул ав хийхэд Хуйлдар шархаа эдгээгvй байтал, Чингис хааны ятгасан vгийг vl сонсон, гересенд довтолж яваад шарх vгдэрч наснаас негчив. Тvвнийг ясыг Халх голын Ор Нугын хэлтгий хад гэдэг газар оршуулав.

176. Халх голын Буйр нуурт цутгах уулзрын газарт тэргэн эмээлтэй [ор малтай А.то] тэнэмэл хонгирад нутаглаж байгаа гэж сонсож, Чингис хаан егvвлрvвн: "Эдний хонгирад эртнээс эхлэн, одоо хvртэл зээгийн зvсээр, охины енгeер явна гэх тэдний дууллыг дурдан сануулбал дуртайяа элсэн дагах биз. Хэрэв эсэргvвцвэл байлдаж эзлэгтvн" гэж Жорчидайгаар толгойлуулан урууд иргэнийг илгээвэл, хонгирад нар тvвнд элсэн оржээ. Элсэн орсон хонгирад нарыг Чингис хаан огт хендсэнгvй.

177. Чингис хаан, хонгирадыг оруулаад тэндээс нvвж Тvнхэлэг горхины зvвн этгээдэд хvрч буугаад Архай Хасар, Сvхэхэй Жэвн хоёрыг элч болгон томилж [Ван ханд] хэлvвлсэн нь: "Бид Тvнхэлэг горхины зvвн этгээдэд буув. Энд евс сайн ургажээ. Агт морьд минь тамиржиж байна. Хан эцэгт минь ингэж егvвлтvгэй: "Хан эцэг минь юунд хилэгнэж, намайг юунд айлгав? Муу хевvвд, муу бэрвvд биднийг амар унтуулахгvй юунд айлгаж байна?"

Сандайлж суух орыг минь
Салбагнуулан тvлхэж
Савсан гарах утаагий минь
Сацруулан хийсгэж
Санамсаргvй муу хевvвнээ юунд
Сандруулан хенеeв, чи?
Хан эцэг минь чи
Хажуугийн ховч хvний
Халтай муу vгэнд
Хатгагдан юунд оров?
Хевvвн миний тухай
Хендленгийн муу хvн
Хевсерген vгийг хэлж
Хенеен салгаж байна.

Хан эцэг минь, бид хоёр юу гэж хэлэлцсэн билээ? Зоргал хоны Улаан болдог гэдэг газар бид хоёр юу гэж хэлэлцсэн билээ?

Хорт могойн хэл
Хооронд минь хутгаж
Хов жив оруулбал

Холдож салалгвй, харин
Хоёр нvврээр учирч
Хор хенселийг тасалж байя

гэж хэлэлцсэнгвй билvv? Одоо эцэг минь чи хоёр нvврээр уулзаж хэлэлцэлгвй юунд хенсэж эхлэв?

Араат могойн шvд
Амрагийн хооронд орж
Ая эвийг эвдвэл
Ам хэлээр уулзан ярьж
Аливаа учрыг олж байя

гэж хэлэлцсэнгвй билvv? Одоо хан эцэг минь, чи ам хэлээр уулзан ярилгвй, ангижран юунд салав? Хан эцэг минь! Би цсэн боловч олноос дутахгвй, муу боловч сайнаас дордохгвй [чамд нехер тvшиг болж байсан]. Хоёр аралтай тэрэгний нэгэн арал хугарвал, vxэр тvvнийг чирч чадахгвй. Тэр мэт нэгэн арал чинь би биш билvv? Хоёр хvрдтэй тэрэгний нэгэн хvрд эвдэрвэл явж чадахгвй. Тэр мэт нэгэн хvрд чинь би биш билvv? Эрт едер Хурчахус буйруг хан эцгийн дечин хевvvний эх гэж чи хан болсон билээ. Чи хан болоод, Тай-Темер тайж, Буха-Темер хоёр дvvгээ алав. Би чиний дvv Эрх-хар алагдахаас айж дутаан, найманы Инанча Билгэ ханд очиж амь хоргодов. Дvv нараа алав гэж Гvр хан авга чинь чамтай байлдахаар ирэхэд чи зуун хvн авч арай гэж амь гарч Сэлэнгэ уруу дутааж, Хараун-хавчил гэдэг газар шургав, чи. Жич мэргидийн Тогтоад Ужаур vжин охиноо бялдуулчлан егч, Хараун-хавчлаас гараад Есvхэй хан эцэгт минь ирж: "Авга Гvр хаанаас улсыг минь аварч ег" гэж гуйсанд, Есvхэй хан эцэг минь, чиний улсыг аварч егехийн тулд тайчуудын Хунан Бахажи хоёроор удирдуулан цэрэг засан мордуулж, Гурван Тэл гэдэг газар байгаа Гvр ханыг [дарж тvvнийг денгеж] хорь гучин хvний хамт Хашин (тангуд) оронд дутаалгаж, чиний улсыг аварч егсэн билээ. Тэр цагт чи Туул голын Хар шугуйд Есvхэй хэн эцэгтэй анд бололцоод Ван хан эцэг чиний баясаж хэлсэн нь "Энэ хvргэсэн тусыг чинь ургийн ураг хvртэл [мартахгвй] ачийг хариулахыг тэнгэр газрын ивээл мэдтvгэй" гэж биширч хэлсэн билээ. Тvvний хойно [чиний дvv] Эрх-хар, найманы Инанча Билгэ ханаас цэрэг гуйж аваад чамтай байлдахаар ирэхэд чи улсаа орхиж, цсэн хvнтэй амь хоргодон дутааж, хар хятадын Гvр ханыг Сартаулын нутаг Чvй меренд байхад хvрч очоод тэнд нэгэн жил бололгвй бас Гvр ханаас салж, Уйгур нутаг ба Тангуд газраар тэнэж, таван ямаа шереглен сааж, тэмээний цус ханаж идсээр ганц сохор халиун морьтой хvрч ирэв, чи. Есvхэй хан эцэг минь, чамайг ингэж ядарж явааг сонсож урьд анд бололцсоноо сэтгэж, Тахай Сvхэхэй хоёрыг элч болгож угтуулсан ба би еерее Хэрлэн мерний Бvрги эргээс угтан мордож, Гvсэвр нуурт бид золголдов. Чамайг ядаж ирэв гэж гувчуур татаж егсэн ба урьд эцэгтэй минь анд бололцсон ёсоор Туул голын Хар шугуйд бид хоёр эцэг

хөвүүн бололцсон биш билүү? Тэгээд тэр евел чамайг бид хүрээн дотроо оруулж тэжээв. Тэр евел евелжиж зун енгереед намар нь мэргидийн Тогтоа бэхийг байлдахаар мордож, Хадиглиг нурууны Муруч сүүл гэдэг газар хатгалдаж, Тогтоа бэхийг Баргужин техүмийн зүг хөөж, мэргид иргэнийг эзлэн, адуу мал, орд гэр ба хүнс тариа хүртэл цөмийг авч энэ бүгдийг би хан эцэг чамд өгсөн билээ.

Өлсөх өдөрт чинь
Өршөөж тэжээсэн би.
Өнчрөх сард чинь
Өмөглөж тэтгэсэн би

Бас бид Хүчүгүдийн Буйруг ханыг Улуг таг (уул)-ийн Сохог ус гэдэг газраар Алтайг давуулан хөөж, Үрүнгү гол хүргэж, Хишилбаши нуурт түвнийг барьж сөнөөв. Тэндээс харьж ирэхэд найманы Хүгсэв сабраг баатар, Байдраг голын бэлчирт цэргээ засаж, [байлдахаар тосож байсан ажээ. Бид хоёр мөн байлдахаар цэргээ засаж иртэл] нэгэнт үдэш болсон тул маргааш байлдъя гэж засацгааж хоновол хан эцэг минь, чи буусан газраа олон гал түлж орхиод мөн шөнө Хар сүүл голыг өгсөн хөдлөв.

Бид маргааш өглөө нь үзвэл, чи буусан газраа үгвй болсон тул "Биднийг энэ орхисон гал мэт хаясан ажээ" гэж бид хөдөлж, Эдэр Алтайн бэлчрээр гэтэлж, Саарь хээр гэдэг газар очиж буув. Тэнд чамайг Хүгсэв сабраг баатар нэхэж очоод Сэнгүмийн эм хөвүүд ба эд хөрөнгө, албат ардыг цөм булаан авч, хан эцэг чамайг Тэлээтү амсар гэдэг газар байх вөд нэхэн байлдаж, зарим албат иргэн ба адуу малыг булаан авав. Чамайг дагаж явсан мэргидийн Тогтоагийн хөвүүн Худу Чулуун хоёр, тэр завшааныг тохиолдуулж, албат иргэнээ авч эцэгтээ нийлэхээр Баргужин техүмийн зүг дутаан хөдлөв. Тэр цагт чи: "Найманы Хүгсэв сабрагт эд хөрөнгө албат иргэдээ булаагдав. Хөвүүн минь дөрвөн хүлэг баатраа явуулж тусална уу" гэж гүйсанд би чам шиг ийм санаа агуулалгвй, даруй Боорчи, Мухулай, Борохул, Чулуун дөрвөн хүлэг баатраа цэргийн хамт илгээсэн билээ. Миний дөрвөн хүлэг баатар очихын урьд Улаан хус гэдэг газар Сэнгүм байлдаж байгаад мориныхоо гуяыг шархтуулж баригдахад хүрч байтал миний дөрвөн хүлэг баатар хүрэлцэн очиж Сэнгүмийг авраад албат хөрөнгө ба эм, хөвүүд сэлтийг аварч өгөв. Тэр цагт хан эцэг чи биширч өгүүлрүүн: "Хөвүүн Тэмүжин дөрвөн хүлэг баатраа явуулж, миний алдагдан барсан улсыг аварч өгөв" гэж хэлсэн билээ. Одоо хан эцэг минь, би ямар хэрэгт буруудаж, чиний хилэнг хүргэв. Ингэж буруушаан хилэгнэсэн учраа Хулбари-хури Итүргэн хоёр элчийг томилон ирүүлж хэлтүгэй. Энэ хоёрыг эс явуулбал ондоо хүнийг илгээвч болно" гэж илгээв.

178. Ван хан энэ үгийг сонсоод өгүүлрүүн:

"Ай халаг.
Сайн хөвүүнээсээ салж

Сайхан төрөө гутаав, би.
Эрхэм хөвүүнээс хагацаж
Эвдрэх үйлийг хийв, би"

гэж гэмшиж өгүүлрүүн: "Одоо хөвүүн (Тэмүжин)-ээ үзэж муу сэтгэвэл энэ мэт цусаа урсгая" гэж андгайлж, чигчий хурууныхаа эндгийг хутгаар хатгаж, цусыг цувируулж аваад өчүүхэн саванд хийж "Хөвүүнд минь өг" гэж илгээв.

179. Бас Чингис хаан, Жамуха андад хэлүүлсэн нь: "Хартай муу сэтгэлээр хан эцгээс минь хагацуулав, чи. Бид хоёрын хэн эрт боссон нь хэн эцгийн хөх хундагаар (айраг) уух бүлгээ. Ямагт би урьд босож уудаг байсан тул чи атаархсан биз. Одоо чи хан эцгийн хөх хундагаар чадах чинээгээр уугтун. Чи хэдийхэн хороох вэ" гэж илгээв. (Чингис бага насанд Ван ханы гэрт байснаа дурдаж байгаа бололтой) Бас Чингис хаан, Алтан Хучар хоёрт хэлүүлсэн нь: "Та хоёр намайг тэвчиж шууд урвах гэв үү? Мэхлэн урвах гэв үү? Хучар чамайг Нэгүн тайжийн хөвүүн тул "Чи хан бол" гэж бидний хэлэхэд чи хан эс болов. Алтан чиний эцэг Хотала хан, бид бүхнийг захирч явахад чи мэдэлцэж байсан тул Алтан чамайг хан бол гэвэл, чи бас зөвшөөрсөнгүй.

Бартан баатрын хөвүүдээс ахмад үеийн хүмүүс болох тул Сача Тайчу хоёрыг хан бол гэж ядав би [тэр хоёр бас зөвшөөрсөнгүй]. Та нарын алин нь ч хан болохгүй тул би та нарт хан өргөмжлөгдөөд захирч явав. Таныг хан болсон бол би

Өрсөх дайн болоход
Өмнө нь уулгалан яваад
Өндөр хөх тэнгэрийн
Өршөөл ивээлд орж
Өстөн дайсныг дарвал
Өнгөтэй сайн охидыг авчирч
Өөдтэй сайн морьдыг олзолж
Өндөр эзэн тандаа барих бүлгээ.
Ойн гэрээсийг авлах цагт
Ойртуулж шахаж өгөх билээ.
Хадын гөрөөсийг авлах цагт
Хавьтуулж шахаж өгөх билээ
Гууны гөрөөсийг авлах цагт
Гуяыг нийлтэл шахаж өгөх билээ
Хээрийн гөрөөсийг авлах цагт
Хээлийг нийлтэл шахаж өгөх билээ.

Одоо та нар хан эцэгт минь үнэнчээр нөхөрлөж явтугай. Та нарыг буцамтгай гэдэг билээ. Битгий дахин урваж одогтун. Та нар Чаутхури (Чингист Алтан улсын Вангин чансангийн өгсөн цол. Энэ тухай 134 дүгээр зүйлд үз)-ийн садан энэ ажээ

гэж бvv хэлvvлэгтvн. Гурван мeрний эхэнд бусдыг бvv нутаглуултугай" гэж илгээв. 180. Бас Чингис хаан, Тоорил дvvдээ eгvvл гэж eгvvлрvvн: "Чамайг дvv гэсний учир нь урьд нэгэн цагт Тумбинай, Чархай Лянхуа хоёр, байлдаанд яваад Огда гэдэг боолыг барьж ирсэн билээ. Огда боолын хевvvн Сvbэхэй боол бvлгээ. Сvbэхэй боолын хевvvн Хeхeчv-хирсаан. Хeхeчv-хирсааны хевvvн Ехэй-хонтагар бvлгээ. Ехэй-хонтагарын хевvvн Тоорил чи, хэний улсыг эзлэх санаатай тэгж бялдуучлан явна? Миний улсын Алтан Хучар хоёр хэнд ч мэдvvлэхгvй нь лавтай биз. Иймийн тул чамайг дvv гэж нэрийднэ.

Элэнцийн veийн
Иштэй боол чамд
Эрхэмлэж хэлэх vг минь
Энэ байна.
Хуланцынveийн
Хувьтай боол чамд
Хуурмаггvй хэлэх vг минь
Энэ байна"

гэж илгээв.

181. Бас Чингис хаан, Сэнгvм андад eгvvл гэж eгvvлрvvн: "Би эцгийн дээлтэй терсен хевvvн ажээ. Чи нvцгэн терсен хевvvн ажээ. Хан эцэг бид хоёрыг нэгэн адил асардаг, vвнд Сэнгvм чи атаархан завсардуулж намайг хеелгев. Одоо чи хан эцгийн элгийг эмгэнvvлэхгvй, зvрхийг зvдvvлэхгvй, eглeе vдeш орж гарч санааг баясган, сэтгэлийг сэргээж яв. Чи эртний санаснаа vл тавин, хан эцгийг амьд байтал, хан болох гэж эцгийн сэтгэлийг битгий зовоо. Сэнгvм анд чи Билгэ бэхи Тодойн хоёрыг элч болгож надад илгээ" гэж явуулав. Бас eгvvлрvvн: "Надад хан эцэг, Сэнгvм анд, Жамуха анд, Алтан, Хучар, Ачиг-Ширvн, Хачиун тус бvр хоёр хvнийг элч болгож ирvvлнэ vv" гэж Архай Хасар, Сvхэхэй жэвн хоёрт энэ vгсийг цээжлvvлж илгээв. Энэ vгийг сонсоод Сэнгvм eгvvлрvvн: "Саяхан миний эцгийг хядагч eвгeн гэж харааж байсан атал, одоо хил зант сайн эцэг гэж дуудах болов. Бас намайг Тогтоа бeегийн сартаул хонины сvvлийг дагаж явсан гэж муулан хэлж байсан атал, одоо намайг хил зант, сайн аашит анд гэх зэргээр магтах болов. Энэ vгний утгыг би мэдэв. Байлдъя гэсэн vг байна. Yвнд ямар ч эргэлзэх зvйлгvй. Билгэ бэхи Тодойн хоёр, агтаа таргалуулж, байлдааны тугийг босгогтун" гэв. Тэндээс Архай Хасар буцаж харьсан ба Сvхэхэй жэвний эм хевvvд, Ван ханы хvрээнд байсан тул буцахаас зvрх халширч тэнд хоцров. Архай хvрч ирээд тэдний vгсийг Чингис хаанд eгvvлэв.

182. Тэндээс Чингис хаан нvvж Балжун нуурт очиж буув. Тэнд буусны дараа Горлосын Цоосцагаан ирж уулзаад, горлосууд дагаж оров. Бас Онгудын Алахуш-дигитхуриас мянган иргэ (хонь) аваад далимд Эргvнэ мeрний орчим нутаглах ардаас булга, хэрэм худалдан авч яваа сартаулын (Туркестаны) Хасан гэдэг хvн,

цагаан тэмээ унаж хонио тууж ирээд, Балжун нуурт усалж байхад Чингис хаан түүнтэй уулзав.

183. Чингис хаан, Балжун нуурт буугаад байхад Хасар есрийн эм ба Егү Есүньхэй Туху гурван хөвүүнээ Ван ханыгэнд орхиж, есрөө хэдэн нөхөдтэй гарч, ах Чингисийг эрж, Хараун жидуны нуруугаар хэсэж олж чадсангүй шир шермөс идэж яваад сая Чингис хаанд ирж нийлэв.

Хасарыг ирмэгч, Чингис хаан баясаж, Ван ханд дахин элч явуулья гэж зөвлөлдөж, Жауридайн Халиудар, урианханы Чахурхан хоёрыг томилж Ван хан эцэгт Хасарын үг гэж хэл гэж өгүүлрүүн:

"Хасар би танаас салж

Хан ахаа санаж

Хайн эрэвч

Харагдах бараагүй

Хайлан уйлавч

Сонстох чимээгүй

Хаана одсоныг мэдэхгүй

Од харан хонож

Орвон дэрлэн унтаж

(Гэргүй хонож

Дэргүй унтаж) байна.

Миний эм хөвүүд, хан эцэг чиний тэнд бий. Хэрэв итгэмжтэй хүнийг илгээвэл би хан эцэгт одох билээ" гэж хэлтгэй гээд бас Халиудар, Чахурхан хоёрт өгүүлрүүн: "Та нарыг явмагц, бид хөдөлж Хэрлэний Аргал хохид очиж бууна. Та нар тэнд буцаж ирэгтүн" гэж болзолдож, Халиудар Чахурхан хоёрыг явуулаад Жорчидай Архайн хоёрыг тэргүүн хайгуул болгон мордуулж дараа нь Чингис хаан гэр хотлоор нүүж Хэрлэний Аргал хохид ирж буув.

184. Халиудар Чахурхан хоёр, Ванханд хүрч, Хасарын үг гэж дээрх үгийг хэлэв. Тэр цагт Ван хан, алтан тэрэм (асар) босгож хуримлан байжээ. Халиудар Чахурхан хоёрынүгийг сонсоод Ванхан өгүүлрүүн: Тийм бол Хасар иртүгэй. Итгэмжит хүнд Итүргэнийг илгээе" гэж явуулав. Тэрхүү Итүргэн, Халиудар Чахурхан хоёрын хамт уг болсон Аргал хохи гэдэг газар хүрч ирээд их бараа (олон хүн, мал)-г үзэж Итүргэн элч [сэжиглэж] буцан дутаав. Халиударын морь хурдан тул даруй нэхэж гүйцэвч барьж чадахгүй, өмнө хойно нь орж явахад Чахурханы морь удаан тул хойноос арай гэж сум хүрэлцэх газар ирж, Итүргэний алтан эмээлт хар морины гуяны угийгхойш унатал харважээ. Тэгээд Итүргэнийг Халиудар, Чахурхан хоёр барьж Чингис хаанд авчрав. Чингис хаан, Итүргэнээс үг асуусангүй. "Хасарт авч оч" гэв. Хасарт авч очвол Хасар, Итүргэнтэй үг хэлэлцсэнгүй дор нь цавчиж орхив.

185. Халиудар Чахурхан хоёр, Чингис хаанд өгүүлрүүн: "Ван хан болгоомж ажиггүй, алтан тэрэм босгоод хуримлаж байна. Одоо яаравчлан мордоод шене дүлд

бүчин дайръя" гэвэл (Чингис хаан) энэ үгийг зөвшөөрч, Жорчидай Архай хоёрыг хайгуул болгон тэргүүн явуулаад дараа нь бүгдээр шене дүлэн явж Жэжээр өндрийн Жэр хавчлын аманд (Ван ханыг) байхад бүслэн авав. Гурван шене, гурван өдөр турш байлдаад гуравдугаар өдөр тэд бууж өгөв. Үзвэл, Ван хан Сэнгүм хоёр үгүй болжээ. Шене оргон одсоныг манайхан мэдсэнгүй. Ингэж байлдсан нь Жүрхиний Хадаг баатар байсан ажээ.

Хадаг баатар орж ирээд өгүүллүүн: "Тус (өөрийн) ханаа яахин барьж алуулахгэж тэвчин ядаж, түүний амийг арчлахын тул гурван өдөр, гурван шене байлдав. Одоо түүнийг нэгэнт оргуулан гаргасан тул бид бууж өгөв. Намайг үхүүлбэл үхье.

Чингис хаанд соёрхогдож амьдруулбал хүчээ өгье" гэв. Чингис хаан, Хадаг баатрын үгийг зөвшөөсөж зарлиг болруун: "Өөрийн ханыг орхихгүй, түүний амийг аврахын тул байлдсан эрийг хэн буруушаах вэ? Нөхөрлөж болох хүн байна" гээд амийг соёрхож, Хадаг баатар ба Жүрхин овгийн зуун хүнийг Хуилдарын үхсэний тул Хуилдарын эм хөвүүнд зарц болгож өгөв.

Тэндээс хөвүүн үр төрвөл Хуилдарын ургийн ураг хүртэл дагаж хүчээ өгтүгэй.

Охин үр төрвөл эцэг эх нь өөрийн дураар худалдаж (хадамд) өгч болохгүй. Тэдний хөвүүд охид Хуилдарын эм хөвүүдийн өмнө хойно зарагдаж явтугай" гэж соёрхон зарлиг болов. Хуилдар сэцэн хамгийн урьд ам нээж (шударга үгээ) хэлсний тул Чингис хаан соёрхож зарлиг болруун: "Хуилдарын зүтгэсний тул түүний ургийн ураг хүртэл өнчдийг тэтгэх хишгээс хүртэж яв" гэж зарлиг болов.

ВАН ХАН СӨНӨСӨН НЬ

186. Хэрэйд иргэнийг доройтуулж, зүг зүг хувааж авав. Сүлддэй овгийн Тахай баатрын зарц болгож нэг зуун жүрхинийг өгөв. Бас Ван ханы дүү Жаха-хамбуд хоёр охин байсны өгч Ибагыг Чингис хаан өөрөө авч, дүү Сорхагтанийг хөвүүн Толуйд өгөв. Иймийн тул Жаха-хамбын харъяат өмчийн иргэнийг халдаж авсангүй, харин Жаха-хамбыг тэрэгний нөгөө арал мэт [надад тус болж] яв гэж соёрхож өрсөөсөв.

187. Бас Чингис хаан, Ван ханы суудаг алтан асар, хэрэглэдэг алтан завьяа аяга ба асарч явсан ард сэлт, вангийн хажууд бараа бологч хэрэйд цөмийг Бадай Хишилиг хоёрт олгож

"Хувьдаа зарцалж

Худагаа бариулж

Хоромсгоо зүүлгэж

Ургийн урагт хүртэл

Удтал дархлан жаргатугай

[Та хоёр].

Алалдах дайнд явж,

Авсан олзоо цөмийг

Аминдаа ашиглаж байгтун.
Ан авд явж
Алсан гөрөөсөө цөмийг
Хувьдаа хэрэглэж байгтун"

гээд Чингис хаан бас зарлиг болруун: "Бадай Хишилиг хоёр, миний амийг аварч тус хүргэсний тул менх тэнгэрт ивээгдэж, Хэрэйд улсыг доройтуулж, ендер сууринд хүрэв, би. Одоо ба ирээдвйд ургийн ураг хүртэл миний суурийг залгамжлагчид, энэ хоёрын хүргэсэн тусыг үүрд санаж явтугай" гэж зарлиг болов.

Хэрэйд улсыг эзэлж
Хэнд дутаалгвй
Хэсэглэж хувааж авав
Түмэн түбэгэнийг номготгож
Түүнийг бүрнээ тасчиж
Түгээн хувааж орхив.
Олан дунгайдыг дарж
Орой болохын өмнө
Огтчин хувааж авав
Цус урсгах дуртай
Цуут жүрхийн овгийг
Цугийг хувааж эзлэв.

Хэрэйд иргэнийг сөнөөж тэр өвөл, Абжиа хүдгэр гэдэг газар өвөлжив.
188. Ван хан Сэнгүм хоёр дутааж гараад Дидиг сахалын Нэхүн ус гэдэг газар Ван хан ангаж усан дээр очоод найманы харуулын Хорису-бэчи гэгч хүнтэй тохиолдов. Хорису-бэчид Ван хан, "Би Ван хан мөн" гэж хэлсэн боловч тэр таньсангвй ба үнэмшсэнгвй. Ван ханыг барьж аваад алжээ. Сэнгүм Дидиг сахалын Нэхүн усан дээр очилгвй тойрон гарч, цөл газар ус эрж явтал, хэсэг хулан ялаархан зогсож байхыг үзээд Сэнгүм, мориноос бууж морио агтач Хөхөчүд бариулаад, хуланг мярааж одов. Сэнгүм, агтач Хөхөчү, Хөхөчүгийн эхнэр гурвуул явсан ажээ. Гэтэл агтач Хөхөчү, Сэнгүмийн морийг хөтлөөд гэдрэг буцан хатирвал түүний эм өгүүлрүүн:

"Алттыг өмсөхөд
Амттыг идэхэд
Амраг Хөхөчү миньгэж хайрлаж
Асран санаж билээ.
Харин одоо чи
Хан Сэнгүмийг орхиж
Хаяж дутаах буюу?"

гэж хоцрохыг завдвал, Хөхөчү өгүүллрүн: "Чи Сэнгүмийн эхнэр болох гэв үү?" гэвэл, эм нь өгүүллрүн: "Чи намайг нохой мэт ичүүргүй амьтан гэх буюу? Чи алтан хундагыг нь орхитугай. Ядахдаа ус уух савтай үлдэг" гэвэл, Хөхөчү алтан хундагыг нь хойш хаяад хатиран одов. Аггач Хөхөчү буцаж ирээд Чингис хаанд очиж: "Сэнгүмийг тийнхүү цөлд явган хаяад ирэв" гэж ярилцсан үгээ бүрнээ айлтгавал Чингис хаан зарлиг болруун: "Гагцхүү эмий нь амийг ершөөе. Нөгөө аггач Хөхөчү, хан эзнээ хаяж ирсэн, хараахан итгэж болохгүй хүн" гэж цавчиж алав. [Сэнгүм, Ашиг балгасыг дайрч, Түвд оронд сууж байсан боловч нутгийн ардад хавчигдаж дутааж гараад Кашгарт ирэв. Тэндхийн ноён Келж, Сэнгүмийг барьж алсан ба эхнэр хүүхдийг Чингис хаанд хүргэж өгөв гэдэг үг байдаг. Рашид].

189. Найманы Таян ханы эх Гүрбэсү өгүүллрүн: "Ван хан, эртний их хан билээ. Толгойгий нь авчрагтун. Хэрэв мөн бол бид тахья" гэж Хорису-бэчид элч илгээн, Ван ханы толгойг огтолж авчруулбал чухам мөн тул цагаан олбог дээр оршуулж, идээ шүүс ергөн, бэрээд (бэрүүд)-ээ бэрлүүлж, хуур хуурдуулж, идээ шүүс тавьж, хундага өргүүлж тахив. Тэгж тахиж байтал, тэр толгой инээсэнд инээв гэж Таян хан хилэгнэж хэмхчин гишиглүүлэв. Үүнд Хүгсэв сабраг өгүүллрүн: "Үхсэн ханы толгойг огтолж авчраад хэмхчин хаяж яаж зохих вэ? Манайхны нохой муухайгаар улин хуцах болов. Урьд Инанча Билгэ ханы хэлсэн нь:

"Эр намайг етөлсөн хойно
Эхнэрийн минь залуу байхад
Эрхт тэнгэрийн элбэрлээр
Энэ Таян төрсөн билээ.
Торлог гоо биетэй
Торомгор бор хүү минь
Ард дорд олноо
Асран захирч чадах болов уу?"

гэж байсан билээ. Одоо

"Хар нохой муу ёроор хуцах болов.
Хатан Гүрбэсү
Хамаг хэргийг мэдэх болов.
Хан Таян чи
Халшрах зөслөн хүн байна.

Ан гөрөө хийхээс өөр, мэдэх эрдэм чадалгүй ажээ" гэвэл, Таян хан өгүүллрүн: "Дорно зүгийн цөөн монгол омогдоод байх болов. Эртний сурвалжит Ван ханыг элдвээр айлган дутаалгаж энэ саяхан үхүүлэв. Тэгээд тэд, бүгдийг эзлэн хаан болох санаатай юу? Тэнгэрийг улам гэгээн гэрэлтэй болгохын тул нар сар хоёр байдаг биз. Гэтэл газар дээр хоёр хан байж яаж болно (газар дээр юуны тул хоёр хан байх

хэрэгтэй вэ). Одоо тэр хэдэн монголыг эзэлж авчирья" гэжээ. Түүнд эх Гүрбэсү нь
егүүлрвүн: "Юу хийнэ? Тэдний монголчууд

Ханхлах муу үнэртэй

Хар муухай хувцастай тул авчирч юу хийнэ?

Холхон байвал дээр бий. Гагцхүү шилдэг сайн охид бэрээдий нь авчраад гар хелий
нь угаалгавал үнээ, хонь, саалгаж болох мэт" гэвэл Таян хан егүүлрвүн: "Тэд ямар
боловч [хамаагвй] бид Монголд очиж хормсого саадгийг хураан авчирья (эзлэн
авчирья)" гэжээ.

190. Эдгээр үгийг сонсоод Хүгсэв сабраг баатар егүүлрвүн: "Та хэтэрхий их үг
хэлж байна. Аяа, Торлог хан минь ингэж болох буюу? Болигтун" гэж Хүгсэв сабраг
хэдийгээр ягавч [үгийг сонссонгвй]. Торбиташ нэрт элчийг онгууд аймгийн
Алахуш-дигитхурид томилон явуулж хэлүүлсэн нь: "Энэ дорно зүгийн цеев монгол
омогдох болов. Чи баруун гар болж морд. Би эндээс хамсаж хоёулаа тэр хэдэн
монголын хоромсогыг булаан авъя" гэж илгээжээ. Тэр үгэнд Алахуш-дигитхури
егүүлрвүн: "Би чиний баруун гар болж чадахгвй" гэж явуулаад, Ю-Хунан нэрт
элчээ зарж Чингис хаанд хэлүүлсэн нь: "Найманы Таян хан, чиний хоромсыг
булааж авъя. Намайг баруун гар бол гэсэнд би эс зөвшөөрөв. Одоо би чамайг
болгоомжилтугай гэж энэ учрыг мэдэж илгээв. Дайсанд чи хоромсгоо автуузай"
гэж илгээжээ. Тэр цагт Чингис хаан, Тэмээн хээр гэдэг газар ав хийж байсан ба
Түлхинчүвд гэдэг газар хомрон агнаж байхад Алахуш-дигитхурийн явуулсан элч
Ю-Хунан ирж хэл хүргэв. Энэ мэдээг сонсоод мөн авын газар "Яах вэ?" гэж
зөвлөлдөв, олон хүн егүүлрвүн: "Бидний агт туранхай байна. Одоо яах ч аргагвй
[намар, агтаа таргалсан хойно байлдъя. Рашид]" гэвэл, Отчигин ноён егүүлрвүн:
"Агтыг туранхай гэж шалтгаацаж яаж болно? Миний морьд тарган байна. Ийм
мэдээг сонсоод зүгээр сууж болох уу? [Нэгэнт ийм мэдээ сонссон тул даруй
байлдаар мордьё. Хөдлөвгвй сууж байгаад Таян ханд автагдвал энэ газар
монголчууд, Таян ханд эзлэгдсэн гэх муу нэр үлдэх бишүү. Байлдсаны хойно тэд
дийлэх, бид дийлэх алин болохыг гагцхүү мөнх тэнгэр мэднэ. Рашид.]" гэв.
Бэлгүтэй ноён егүүлрвүн:

"Амьд яваа байтал

Алтан хоромсогоо алдвал

Амьд явсны хэрэг юун?

Нум сумаа барьсаар

Саадаг хоромсгоо дэрлэсээр

Ясаа хээр орхихоос

Эрхэм сайн үхэл

Эр хүнд байх буюу?

Ар найман улс

Агуу их нутагтай

Ард иргэн олонтой

Адуу мал баялагтай гэж
Их сүр бадруулан
Ийм үг хэлж байна.
Харин энэ далимд
Халдаж бид очвол
Нутаг усыг эзэлж
Нум сумыг булаахад
Бэрхгүй.
Одоо бид довтлон очвол
Олон адуугаа хурааж амжихгүй.
Орхиод дутаах нь магадгүй бишvv.
Орд гэрээ ачиж чадахгүй
Хаяад залах нь лавтай бишvv.
Олон харьяат ард нь
Ой тайгад шургалж
Осолдон самуурах биш
Одоо ийм үгийг сонссоор байж
Огт зүгээр өнгөрүүлж болохгүй
Олон даяар байлдаар мордъё" гэв.

191. Бэлгүтэй ноёны энэ үгийг Чингис хаан зөвшөөрч, аваас буугаад Абжиа Хүдгэрээс нүүж, Халх голын Ор нугын хэлтгий хад гэдэг газар очиж буугаад цэрэг ардаа бүртгэн тоолов. Чингис хаан, цэргээ хуваарилж, мянганы ноён, зууны ноён, арваны ноён ба [тэргүүлэн захирах их] чэрби нарыг томилов. Додай чэрби, Доголху чэрби, Сэлэн чэрби, Толун чэрби, Бучаран чэрби, Сүйхэтү чэрби энэ зургаан чэрби түшмэлийг тэнд томилов. Цэргүүдээ арван, зуун мянган болгон хуваарилж дуусаад, бас наян хэвтүүл (шөнийн манаач), далан торгууд (торгон цэрэг), хишигтэн (ээлжийн харгалзагч) нарыг тусгайлан томилж, үүнд мянганы ноёд, зууны ноёдын хөвүүд дүү нар ба сул ардын (чөлөөт иргэний) хөвүүд дүү нарын дотроос эрдэм чадалтай, бие бялдар сайтайгий нь ялгаж оруулав. Чингис хаан тэнд Архай Хасарыг өрсөөсөн дотнолж: "Мянган сайн баатрыг шилж автугай ! Байлдах өдөр өмнө минь явж байлдтугай! Ерийн өдөр, миний шадар хишигтэн болж явтугай!" гэж зарлиг болов. Бас "Далан торгуудыг Сэлэн чэрби ахалж автугай! Худус-халчинтай зөвлөж явтугай!" гэв.

192. Бас Чингис хаан зарлиг болруун: "Хорчин (нум сум агсагчид), торгууд хишигтэн буурч (тогооч), хаалгач агтач нар өдөр бүр хишиглэн (ээлжлэн) сэргийлэх хамгаалах ажлыг гүйцэтгэж байгаад уг үүргээ нар шингэхийн урьд хэвтүүллийн хүмүүст шилжүүлж өөрсдөө агтанд гарч хонотугай! Хэвтүүллийн хүмүүс шөнө ээлжээр үүдэнд зогсож, гэрийг тойрч манаж байтугай! Хорчин, торгууд биднийг өглөөний хоол идмэгц ирж хэвтүүллийн хүмүүсээс үүрэг хүлээн авч, урьд ёсоор

сууриа эзэлж харгалзаж сахиж явтуай! Гурван едер, гурван шене жасаалан явж дуусаад гурван шене (амарч) хонотугай! Хорчин нар хэвтүүллийн үүргийг гүйцэтгэж сольж явтугай!" гэж зарлиг болов. Тэгээд цэргүүдээ мянга мянгаар хуваарилж дуусаад, чэрби ноёдыг томилж, наян хэвтүүл, далан торгууд, хишигтэн нарыг томилж, Архай Хасарыг шилдэг баатруудын дарга болгож, Халх голын Ор нугын хэлтгий хад гэдэг газраас Найман улстай байлдахаар мордов. [Тэр цагт мэргидийн Тогтоа, хэрэйд аймгийн ноёдын нэгэн бегеэд дутааж ирсэн Алин тайж, Хутуг бэхиэр толгойлуулсан ойрд аймаг, жажирдай овгийн Жамуха, дөрвөн татаар, хатахин, салжиуд аймгууд цем Наймантай нэгдсэн байжээ. Рашид].

193. Хулгана жил (1204)-ийн зуны тэргүүн сарын арван зургааны улаан тэргэл едер тугаа тахиж мордоод Зэв Хубилай хоёрыг Хэрлэн еед тагнуул болгож явуулав. Тэр хоёр явж Саарь хээрт хүрч, Ханхарханы (Хангай-ханы) эхэн дээр байсан найманы харуултай учрав. Тэд харилцан тулалцаж байгаад найманы харуулд манай харуул эмээлтэй эцэнхий саарал морийг автжээ. Найманы харуул тэр морийг барьж аваад "Монголын агт туранхай ажээ" гэлдэв. Манай их цэрэг Саарь хээрт хүрч буугаад "Одоо яах вэ?" гэж хэлэлцэхэд Додай чэрби, Чингис хаанд дуртган айлтгасан нь: "Бидний цэрэг цеев бегеэд замд чилж ядрав. Иймийн тул энд баахан саатаж агтаа цагга, Саарь хээрийг дэлхэн бууж, амьд хүн тутам эр бүр шене таван анги гал түлж галаар сүр бадруулья. Найман нар олон гэнэ. Гэвч тэдний хан нь гэрээ гарч үзээгүй танхи хүн гэнэ. Бид галаар сүрдүүлэн тэднийг гелрүүлж байх завсар бидний агт цадах биз. Агтаа амарч цадмагц найманы харуулыг дайрч гол хүчинд нь хүртэл хееж оруулаад тэдний самгардах самбаанд байлдан орвол болох уу?" гэж дуртгавал, энэ үгийг зөвшөөрч Чингис хаан зарлиг болруун: "Тийм бол галуудыг түлэгтүн" гэж цэргүүдэд тушаал тунхаглав. Цэргүүд Саарь хээрт тарж буугаад амьд хүн бүр таван анги гал түлэв. Найманы харуул, Ханхарханы тэргүүнээс шене олон галыг үзэж "Монгол цеев гэсэн биш билүү? Одноос олон гал ноцож байна" гэж Таян ханд өнөөх барьсан муу эмээлтэй саарал морийг хүргүүлэв. Бас Таян ханд мэдүүлсэн нь: "Монголын цэргүүд Саарь хээрийг дүүртэл буужээ. Едер бүр ундрах ус шиг нэмэн ирж байх бололтой. Одноос олон гал ноцож байна. (Едер ендер ууланд гарч байдаг болов уу? Шене талд од мэт олон гал ноцоож байна)" гэж илгээв.

194. Харуулын энэ хэл ирэхэд Таян хан, Хангайн Хачир усанд байв. Таян хан, энэ хэлийг аваад Хүчүлүг хан хөвүүндээ хэлж илгээрүүн: "Монголын агт туранхай ажээ. Одноос олон гал ноцож байна гэнэ. Монгол олон ажээ. Одоо бид,

Хар муусайн монголтой
Хатгалдаж нэгэнт эхэлбэл
Хагацахад бэрх болно.
Хацрыг жадалж байвч
Харсан нүдээ цавчдаггүй
Хар цусаа урсаж байвч

Харьж огт буцдаггүй
Хатуужил ихт монголтой
Хамаагүй байлдаж болохгүй.

Одоо Монголын агт туранхай байна. Бид, улсаа Алтай давуулан хөдөлгөж, цэргээ засацгааж монголчуудыг едсэн даллаж, Алтайн елгийг хвртэл нохой хэрэл хэрж займруулан чирэгдүүлж аваачвал бидний агт тарган тул гэдэс татран шавхарна. Монголын агт улам туранхилан ядрах болно. Тэр цагт бид өмнөөс нь довтлон орё" гэж илгээжээ. Тэр үгийг сонсоод Хүчүлүг хан өгүүлрүүн: "Таян хан мөн аанай (муусайн) эм мэт зүрх алдаж, ийм үг хэлжээ. Монголчууд хаанаас олон байх вэ? Монголын олонхи, Жамухыг дагаж энд бидэнд байна.

Жирэмсэн эмийн шээх газраас
Хол яваагүй
Жижиг тугалын бэлчих газраас
Гарч үзээгүй
Эм Таян зүрх алдаж
Энэ үгийг хэлжээ" гэж
Эцэг Таянханыг
Элдвээр дайран доромжилж
Элч хүний илгээв.

Эм гэх зэрэг доромжлон хараасан энэ үгийг сонсоод Таян хан өгүүлрүүн:

"Хүчүлүг хөвүүн чиний
Хүчирхэх бардах их боловч
Хүрэлцэн алалдах цагт
Хүнээс урьд шантрах биз.
Тэр их омгоо
Тэрс дайсанд гаргаасай!
Тэмцэж нэгэнт эхэлбэл
Зүгээр салах аргагүй

гэв. Тэр үгийг сонсоод, Таян ханы дараах их ноён Хорису-бэчи өгүүлрүүн: "Инанча Билгэ хан эцэг чинь

Адил зэргийн дайсанд
Араа үзүүлж яваагүй
Алалдах тулалдах едэрт
Агтаа ухруулж үзээгүй

билээ. Өнөө чиний юунд маргаашийн төлөө зүрх алдана. Чиний ингэж зүрх шантрахыг мэдсэн бол чиний хатан эх Гүрбэсийг авчирч цэрэг захируулах билvv? Хөөрхий Хүгсэв сабраг баатар өтлөөд цэргийн цааз сулрав. Монголын завшаан болох биз. Бид дийлдэх болно. Ай торлог Таян чиний ялихгүй хүн ажээ" гээд хормсогоо дэлдэж эргэж хатиран одов.

195. Түүнд Таян хан хилэгнэж өгүүлрүүн: "Үхэх амь, зовох бие бүгд нэгэн адил биз ээ. Тийм бол хатгалдъя" гэж Хачир уснаас хөделж, Тамир уруу яваад Орхоныг гэтэлж, Наху гүний зүүн хормойг дайран, Цахир могод гэдэг газар хүрч ирэхэд Чингис хааны харуул үзэж, "Найман хүрч айсуу" гэж хэл хүргэвэл үүнийг сонсоод Чингис хаан зарлиг болруун: "Олноос олон гарз гарна. Цөөнөөс цөөн гарз гарна" гээд эсрэг нь морилж (өмнөөс нь очиж) тэдний харуулыг хөөгөөд цэргээ засахдаа Харгана зорчлоор хатгалдаж

Нуур байрлалаар байлдаж

Цүүц хатгалдаанаар цөмөрч тулья"

гэлдэв. Тэгээд Чингис хаан өөрөө магнайд явж, Хасарт гол хүчээ захируулав.

Отчигин ноёноор бэлтгэл агтыг захируулав.

Найман, Цахир могодоос буцаж, Наху гүний өвөр уулын хормой хижин байжээ.

Тэгээд найманы харуулыг бидний харуул хөөж, Наху гүний өвөрт байгаа гол хүчинд нь хүрч очвол Таян хан үзэж, найманы хамт байлдахаар ирсэн Жамухаас асууруун: "Тэр сүрэг хонинд орж хотонд нь хүртэл хөөж яваа чоно мэт довтлогч ямар хүмүүс вэ?" гэвэл, Жамуха өгүүлрүүн: "Тэмүжин анд минь, дөрвөн нохойг хүний махаар тэжээж гинжнээс уяж байдаг билээ. Одоо манай харуулыг хөөж ирэгчид тэр дөрвөн нохой биз.

Ширмэн төмөр магнайтай

Шивээ хурц хэлтэй

Ган төмөр зүрхтэй

Гадас цүүцэн хошуутай

Галзуу дөрвөн нохой,

Түмэн амьтныг хядахаар

Төмөр гинжээс мултарч

Шууд барьж идэхээр

Шунахай шүлсээ савируулж айсуу

Шүүдрээр унд хийж

Шүлсээр хоол хийж

Салхиар унаа хийж

Саадгаар нөхөр хийж явдаг

Зэв, Хубилай тэргүүтэй

Зэлмэ, Сүбэдэй дараатай

Тэмүжин андын тэжээсэн

Тэр дөрвөн ноход
Тэмүүлэн хүрч ирэв"

гэжээ. Таян хан өгүүлрвн: "Тийм бол тэр муусайн амьтдаас хол байя" гээд хойш
ухарч уул еед өгсөв. Бас тэдний хойноос харайлан дүүлэн яваа хүмүүсийг үзэж,
Таян хан, Жамухаас асууруун:

"Эрт тавьсан унага
Эхийн сүүг хөхөж
Эрхлэн давхин наадах мэт
Эрчлэн үсэрч яваа
Энэ хэдэн хүнийг
Эрхэм Жамуха мэдэх үү?"
гэвэл, Жамуха өгүүлрвн:
"Зэвсэгт эрийг айлгаж
Зэв тоногийг булаадаг
Илдэт эрийг няцааж
Илүү дутууг булаадаг
Идэт урууд, мангуд нар биз.
Баатар зоригт тэд
Байлдаан болох ойртсонд
Баярлан харайж явна" гэжээ.

Тэндээс Таян хан өгүүлрвн: "Тийм бол тэр муусайнаас хол байя" гэж бас ухран
уул еед авирав. "Бас тэдний хойноос өлссөн шувуу мэт өрвөлзөн сөрвөлзөн ирэгчид
хэн бэ?" гэж Таян хан асуувал, Жамуха хариу өгүүлрвн:

"Тэр хойноос ирэгч нь
Тэмүжин анд мөн байна
Хан Тэмүжин тэр
Хамаг биедээ цөм
Шевег хатгах зайгуй
Шерег темер өмсч
Зүү шивэх завсаргүй
Зүймэл хуяг өмсч
Өлссөн шувуу мэт
Өрвөлзөн сөрвөлзөн айсуй.
Уурласан араатан мэт
Урагш дүүлэн айсуй.

Найман аймаг та нар Монголыг үзмэгц, ишигний год ч үлдээхгүй [ийш тийш хувааж эзэлнэ] гэдэг байсан биш билvv? Одоо та нар үзтүгэй" гэв. Энэ үгийг сонсоод Таян хан егvvлрvvн: "Ай тийм бол энэ уулын ам еед бас авирья" гэж уул егсөж нэлээд яваад Таян хан, Жамухаас асуув: "Бас тэр хойноос нь ирж яваа нvсэр амьтан хэн бэ?" гэвэл, Жамуха егvvлрvvн:

"Хvндэт Сэлvн хатны
Хvний махаар тэжээсэн
Хvчит Хасар гэдэг
Хvv нь тэр мөн
Гурван бухаар зvтгvvлэвч
Гулзайхгvй хvчтэй
Гунжин vхрийг идэвч
Цадахгvй ходоодтой
Хэдэн алд биедээ
Хэлхээ хуяг емссэн
Хэрцгий догшин Хасар
Хэн бvхнийг идэхээр айсуу!
Хоромсого саадагтай хvнийг
Ховх татаад залгихад
Хомхой тэр Хасарын
Хоолойд тордоггvй гэнэ.
Амьд хvнийг бvхлээр
Авч шvvрээд залгихад
Аюулт тэр гайхлын
Аманд тээглэхгvй гэнэ.
Уур нь их хvрч
Урдах сумаа шvvрч
Ухасхийн харвахад
Уулын цаадах хvмvс ч
Уул суманд оногдож
Ундуй сундуй vхэлгээнэ.
Хилэн нь их хvрч
Хийсвэр сумаа шvvрч
Хийн зvг харвахад
Хярын цаадах хvмvс ч
Хяргах тэр суманд
Хядагдаж олноор vхэцгээнэ.
Их дэлж харвавал
Есен зуун алд газар харвадаг
Татуу дэлж харвавал

Таван зуун алд газар харвадаг
Хvнтэй адил хvн биш
Хvнийг идэх мангас
Хvчит Хасар тэр
Хvрч ирж явна"

гэвэл, Таян хан егvвлрvн: "Тийм бол ендер ууланд хоргодъё, дээш авиртугай" гэж уул еед улам авирав. Бас Таян хан Жамухаас асуув: Тvнний хойно ирж яваа хэн бэ? Гэвэл, Жамуха егvвлрvн:

"Сэлvн эхийн отгон хvв
Енeсх Отчигин тэр мeн.
Эрхэмсэг танхи учраас
Эрт унтдаг боловч
Эрэлхэг зоригтой хvн
Отгон хевvн учраас
Орой босдог боловч
Омог чадалтай эр
Байлдаан вймээн болоход
Байрандаа хоцордоггvй
Баатар Отчигин тэр явна"

гэвэл, "Тийм бол уулын оргил дээр гаръя" гэж Таян хан хэлэв.
196. Жамуха, Таян ханд ийм vгийг хэлээд, найманаас хагацан салж, Чингис хаанд хvн явуулж хэлvвлсэн нь:

"Таян хан чамаас айж
Тайга ууланд шургаж оров.
Ухаан алдтал айгаад тэр
Ууланд хоргодон авирч байна
Тэмvжин чи хатуужиж хичээ
Тэд сандран дутааж байна.
Эдний царайг ажиж харахад
Эсэргvвцэх чадалгvй болжээ.

Бид нeхдийн хамт найманаас хагацав" гэж илгээв. Чингис хаан, наран орой болох хирд Наху гvний уулыг бvсэлж аваад хонов. Тэр шeнe найманууд буруулан дутаах гээд Наху гvний уулан дээрээс халтиран унаж, нурсан тvлээ мэт бие биеэ даралцаж ясаа хэмхчиж vхэцгээв. Маргааш нь Таян ханыг мохоож барив. [Таян хан хvнд шархтсан тул даруй vхэв. Рашид]. Хvчvлvг хан тусгаар байсан тул цeсeн хvний хамт дутааж, Тамир гол хvрч нэхсэн цэрэгт гvйцээгдээд хvмрээ бэхлэлтийг барьж

байлдсан боловч бас тэсвэрлэсэнгүй, цааш дутааж [Буйрун хан авгадаа] очив. Найманы улс иргэнийг Алтайн елгийд мохоож цемийг нь эрхэндээ оруулж авав. [Жамуха баруун зүг дутаав.] Жамухыг дагаж явсан Жадаран, хатагин, салжиуд, дөрвэн, тайчууд хонгирад тэргүүтэй аймгууд тэнд Чингис хаанд дагаж оров. Таяны эх Гүрбэсү хатныг Чингис хаан авчруулж өгүүлрүүн: "Чи Монгол хүнийг муухай үнэртэй гэдэг бил үү? Чи одоо юунд ирэв? гэж түүнийг Чингис хаан өөрөө авлаа. [Таяаны аймгаас нэг хүн дутаав. Хасар түүнийг амьдаар барь гэсэнд Бат гүйцээд амьдаар барин ирэв. Үзвэл, өвөрт нь нэгэн тамга бий. Хасар өгүүлрүүн: "Танай олон аймаг цэрэг цөм маньг дагаж байхад, чи энэ юмыг өвөрлөж хааш одно?" гэвэл, тэр хүн өгүүлрүүн: "Миний бие, тушаалын газраа үхтэл сахина. Энэ тамгыг хуучин эзэндээ хүргэж өгье гэсэн билээ. Аз дутаж баригдав". Хасар өгүүлрүүн: "Чи аль овгийн хүн, ямар тушаалтай байсан бэ?" Тэр хүн өгүүлрүүн: "Би язгуураас уйгур газрын хүн. Нэр Тататунга. Миний эзэн энэ тамгыг надад тушааж, эд идшийг гаргах ба оруулах явдлыг надад тушаасан билээ. Хасар бас асууруун: "Энэ тамгыг юунд хэрэглэнэ?" Тататунга өгүүлрүүн: "Сайн хүнийг сонгож зарлиг бичиг явуулах аливаа үйлсэд хэрэглэн" гэвэл, Хасар сайшааж шударга элбэрэлт хүн гэж Тэмүжинд мэдүүлж, аливаа бичиг явуулахад хэрэглэхээр тэр тамгыг мөнхүү Тататунгад тушаав. Хасар, Тататунгыг багш барин, бичиг хууль, цэргийн бодлого тэргүүтэн олон зүйл бичиг утга заалгаж удалгүй сурав. Мэргэн гэгээний Алтан товчийн 23 дугаар бүлэгт бий].

197. Мөн хулгана жилийн намар Хар талын үзүүр гэдэг газар мэргидийн Тогтоа бэхитэй Чингис хаан байлдаж, Тогтоаг дийлээд хөөж Саарь хээр гэдэг газар мэргидийн аймаг олныг дагуулан авав. Тогтоа, Худу, Чулуун хоёр хөвүүн ба цээн хүнийг авч дутааж одов. [Худу, Чулууны эхнэрийг Чингис хаан хөвүүн Сүгэдэйд өгөв]. Мэргид иргэнийг эзлэгдэхэд увас мэргидийн тэргүүлэгч Дайр-Үсүн гэгч хүн [байлдах саналгүй гэж] өөрийн охин Хуланг Чингис хаанд үзүүлэхээр авчирч явтал, замд тохиолдсон монгол цэрэг саатуулах тул Бааридайн Наяа ноёнд Дайр-Үсүн учирч өгүүлрүүн: "Би энэ охиноо Чингис хаанд үзүүлэхээр явж байна" гэвэл, Наяа ноён өгүүлрүүн: "Охины чинь бид хамт аваачиж үзүүлбье. Чи ганцаар одвол ийм самуун цагт тохиолдсон цэргүүд чамайг хорлох ба чиний охинтой самуурах тул хоёулаа хамт очъё. Чи намайг гурав хоног хүлээ" гэж дуртгаж хүлээлгэв. Тэндээс Наяа ноён Дайр-Үсүн хоёр, Хуланыг авч Чингис хаанд хүргэв. Хуланыг Наяа ноён, гэртэ гурав хоног хүлээлгэснийг Чингис хаан сонсоод маш хилэгнэж "Чи энэ Хуланыг ямар учиртай гэртээ хүлээлгэж байсан бэ?" гэж чангад тулган асууж засаглан шийтгэх гэж байтал, Хулан өгүүлрүүн: "Надад Наяа ноёны хэлсэн нь: " Би Чингис хааны их ноён билээ. Бид хамт хаанд бараалхаж очъё. Замын зуур цэргүүд самуурах болзошгүй" гэж ятгав. Хэрэв Наяа ноён учирч тусалсангүй бол бид завсрын цэрэгт баригдаж, тэдний завшаан болох бишүү. Хай энэ Наяатай учирсан минь болов. Одоо энэ Наяа ноёноос асуухын оронд хаан соёрхвол, тэнгэрээс

заяасан, эцэг эхээс төрүүлсэн махбоды минь шалгаж үзтүгэй" гэжээ. Бас Наяа ноён өгүүлрүүн:

"Хамаг олны эзэн
Хаан Чингис чамайг
Хайрлаж хүндлэхээс өөр
Хар санал надад үгүй.
Харь улсаас олзолсон
Хацар гоо сайхан ба
Хатиртай сайн морьдыг
Хаан чиний юм гэж
Халдалгүй харж
Хавиралгүй сахидаг билээ.
Үүнээс өөр сэтгэлийг
Үнэхээр санасан буюу
Үйлдсэн зүйл байвал
Үхэхэд надад гомдолгүй".

гэжээ. Чингис хаан, Хулан хатны үгийг зөвшөөрч, мөн өдөр тэр даруй сорьж үзвэл, Хулан хатны өчсөн үг үнэн байсан тул Чингис хаан Хулан хатныг соёрхож таалав. Наяа ноёны үг бас үнэн болсон тул "Үнэн үгтэй шударга хүн байна. Их үйл хэргийг тушаая" гэж өршөөж соёрхов.

ХҮЧҮЛҮГИЙН ДУТААСАН БА ЖАМУХЫН ДАРАГДСАН НЬ

198. Мэргид иргэнийг эзэлж, Тогтоа бэхийн их хөвүүн Худугийн хатан Тухай, Дергэнэ хоёроос, Дергэнэг тэнд Сгэдэй хаанд өгөв. Мэргидийн зарим улс дайжиж, Тайхал шивээнд очоод хороолон бэхэлжээ. Тэнд Чингис хаан зарлиг болруун: "Сорхон-шарын хөвүүн Чимбай, зүүн гарын цэргийг аваад, хороолон бэхэлсэн мэргидийг бүсэл" гэж илгээв.

Тогтоа хөвүүн Худу, Чулуун нарын хамт цөөн хүн дутааж гарсныг Чингис хаан нэхэж, Алтайн өвөрт өвөлжиж, үхэр жил (1205)-ийн хавар Арайн даваагаар давж одвол, найманы Хүчүлүг хан, улсаа алдаад цөөн хүнтэй дутааж яваа мэргидийн Тогтоатай уулзаж, Эрчис мөрний Бүхдэрмэ гэдэг газар хамтран цэргээ засаж байжээ. Чингис хаан хүрч байлдал Тогтоа тэнд зэрлэг суманд оногдож үхэв. Хөвүүд нь түүний хүчрийг авч явж оршуулж завдахгүй болоод толгойг огтлон авч одов. Тэндээс найман, мэргид нар хамтран байлдаж барахгүй болоод буруулан дутааж, Эрчис мөрнийг гэтлэхэд олонх хүн нь усанд живж үхэв. Найман, мэргидийн цөөн хүн, Эрчисийг гэтлээд хагацан салав. Найманы Хүчүлүг хан, уйгарын Харлугийг дайран, Сартаулын газарт Чүй мөрөнд байгаа Хар хятадын Гүр

ханд нийлэн очив. Мэргидийн Тогтоагийн хөвүүд Худу, Гал, Чулуун тэргүүтэн мэргид, ханлиныг, хипчагуудыг дайран одов.

Тэндээс Чингис хаан харьж, Арайн даваагаар давж, уул ордондоо буув. Чимбай, Тайхалд бүгсэн мэргидийг эзэлжээ. Чингис хаан зарлиг болж мэргидээс хядахы нь хядуулж, үлэгсдийг цэргүүдээр талуулж дээрэмдүүлэв. Бас урьд дагаж орсон мэргид, Аураг (арын буюу уул) ордноос урван боссонд ордны газар байсан хөтөч нар тэднийг даржээ. Тэнд Чингис хаан зарлиг болруун: "Тэднийг хамт байлгая гэсэн билээ. Гэтэл тэд урвасан ажээ" гээд мэргидийг зүг зүг дуустал хуваарилав. 199. Мөн үхэр жил, Чингис хаан зарлиг болж Сүбээдэйд темер тэрэг хийлгэж өгөөд Тогтоагийн хөвүүн Худу, Гал, Чулуун тэргүүтнийг нэхүүлэхээр илгээхдээ Сүбээдэйд зарлиг болгосон нь:

"Уршигт Тогтоагийн
Урвасан хөвүүд
Уургат хулан шиг
Ухаан алдаж
Шархт буга шиг
Шантран мохож
Буцаж харвалдсаар
Буруулан дутаав.
Хөөгдсөн Худу, Чулуун нар
Хөөрөх жигүүртэй болж
Хөх тэнгэрт нисвэл
Хүлэг баатар чи
Хөнөөх шонхор болж
Хөөж тэднийг бариарай!
Муу Тогтоагийн хөвүүд
Мунхаг тарвага болж
Мухар нүхэнд шургавал
Төгс баатар Сүбээдэй
Темер царил болж
Төнхөж малтаж гүйцээрэй!
Өшөөт мэргидийн үрс
Өргөст загас болж
Өргөн далайд орвол
Өрлөг Сүбээдэй чи
Өш гувчуур болж
Өлгөж гохдож бариарай!
Өрлөг баатар чамайг
Өндөр давааг давуулж
Өргөн мөрнийг гэтлүүлж

Єшеет мэргидийг даруулахаар
Єдер болзож илгээв.
Усны уртыг туулж
Газрын холд хврэхдээ
Унах морьдоо гамнаж
Уулга хvнсээ хэмнэж
Урьдаас болгоомжтой яв!
Агт морьдоо муудуулбал
Амаа баривч хожимдоно
Аливаа хvнсээ барвал
Арвилан хэмнэвч оройтоно.
Алсын тэр замд
Авлах гереес олон бий.
Ан ав хийсээр
Алсын замыг бvv март
Хvнсний нэмэр болгож
Хврэлцэх хэмжээгээр авла.
Эрхэлсэн аваас ангид
Энгийн явах замд
Эр цэргийн морьдын
Эмээлийн хударгыг мулталж
Агтны хазаарыг амгайчилж
Аяар зееден яв
Чанд эн журмыг
Чармайн сахиж явбал
Аяны хvн дураар
Авлан давхихаа болино.
Цээрлэх журмыг зерчсен
Цэргийн хvмvvсийг жанч
Таних хvн, миний
Таалал зарлигийг зерчвел
Та нар надад явуул
Танихгvй хvн, миний
Таалал зарлигийг зерчвел
Та нар мэдэж шийтэг.
Уул нурууг алславч
Уг санаагаа нэгтгэж
Мерен голыг гэтлэвч
Мен санаагаа нэгтгэж
Менх тэнгэрийн хvчинд

Мерийн хвч нэмэгдэж
Гайт Тогтоагийн хөвүүдийг
Гартаа оруулж баривал
Тэднийг авчрах хэрэггүй
Тэнд нь чигийг ологтун!"
гэж зарлиг болов.
Чин зоригт Сүбээдэйд
Чингис бас хэлэв:
"Чи одоо яваад
Чивэлт мэргидийг сөнөө.
Балчир цагт минь тэд
Байн байн довтолж
Бурхан халдунд биднийг
Бултуулан сандаргаж байсан.
Өшөөт тэр мэргидүүд
Өнөө бас тангараглаад
Өөр зүг дутаав.
Уртын үзүүрт хүрч
Гүний ёроолд орж
Төлөө өшөөг ав!" гэж
Темер тэргийг хэрэглүүлэн
Үнэн итгэлтэй Сүбээдэйг
Үхэр жил илгээв.
"Далд оровч
Ил мэт санаж
Хол очивч
Ойр мэт бодож
Бидэнд итгэлтэй явбал
Дээд тэнгэр ивээж
Дэмжих болно" гэж
Баатар Сүбээдэйг мордоход
Бас зарлиг болов.

200. Найман мэргидийг эзэлж дуусвал, Наймантай хамт байсан Жамуха, улсаа алдаж, таван нөхөртэй тэнүүчилж яваад Танлу (Тагна) ууланд гарч нэгэн угалз алж шарж идэж байгаад Жамуха, нөхөдөө хэлсэн нь: "Хэний хөвүүд энэ едөр угалз алж, ингэж идэж байна?" гээд тэр угалзын махыг идэж байх завсар таван нөхөр нь Жамухыг гардан барьж Чингис хаанд авчирчээ. Жамуха, нөхөдөө баригдаж ирээд Чингис хаанд хэлүүлсэн нь:

"Хар хэрээ
Халтар нугасыг
Барих болов
Харц боол
Хан эзэндээ
Халдах болов.
Хаан анд минь
Хайрлаж ершээ
Бор элээ
Борлог нугасыг
Барих болов
Боол зарц
Бодот эзэндээ
Босож халдав.
Богд анд минь
Бодож үз" гэжээ.

Жамухын тэр үгэнд Чингис хаан зарлиг болруун: "Хаан эзэндээ халдсан хүнийг яаж орхих вэ? Тийм хүн хэнтэй нөхөрлөх вэ? Хаан эзэндээ халдсан харц ардыг ураг терлий нь хүртэл устга" гэж зарлиг болов. Тэгээд Жамухын нүдний өмнө түүнд халдсан ардыг алав.

Чингис хаан, Жамухад хэл гэж зарлиг болсон нь:

"Одоо бид хоёул
Ойртож бас нөхөрлөө.
Өнөө болоход, чи
Өрөөсөн арал болоод
Өөр санаа агуулахгүй биз.
Хамт хоёул нийлж
Харилцан найрамдаж
Умартсанаа сануулж
Унтсанаа сэргүүлж явъя
Өөр замаар
Явсан боловч
Өлзийт сайн нөхөр минь
Мен билээ, чи.
Өшилдэн байлдах
Өдөр болоход
Өр зүрхээ
Өвддэг билээ, чи.
Ангид замаар

Явсан боловч
Анд сайн нөхөр минь
Мен билээ, чи.
Улайшран байлдах
Сдер болоход
Уушги зүрхээ
Свддег билээ,чи
Хэдэн жишээг хэлбэл:
Хэрэйд улстай бид
Хархалзан элээгэд
Хатгалдах цаг болоход
Тоорил ханы санааг
Тодруулж бидэнд хэлээд
Тун их туслав.
Бас Найман улсыг
Үгээр үхтэл сүрдүүлж
Амаар айтал сандаргаж
Аливаа байдлыг мэдэгдэж
Ач тус хүргэсэн билээ" гэж хэлүүлжээ.

201. Жамуха егүүлрүүн:

"Эрт өнгөрсөн цагт
Энхрий бага насанд
Хорхунаг Жубурын хөндийд
Хоёул их найрамдаж
Хан анд чамтай
Хайрт найз болж
Үл шингэх идээ идэлцэж
Нэг хөнжил нөмөрч
Нэг санал санаж явлаа.
Хөндлөнгийн хүнд хөөдөгдөж
Хөнөөх үгэнд автагдаж
Хажуугийн хүнд хатгагдаж
Хатгах үгэнд автагдаж
Хаан анд чамаас
Хагацан салаад, би
Хар нүүрийнхээ арьсыг
Халцарч хуурсны адил
Хаан анд чиний
Халуун царайг харахаас

Халшран зовж явав
Умарташгвй хэлэлцсэн
Урьдын вгийг санаж
Улаан нвврнийхээ арьсыг
Уруулж евчүүлснй адил
Уужим сэтгэлт андынхаа
Ухаант царайг харахаас
Ухран зовч явав.
Хаан анд намайг
Хайрлан соёрхож
Хамтран нехцее гэжээ.
Нехцех цагт
Нехцсөнгвй, би
Тэмвжин чи
Түмэн улсыг
Тевшин болгож
Харь улсыг
Хамтатган захирч
Хамгийг эзэлсэн
Хаан болоод
Дэлхий дахин
Бэлэн байхад
Дэмий надаар
Юу хийх вэ?
Харанхуй шенийн
Зүүд болж
Гэгээн едрийн
Гэмтэн болж
Хаан андыг
Зовоох болно, би
Энгэрийн чинь беес
Эгмийн чинь ергес
Болох биз, би.
Атаат эмийн вгээр
Андаас салаад
Алжаан зовов, би
Энэ насны дотор
Эрхэм анд бидний
Энхрий нэр алдаршиж
Ургах нарнаас аваад

Шингэх наран хвртэл
Улс даяарт дуурьсав.
Сэргэлэн баатар чамд
Сэцэн эх заяажээ.
Эрэлхэг баатар андад
Эрдэмтэн дvv нар тержээ.
Далан гурван хвлэгтэй
Дархан ерлэг нехөдтэй
Далай Чингис чамдаа
Дарагдаж мөхөв, би чинь
Єерийн эцэг эхээс
Єнчин бие хоцроод
Итгэх сайн нехөргүй
Идтэй сайн дvvгүй
Илvv дутуу vгтэй
Их домогч эхнэртэй
Ийм байсан учраас
Тэнгэр эцгээс заяатай
Тэмvжин чамд дийлэгдэв, би
Анд нехер минь соёрхож
Амийг минь vтэр тонилговол
Ариун зvрх чинь амарч
Амгалан жаргах болно
Анд чи соёрхож
Асгарах цусыг гаргалгүй
Алуулж ершөө, намайг
Yхэж хэвтэх яс минь
Yржилт эх дэлхийд
Yврд оршиж байгаад
Итгэлт андын ургийг
Ивээж тэтгэх болтугай гэж
Ийм ерелийг тавья
Єер терлийн би
Єндөр терелт андын
Ємөг сvлдэнд дарагдав
Хvсэн vгийг минь
Мартахгүй
Хэзээ ямагт
Дурдаж яваарай!

Одоо намайг тонилготугай!" гэж өгүүлбэл, эдгээр үгийг сонсоод Чингис хаан өгүүлрүүн:

"Анд нөхөр Жамуха
Анги тасархай явавч
Атаа хор санаж
Амиа хорлох үгийг
Арай хэлсэнгүй билээ.
Засарч чадах боловч
Засрахгүй хичээхгүй байна.
Үзэх телгээр мэргэлбэл
Үхэх цаг нь болоогүй мэт
Дээд язгуурын хүнийг
Дэмий хорлож болохгүй
Хүний амийг хорлоход
Хүндэт шалтгаан хэрэгтэй.

Энэ тухайн шалтгааныг хэлбэл, урьд Жочи Дармала, Тайчар хоёр адуугаа харилцан дээрэмдэлцэх үед Жамуха анд чи, буруу зан, бульхай явдал гаргаж, Далан балжууд гэдэг газар байлдаж, намайг Зээрэний хавчилд бачимдуулан айлгаснаа санаж байна уу? Одоо бас нөхөрлөө гэвэл зөвшөөрөхгүй байна. Амийг чинь хайрлах боловч аргагүйд хүрвэ гэж хэлэгтүн. Одоо чиний үгээр цус гаргалгүй нөгчүүлж, хүүрий чинь ил хаяхгүй, хүндэт ёсоор оршуулья" гэж зарлиг болов. Тэнд Жамухыг үхүүлж хүүрийг оршуулав.

201. Тэгээд эсгий туургатан улс энх шударга болж, барс жил (1206) Онон мөрний эхэнд хуралдаж, есөн хелт цагаан тугаа мандуулаад Тэмүжинд Чингис хаан (Далай хаан) цолыг өргөв. Мухулайд гоо ван (улсын ван) цолыг тэнд өгөв. Найманы Хүчүлүг ханыг нэхүүлэхээр Зэвийг мордуулав. Монгол угсаатан улсыг нэгтгэн барж Чингис хаан зарлиг болруун:

202. "Улс төрийг байгуулалцсан урьдын гавьяат нөхдөө угсаатан ноёд болгож, мятралгүй зүтгэсэн миний хайрт нөхдийг мянганы ноёд өргөмжилж, соёрхлын үгийг хэлье" гэж зарлиг болов. Мянганы ноёдыг томилж тушаасан нь: 1. Мэнлиг эцэг, 2. Боорчи, 3. Мухулай гоо ван, 4. Хорчи, 5. Илугай, 6. Жорчидай, 7. Хунан, 8. Хубилай, 9. Зэлмэ, 10. Түгэ, 11. Дэгэй, 12. Толун, 13. Үнгүр, 14. Чүлгэдэй, 15. Борохул, 16. Шигихутуг, 17. Хүчү, 18. Хөхөчү, 19. Хоргасун, 20. Үсүн, 21. Хуилдар, 22. Шилүгэй, 23. Жидай, 24. Тахай, 25. Цагаан гуа, 26. Алаг, 27. Сорхан-шара, 28. Булугун, 29. Харачар, 30. Хөхөчөс, 31. Сүйхэтү, 32. Наяа, 33. Жунсо, 34. Хүчүгүр, 35. Бала, 36. Оронартай, 37. Дайр, 38. Мүгэ, 39. Бужир, 40. Мүнгүр, 41. Долоодай, 42. Бөгэн, 43. Худус, 44. Марал, 45. Жибгэ, 46. Юрхан, 47. Хөхө, 48. Зэв, 49. Удутаи, 50. Бала-чэрби, 51. Хэтэ, 52. Сүбээдэй, 53. Мөнх, 54. Халжа, 55. Хурчакус, 56. Гэнги, 57. Бадай, 58. Хишилиг, 59. Хэтэй, 60. Чаурхай, 61. Хонгиран, 62.

Тогоонтемер, 63. Мэгэту, 64. Хадаан, 65. Мороха, 66. Дори-бехе, 67. Идухадай, 68. Ширахул, 69. Даун, 70. Дамачи, 71. Хауран, 72. Алчи, 73. Тобсаха, 74. Тунхудай, 75. Тобуха, 76. Ажинай, 77. Твйдхэр, 78. Сачуур, 79. Жидэр, 80. Олар хвргэн, 81. Хингиадай, 82. Буха-хвргэн, 83. Хурил, 84. Ашиг хвргэн, 85. Хадай хвргэн, 86. Чигу хвргэн, 87, 88. Алчи хвргэн, гурван мянган хонгирад, 89, 90. Буту хвргэн, 2 мянган Ихирэс, 91, 92, 93, 94, 95. Онгуудын Алхушдигид хури хвргэн, таван мянгат онгууд, ойн иргэнээс гадна, Монгол улсын мянгатын ноёдыг Чингис хааны томилсноор мянгатын ноёд ерэн таван хvн болов.

203. Бас Чингис хаан хвргэдийн хамт эдгээр ерэн таван мянганы ноёдыг томилоод тэр дотор зарлиг болруун: "Ємєг туст нєхдєдєє єєр соёрхлыг єгье. Боорчи, Мухулай тэргvвтэн бусад ноёдыг ирvвлтvгэй" гэж тэр дотор байсан Шигихутугийг "Тэднийг урьж авчир" гэсэнд Шигихутуг єгvвлрvн:

"Боорчи, Мухулай нар
Бэлт биднээс
Их тусалж
Илvv зvтгэсэн vv?
Тэмдэглэн соёрхоход
Тэднээс би
Дутуу тусалж
Ядуу зvтгэсэн vv?
Єлгийтэй цагаасаа би
Єндєр босгыг чинь тvшиж
Єдий их сахалтай
Євгєн буурал болтлоо
Єєр санаа санасангvй
Єршєєлд чинь багтсаар ирэв.
Алмай бага наснаасаа би
Алтан босгыг чинь тvшиж
Амандаа єдий сахалтай
Ахмад настай болтлоо
Алжааж бэрхшээсэн зvйлгvй
Аль чадахаар зvтгэв.
Хєлдєє хэвтvвлж
Хєнжилдєє хучиж
Хєвvн адилаар
Хvмvвжvвлэв, намайг
Дэргэдээ хэвтvвлж
Дээлдээ хучиж

Дvv мэтээр
Тvшиж есгев.

Одоо надад ямар соёрхлыг хайрлах вэ?" гэж хэлсэнд Чингис хаан, Шигихутугт егvvлрvvн: "Чи миний зургадугаар дvv биш vv? Ергемел дvv чамд еерийн дvv нарын адилаар емч хувийг олгоё. Бас чиний хvргэсэн ач тусыг бодож, есен ослыг хэлтрvvлэх болгоё" гэж зарлиг болов. "Менх тэнгэрийн ивээлээр улс гvрнийг тохинуулж байхад чи, vзэх нvд, сонсох чих болж яв. Бидний эх ба дvv нар, хевvvдэд эсгий туургатны дотроос эзлэх хувийг олгож, хавтсан vvдтэний дотроос харьяалах ардыг хувааж ег. Чиний тушаасан vгийг хэн ч еерчилж vl болно" гэж зарлиг болов. Бас Шигихутугийг "Bvx улсын доторх хулгайг цээрлvvлж, худлыг мохоож, vxvvлэх ёстойг vxvvлж, яллах ёстойг яллаж бай" гэж бvx улсын дээд заргач (шvvгч) болгов. Бас "Нийт улсын емчийг хувааж заргыг шийтгэж, тvvнийгээ хех дэвтэрт бичиж тэмдэглэгтvн. Надтай зевлэж, Шигихутугийн шийтгээд цагаан цаасан дээр хех бичиг бичиж дэвтэрлэснийг ургийн урагт хvртэл vврд хэн ч бvv еерчилтvгэй" гэж зарлиг болов. Шигихутуг егvvлрvvн: "Миний мэтийн ергедел (ергемел) дvv, хааны дvvтэй адилаар хувь емч авч яаж болох вэ? Хаан соёрхвол, байшин гэртэй, балгас хотын иргэдээс авья" гэж ечвел "Чи еерее энэ хэргийг бvртгэж шийтгэх тул еерее мэдэж гvйцэтгэ" гэв. Шигихутуг еерее хаанаас соёрхлыг олж тегсеед гарч, Боорчи, Мухулай тэргvvтэн ноёдыг урьж оруулав.

204. Тэндээс Чингис хаан, Мэнлиг эцэгт зарлиг болруун: "Терехийн хамт терелцсен, есехийн хамт еселцсен елзийт буянт чиний, ершеел тус хvргэсэн нь едий тедий болжээ. Тэр дотроос тэмдэглэж хэлбэл, Ван хан эцэг, Сэнгvм анд хоёр намайг мэхэлж урьсанд очих замдаа Мэнлиг эцгийн гэрт хоновол, чи намайг ятгасангvй бол хар усанд живж, халуун галд тvlэгдэж vxэх билээ, би. Тэр тусы чинь санаж, энэ эрхэм суудалд суулгаж он бvр осолдохгvй, сар бvр саатахгvй сайшаал шагналыг егч, vрийн vрд хvртэл vврд мялааж байя" гэж зарлиг болов.

205. Бас Чингис хаан, Боорчид егvvлрvvн: "Насан бага цагт найман шарга морио алдаад гурван хоног нэхэж явах замд чамтай уулзсан билээ. Мунгинаж яваа надад тусалъя гэж чи гэртээ харьж, эцэгтээ хэлэлгvйгээр гvvний айрагтай суулгаа хээр орхиж, миний оготор хонгор морийг ювлж, орог шинхул морийг надад унуулаад еерее хурдан ухаа морио унаж, адуугаа эзэнгvй орхиод яаравчлан надтай бас гурван хоног дээрэмчдийг нэхсэн билээ. Бид хоёр, шарга морьды минь дээрэмдсэн хvрээнд хvрээд, хvрээлсэн гэрvvдийн захад байсан шарга морьдыг гадагш хееж дутааж авчрав. Чи Наху баяны ганц хевvvн бегеед юу мэдэж надтай нехерлэсэн билээ? Чи vнэн сайхан сэтгэлээр нехерлев. Тvvний хойно чамайг санасаар явж, би Бэлгvтэйг илгээж нехерлее гэвэл, чи богтгор хонгороо унаж, бор ермег хэвнэгээ немерч еерее хvрч ирэв. Гурван мэргид бидэнд халдаж, Бурхан халдуныг гурван удаа бvслэхэд чи бидний хамт бvслэгдэв. Бас тvvний хойно, Далан нэмvргэд татаартай тулалдаж хоноход едер шене vргэлж хур зvсрэн оров. Тэр шене намайг унтуулах гэж немергее надад немергеед, миний дээр борооны усыг дусуулахгvйгээр шене турш

зогсохдоо чи ереесен хелее ганц удаа сольж гишгэсэн билээ. Хүлэг баатрын шинж энэ мөн. Түүнээс бусад чиний зүтгэлийн алийг хэлж барах вэ? Боорчи Мухулай хоёр, зөв явдлыг минь зөвшөөрсөн тэтгэж, буруу явдлыг минь буцаан зогсоож энэ их сууринд хүргэв. Одоо бүгдийн дээр суулгаж, есөн удаа осол гаргавч ял хэлэлцэхгүй болгоё. Боорчи, баруун гарын Алтай орчмын түмнийг мэдэж захиртугай" гэж зарлиг болов.

206. Бас Мухулайд Чингис хаан зарлиг болруун: "Хотала хааны бүжиглэх Хорхунаг-жубурын хендид саглагар модны ёроолд саатан буух цагт Мухулай, тэнгэрийн зайран (сүлд)-ы заасан үгийг тэмдэглэн хэлсний тул тэнд би (Мухулайн эцэг) Гүн гуаг дурсаж, Мухулайтай үг барилдсан билээ. Одоо түүний ёсоор би их сууринд суусны тул Мухулайг ургийн урагт хүртэл улс гүрний гоо ван болгоё" гэж гоо ван нэр өгөв. "Мухулай гоо ван, зүүн гарын Хараун-жидуны хавийн түмнийг мэдтүгэй" гэж зарлиг болов.

207. Чингис хаан, Хорчид өгүүлрүүн:

"Өчүүхэн балчир цагаас
Сдий болтол минь
Слзийт нөхөр болж
Нойтонд хамт норж
Хүйтэнд хамт хөрч
Хүчээ өргөв, чи
Хол урьдын цагт
Хорчи чи мэргэлээд
Зөгнөж хэлсэн үгээ
Зөв болгон тохирч
Тэнгэрийн өршөөл хүчээр
Тэр ёсоор бүтвэл
Гучин эхнэр авъя гэж
Гуйсан билээ, чи.

Одоо чи хэлсэн үг бүтээний тул эзэлж оруулсан улсын дотроос чи сайн эхнэр, сайхан хүүхнүүдийг сонгож ав" гэж зарлиг болов. Бас "Гурван мянган баарины дээр Тахай Ашиг хоёрын хамт Адаргины чинос, тоолис, тэлэнгүүд аймгийг нийлүүлж түмэн иргэн болгоод Хорчи захирч, Эрчис мөрний дагуу ойн иргэнд хүртэлх нутгийг эзэмшин нутаглаж, бас ойн түмэн иргэнийг даргалж мэдтүгэй" гэж зарлиг болов. "Хорчийн зөвшөөрөлгүйгээр ойн иргэн ийш тийш нүүж үл болно. Хорчийн үгийг зөрчигчдийг шийтгэтүгэй" гэж зарлиг болов.

208. Бас Чингис хаан, Жорчидайд өгүүлрүүн: "Чиний бүтээсэн эрхэм тусыг дурдвал, Хэрэйдтэй, Хархалзан элээтэд хатгалдан байлдах цагт Хуилдар анд тэргүүтэн байлдана гэсэн боловч, чухам хэргийг бүтээсэн нь чи мөн. Жорчидай чи довтолж ороод Жүрхин, Түбэгэн, Дунгайд, Хориширэмүний мянган торгууд,

шилдэг цэрэг бүгдийг дарсаар их гол хүчинд хүрч, Сэнгүмийн энгэсэг хацрыг харван шархтуулж, мөнх тэнгэрт ялахын үүдийг нээв. Сэнгүмийг шархтуулсангүй бол бид ямар болохыг мэдэхгүй. Жорчидай чиний хүргэсэн эрхэм их тус тэр байна. Тэндээс зайлж, Халх гол уруу нүүхэд Жорчидай чамайг би ендер уулын немер мэт өмөг болгон санаж явлаа. Тэндээс бид Балжун нуурт ундлахаар буув. Жич, Балжун нуураас Жорчидайг туршуул (алхинч) болгож Хэрэйдэд явуулсан билээ. Тэнгэр газрын ивээлээр бид хэрэйд иргэнийг номхтгон дагуулав. Голлох Хэрэйд улсыг салгаж дарсан учраас дагалдах найман, мэргидийн зориг шантарч байлдаж чадахгүй буснив. Мэргид, найман нарыг бутран сарних завсар, Хэрэйдийн Жаха-хамбу, хоёр охиноо дагах шалтгаанаар харьяат нараа хамт авч үлдэв. Гэтэл тэр дайсагнаж одсон тул Жорчидай нэхэж, нэгэнт зайлан одсон Жаха-хамбыг заль аргаар барьж тонилгов. Тэр Жаха-хамбын улсыг алж эзлэв. Жорчидайн бас нэг тус нь энэ мөн".

Алалдах едер
Амиа хайрлахгүй
Ачийг хүргэж
Байлдах едер
Байраа алдахгүй
Баатарлан зүтгэсний тул

Чингис хаан, Ибага бэхи хатнаа Жорчидайд соёрхож өгөөд Ибагад өгүүлрвүн:

"Авир зангий чинь голсон биш.
Ариун үзэсгэлэнг чинь чамласан биш,
[Хелийг чинь шивэртэй гэсэн биш,
Хелсийг чинь үнэртэй гэсэн биш, А.то]
Өврөө дулаацуулж
Хелөө хучуулсан
Өсрийн хатан чамайг
Их төрийн үйлст
Илт зүтгэсэн Жорчидайд
Ийнхүү соёрхох болов.
Хатгалдах цагт
Халх болж,
Хагацсан улсыг
Хамтатган өгч
Хутгалдан байлдахад
Хуяг болж
Хуваасан улсыг
Хурааж өгсөн

Жорчидайн ачийг хариулж, гавьяаг тэмдэглэхийн тул чамайг егөв. Үүнээс хойш миний ургаас хаан ширээнд залгамжлан суугчид, энэ мэт тус хийснийг хариулсан ёсыг сэтгэж, миний үгийг еерчлелгвйгээр ургийн урагт хүртэл Ибагын ор суурь (нэр хүнд)-ийг бvv тасалтугай" гэж зарлиг болов. Бас Чингис хаан, Ибагад егvvлрвн: "Чиний эцэг Жаха-хамбу, чамд инж болгож Ашиг-Темер, Алчиг хоёр тогоочийн хамт хоёр зуун хүнийг өгсөн билээ. Одоо чи урууд иргэнд очихдоо дурсгал болгож, надад инжийн хүмүүсээс Ашиг-Темер тогоочоо нэгэн зуун хүний хамт өгч од" гэж авав. Бас Чингис хаан, Жорчидайд егvvлрвн: "Ибага хатнаа чамд өгөв. Чи дөрвөн мянган уруудаа мэдэж захиртугай" гэж соёрхож зарлиг болов.

ШАДАР ХИШИГТЭН ЦЭРГИЙГ БАЙГУУЛСАН НЬ

209. Бас Чингис хаан, Хубилайд егvvлрвн: "Чи хвчтэний хвзvvг мушгиж, бөхчvvдийн бөгсийг шороодуулж өгөв. Одоо Хубилай, Зэлмэ, Зэв, Сvbээдэй та дөрвүүл сайн нохой мэт итгэлтэй нөхөд мөн. Та нарыг хаана ч илгээвэл,

Хvр гэсэн газар хvрч
Хvр чулууг хэмх цохиж
Халд гэсэн газар халдаж
Хад чулууг хага цохиж
Цэгээн чулууг бутартал
Цээлийн улсыг цалгитал
Ниргэж нядалж явав.

Хубилай, Зэлмэ, Зэв, Сvbээдэй дөрвөн нохойгоо зорьсон газартай явуулаад, Боорчи, Мухулай, Борохул, Чулуун дөрвөн хүлэг баатраа дэргэдээ авч, хатгалдах едер хамгийн түрvvнд урууд, мангудын цэргийг Жорчидай Хуилдар хоёроор толгойлуулан мордуулбал сая миний сэтгэл бүрнээ амардаг билээ" гэв. "Хубилай чи цэргийн вйл бүгдийг ерөнхийлөн захирч бай" гэж соёрхож зарлиг болов. Бас Бидvгvн, их дуулгаргvй тул би буруушааж, мянганы ноён болгосонгvй. Чи тvvнийг сургаж vз. Тэр чамтай зөвшиж нэг мянганыг захирч явтугай. Бидvгvнийг хойш ямар болохыг бид vзье" гэв.

210. Бас Чингис хаан, Гэнигэдэй Хунанд егvvлрвн: "Боорчи, Мухулай тэргvvтэн ноёд оо, Додай Доголху тэргvvтэн чэрби нар аа! Энэ хунан,

Харанхуй шене
Халдах чоно болж
Гэгээн едер
Хэсэх хэрээ болж

Нvvxэд vлдэхгvй
Үлдэхэд нvvxгvй
Үргэлж намайг дагаж
Харийн дайсанд
Халуун нvvp егч
Харилцдаггvй
Єшеет хvнд
Ємег тус болж
Єер зан гаргадаггvй билээ.

Хунан Хехечос хоёртой зевлєж, хамаг вйлсийг вйлдэгтvн" гэж зарлиг болов.
"Хєвvудий минь ах Жvчи биз. Хунан, Гєнигєс овогтноо тэргvвлэн захирч, миний хєвvн Жvчийн дор тvмний ноён болтугай" гэж зарлиг болов. "Хунан Хехечос, Дэгэй, Үсvн євгєн энэ дєрвvл, вэсэнээ нуухгvй, vнэн vгээ хэлж, мэдсэнээ мэлзэхгvй, сонссон vгээ сонсгодог билээ".

211. Бас Чингис хаан, Зэлмэд єгvвлрvн: "Жарчиудай євгєн, влээх хєєргєє vврч єчvvxэн хєвvнээ дагуулж, бурхан халдунаас бууж ирээд Ононы Дэлvн болдогт намайг терех цагт булган єлгийг єгєв. Тvннээс хойш ч босго хатавчийн боол, єрх vвдний ємч болж, єдий тєдий тусыг хvргєв. Булган єлгйд терсэн буянт нєхєр минь, хамт терєєд хань болж єссєн хайрт нєхєр Зэлмэ минь чамайг єсэн удаа осол гаргахад буруушаан яллахгvй" гэж зарлиг болов.

212. Бас Чингис хаан, Толунд єгvвлрvн: "Эцгээс тусгаар мянганыг захирч байсан билээ. Улсыг хураан тохинуулахад чи єєрийн эцгийн єрєєл жигvвр болон зvтгэж бvтээсний тул чэрби гэдэг цолыг авав. Одоо єєрийн олсон зєссєн иргэнээ мянгат болгож, Турухантай зєвшиж захирагтун" гэж зарлиг болов.

213. Бас Чингис хаан, Үнгvр буурчид єгvвлрvн: "Мєнгитv хианы хєвvн Үнгvр чи, гурван аймаг тохурауд, таван аймаг таргууд, чаншиуд, баядаа дагуулж нэгэн хvрээ болж

Будан мананд тєєрєлгvй
Булаалдах дайн салалгvй
Нойтонд хамт норж
Хvйтэнд хамт хєрж
Явав чи

Одоо ямар соёрхол авах вэ, чи?" гэвэл Үнгvр єгvвлрvн: "Соёрхлыг сонгуулбал хамаг баяд ах дvв нар, хамаагvй бутран тарж байна. Хаан соёрхвол, баяд ах дvв нараа цуглуулан захирья" гэвэл, "Тэг, Баяд ах дvв нараа цуглуулж мянганыг чи захиртугай!" гэж зарлиг болов. Бас Чингис хаан зарлиг болруун: "Борохул Үнгvр та хоёр, буурч тvгээгч болж, баруун зvнн этгээдэд барих идээг тvгээж, баруун талын хvмvвст байр байраар олгож, зvнн талын хvмvвст зvй зvйгээр єгч идээ хvнсийг

түгээвэл миний хоолой онгойж, сэтгэл амардаг билээ. Үнгүр Борохул хоёр морилоон явж (мориор явж) олон хвнд идээ рэг сенгийн баруун зүүн этгээдэд идээ базааж бэлтгээд "Та хоёр, Толунтай хамт тевлен суугаад идээг түгээж байгтун" гэж суурийг зааж өгөв.

214. Бас Чингис хаан, Борохулд өгүүлрүүн: "Миний эх, Шигихутуг, Борохул, Хүчү, Хөхөчү та дөрвийг дүрвэсэн иргэний нүүсэн нутгаас

Хөдөөнөөс олж
Хөлдөө бүүвэйлж
Хүмүүжүүлэн тэжээж
Хүзүүнээс чинь татаж
Хүний зэрэг болгож
Эгмээс чинь татаж
Эрийн зэрэгт оруулж

Хөвүүд бидний нөхөр сүүдэр болгоё гэж тэжээжээ. Миний эхийн тэжээсэн ачийг та нар их хариулан зүтгэв. Борохул надад нөхөр болж

Хурдан аянд мордож
Хуртай шөнө тохиолдовч
Хоол ундгвйгээр
Хоосон хонуулсан удаагвй,
Яаралтай дайнд
Ямар ч бэрхшээл тохиолдовч
Шөл тасалдуулж
Өл алдуулж байсангвй
Өвөг эцгийг минь хорлосон
Өстөн татаарыг доройтуулж
Өшил өшиж
Хясал хясаж
Тэр татаар иргэнийг
Тэрэгний бултай чацуулж
Түүнээс өндөр нуруутныг
Түүж хядах цагт

Татаарын Харгил шар, ганцаараа дутааж яваад өлссөний тул аргагвй ирж, манай эхийн гэрт орж ирээд "Идэх юм гуйя" гэсэнд, "Идэх юм гуйвал тэнд суу" гэж баруун исэр (ор)-ийн өмнөд үзүүрт суулгав. Тэр цагт таван настай байсан хөвүүн Толуй гаднаас орж ирээд гэдрэг гвйж гармагц, Харгил шар босон харайж, Толуйг сугандаа хавцуулж гвйхийн хамт хутга тэмтэрч сугалан авахыг завдахад эхийн гэрт зүүн талд сууж байсан Алтани "Хүүгий минь аллаа" гэж эхийн орилоон бархирахыг

сонсож гvйн гарч, Харгил шарын хойноос гvйцэж нэг гараараа vснээс нь зууран барьж, нөгөө гараараа хутгыг сугалж байсан гары нь барьж угзраад хутгыг алдуулав. Тэр вед гэрийн ард мугалзар хар vхрийг тэлэн алж байсан Жидай Зэлмэ хоёр, Алтанийн дууг сонсоод сvхээ барьсаар, улаан цустай хэвээр гvйн ирж, татаарын Харгил шарыг мөн тэнд нь сvхээр цохиж, хутгаар бvлж алав. Алтани Жидай Зэлмэ гурав, хэвvвний амь аварсан гавьяаг булаалдахад Жидай Зэлмэ хоёр eгvвлрvвн: "Бид даруй гvйн ирж тvвнийг эс алсан бол ганц эхнэр Алтани юу хийж чадах вэ? Хэвvвний амийг хорлосон байх билээ. Хэвvвний амийг аварсан гавьяа биднийх болно" гэвэл, Алтани eгvвлрvвн: "Миний дууг сонссонгvй бол та нар яаж ирэх билээ? Би гvйн гvйцэж тvвний сэвлэг vснээс барьж хутгыг сугалсан гарыг татаж хутгыг алдуулсангvй бол Жидай Зэлмэ хоёрыг хvрч иртэл, хэвvвний амийг хорлож амжсан байх бишvв?" гэв. Тэгж хэлбэл, гол гавьяа нь Алтанийнх болов. Борохулын гэргий, эр Борохулдаа ерeесен арал болон тусалж явсны дээр, Толуйн амийг аварч тус хvргэв.

Бас хэрэйдтэй, Хархалзан элээтэд хатгалдан байлдах цагт Eгэдэйн гvрээний судал, суманд шархтаж унасанд Борохул, дээр нь бууж тvвний асгарсан цусыг амаараа шимж хоноод маргааш нь Eгэдэй морь унаж чадахгvй тул урдаа сундлан тэвэрч, бvрэлдсэн цусы нь бvлээн уруулаараа шимж, ам завжаа улайлгаж, ачит хэвvвн Eгэдэйг амьд мэнд авч ирсэн билээ. Эхий минь, зовж тэжээсэн ачийг, хоёр хэвvвний амийг аварч хариулав. Борохул надтай нeхерлeж, уриалах дуунд минь уухайгаа нэмж, урагшлан зvтгэж явав. Борохулыг есен удаа осол гаргавч, яллахгvй болгоё" гэж зарлиг болов.

215. Бас "Охин ургаа соёрхол eгье" гэв.

216. Бас Чингис хаан, Yсvн eвгенд eгvвлрvвн: "Yсvн, Хунан, Хeхeчoc, Дэгэй энэ дeрвvвлээ, vзсэн сонссоноо vлдээж нуулгvй, vргэлж хэлдэг билээ. Монголын тeр ёсонд бэхи ноёдыг eргeмжлeх заншил бий. Ахмад вeийн хvнээ бэхи болгодог заншилтай тул баарин ахын ураг, Yсvн eвгенийг бэхи болгоё. Бэхи eргeмжлeгдeед цагаан дээл eмсeж, цагаан морь унаж, дээд сууринд сууж, он сарыг олж сонгож байтугай" гэж зарлиг болов.

217. Бас Чингис хаан eгvвлрvвн: "Хуилдар анд алалдан байлдах цагт урьтаж ам нээж байлдсан гавьяа бий тул тvвний хэвvвд ач нарт, eнчдeд олгох eршeел тусламжийг хvртээсvгэй" гэв.

218. Бас Чингис хаан, Цагаан гуагийн хэвvвн, Нарийн-Тоорилд eгvвлрvвн: "Чиний эцэг Цагаан гуа чинь зоригийг барьж байлдсаар Даланбалжудын байлдаанд Жамухад алагджээ. Одоо эцгийн гавьяаг хvртэж, eнчдийн тусламжаас авч бай" гэсэнд, Тоорил eгvвлрvвн: "Миний тeрлийн нэгvс нар олон аймагт хуваагдан тарсан байна. Хаан соёрхвол, ах дvв нэгvс нараа цуглуулъя" гэвэл, Чингис хаан зарлиг болруун: "Тийм бол ах дvв нэгvс нараа цуглуулж, чи ургийн урагт хvртэл захирч бай" гэж зарлиг болов.

219. Бас Чингис хаан, Сорхон-шард eгvвлрvвн: "Намайг eчvвхэн цагт, Тайчуудын

Таргудай Хирилтуг, ах дүү нартайгаа нийлж атаархан барих цагт Сорхон-шарын хөвүүн Чулуун, Чимбай нар, намайг ах дүү нартаа атаархагдсан ажээ гэж нууж, охин Хадаанаар асруулж байгаад тавьж илгээсэн бишүү. Чиний тэр ачийг би харанхуй шене зүүдэндээ бодож, гэгээн едер цээжиндээ санасаар явсан билээ. Дараа нь тайчуудаас надад баахан удаж ирэв. Одоо танд соёрхлыг өгье. Ямар соёрхлыг хүсч байна?" гэвэл, Сорхан-шар ба түүний хөвүүн Чулуун, Чимбай нар өгүүлрүүн: "Бид, мэргидийн нутаг Сэлэнгэд дархан дураар нутаглахыг хүснэ. Бас ямар соёрхол хишиг хайрлахыг Чингис хаан мэдтүгэй!" гэв. Тэгэхэд Чингис хаан өгүүлрүүн: "Нутаг дархалж, мэргидийн газар Сэлэнгээр ургийн урагт хүртэл нутаг орноо эзэмшиж, нум сумаа агсаж, хурим найрыг хийж, хундага сенгее түшилцэж явтугай. Есөн удаа осолдоход зэмлэхгүй болгоё!" гэж зарлиг болов. Бас Чингис хаан, Чулуун Чимбай хоёрт соёрхож хэлсэн нь: "Урьд Чулуун Чимбай та хоёрын хэлж байсныг яаж мартаж вэ? Чулуун Чимбай та хоёр санаснаа хэлье гэвэл, дутуугаа гуйя гэвэл дам хүнээр бүү хэлүүлж бай. Өөрийн биеэр уулзаж, өөрийн амаар санаснаа хэлж, дутсанаа гуйж бай" гэж зарлиг болов. Бас "Сорхон-шар, Бадай, Хишилиг та гурван дархан,

Олон дайсанд довтолж
Олз юм олбол
Олсноо бүрэн автугай!
Аян ав хийж
Ан гөрөөс албал
Алснаа бүрэн автугай!"

гэж зарлиг болов. "Сорхан-шар бол тайчуудын Түдэгэгийн гэрийн хүн. Бадай Хишилиг хоёр бол Чэрэнгийн адуучин хүн билээ. Одоо миний шадар хорчи (нум сум агсагч) болж, хуримд хундага дэвшүүлж, дархан эрхтэйгээр жаргаж явтугай!" гэж зарлиг болов.

220. Бас Чингис хаан, Наяад өгүүлрүүн: "Ширээт өвгөн, Алан Наяа хоёр хөвүүний хамт Таргудай Хирилтугийг барьж авчрах замд Хутгал нугад хүрээд Наяагийн хэлсэн нь: "Бид хаан эзнээ яахан гэвчиж барьж одох вэ?" гэж сэтгэл түвтэхгүй болоод Таргудайг сул тавин буцааж, Ширээт өвгөн, хөвүүн Алаг Наяа нартай хамт ирж Наяагийн хэлсэн нь: "Бид, хан Таргудай Хирилтугийг гардан барьж ирж яваад жич гэвчин ядаж тавин буцаагаад бид Чингис хаанд хүчээ өгье гэж ирэв. Хэрэв ханаа барьж ирвэл хан эзнээ барьсан харц ардад яаж итгэх вэ гэх билээ. Хандаа халдаж чадсангүй тул тэднийг тус (өөрийн) ханаа хайрлах их ёсыг мэдсэн хүмүүс гэж үгийг зөвшөөрж, нэгэн үйл хэргийг тушаая гэсэн билээ. Боорчи, баруун гарын түмнийг захирах ноён болов. Мухулай го ван болж зүүн гарын түмнийг захирах ноён болов. Одоо Наяа, төвийн түмнийг захирах ноён болтугай" гэж зарлиг болов.

221. Бас Зэв, Сүбээдэй хоёрыг өөрийн олсон зөссөн иргэнээ мянгат болгож захирагтун гэв.

222. Бас хонь хариулагч Дэгэйд мянгатыг энд тэндээс цуглуулж егсэд мянганы ноён болгов.

223. Бас модоч дархан Хвчвгүрт егех иргэн дутагдсан тул бусад ноёдын албат нараас татаж цуглуулсан иргэнийг Жадараны Мулхалхуд звгээр нийлүүлж, Хвчвгүр Мулхалху хоёр нэг мянгатыг хавсран зөвлөж захирагтун гэв.

224. Улсыг байгуулахад зүтгэсэн хвмвүсийг түмний ноёд, мянганы ноёд, зууны ноёд, арваны ноёд болгож, соёрхлыг егех хвмвүст соёрхлоо егч, зарлигийг буулгах хвмвүст зарлигаа буулгаж Чингис хаан зарлиг болруун: "Урьд би, наян хэвтүүл манаачтай, далан шадар хишигтэнтэй байв. Одоо мөнх тэнгэрийн ершөөлөөр, тэнгэр газрын ивээлээр хвч аугаа нэмэгдэж, гүр (нийт) их улсыг хамтатгаж, ганц жолоондоо оруулсан тул одоо надад мянган шадар хишигтэн (ээлжтэн)-г ялгаж ег. Хэвтүүл, хорчин торгуудын хамт бүгд түмэн хвн болгож егтүгэй!" гэж зарлиг болов. Бас Чингис хаан, хишигтнийг ялгаж томилох тухай мянганы ноёдод тунхаг зарлиг буулгасан нь: "Миний хишигтнийг томилоход түмт, мянгат, зуутын ноёдын хөвүүд, сул (челест) хвний хөвүүдийн дотроос миний дэргэд тэнцэх билэг эрдэмтэй, бие сайтайгий нь ялгаж оруултугай. Миний шадар цэрэгт орохдоо мянганы ноёдын хөвүүд, арван нехер (цэрэг), нэг дүүгээ дагуулж иртүгэй. Зууны ноёдын хөвүүд таван нехер, нэг дүүгээ дагуулж иртүгэй. Арваны ноёдын хөвүүд бас сул хвний хөвүүд, гурван нехер нэг дүүгээ дагуулж иртүгэй. Ингэхдээ тэд уг газраасаа уналга морио бэлтгэж иртүгэй.

Миний шадар цэрэгт ирэх мянганы ноёдын хөвүүд арван нехед, хэрэглэх юмаа харьяат мянганы дотроос татаж авагтун. Эцгийн егсэн хувь хишиг буюу еерийн олсон зөссөн морь, юм хэдий байвч, өмч хувиас ангид бидний заасан хэмжээгээр авч бэлтгэж иртүгэй. Зууны ноёдын хөвүүд, таван нехедтэй, арваны ноёд бас сул хвний хувүүд, гурван нехедтэй, мөн өмч хувиас ангид мөн тэр ёсоор хэрэглэх морь, юмаа бэлтгэж иртүгэй!" гэж зарлиг болов. "Мянгат, зуут, аравтын ноёд олон хвн, бидний энэ зарлигийг сонсоод зерчиж давбал чангалан шийтгэнэ. Бидний шадар цэрэгт орвол зохих хвн бултарч бидний дэргэд явахдаа бэрхшээвэл еер хвнийг оруулаад түвнийг шийтгэж, эчнээ (далд) хол газар целье" гэж зарлиг болов.

"Бидний дэргэд дотно явж суралцъя гэж бидэнд ирэх ардыг бvv хориглотугай" гэв.

225. Чингис хааны зарлигийн ёсоор мянгат, зуут, аравтын ноёдын хөвүүдийг ялгаж явуулаад, урьд байсан наян хэвтүүлийг найман зуу болгов. Найман зуу дээр нэмж мянга болготугай гэв. Хэвтүүлд орох хвмвүсийг бvv ятгаж хориглотугай гэж зарлиг болов.

Хэвтүүлийг Их-нэвурин захирч, мянганы ноён болтугай гэж зарлиг болов. Бас дөрвөн зуун хорчныг томилж, хорчныг Зэлмийн хөвүүн Есентэй ахалж, Түгэгийн хөвүүн Бүхэдэйтэй зөвлөж захиртугай гэв. Торгууд, хишигтэн нарыг дөрвөн ээлжээр манах болгож, Есентэй нэгэн ээлжийн хорчныг захирч, Бүхэдэй негсэ ээлжийн хорчныг захирч, Хорч-худаг, гуравдугаар ээлжийн хорчныг захирч, Лаблах, дөрөвдүгээр ээлжийн хорчныг захирч явтугай. Нум сум агссан хорчин

торгон цэргийг ийнхvv захирч явтугай. Хорчныг мянга болгож, Есентэй захирч байтугай! гэж зарлиг болов.

226. "Урьд Сэлэн чэрбийн захирч байсан торгууд дээр нэмж мянга болгоод, Боорчийн ураг (vp) Сэлэн чэрбиэр захируулья. Бас нэгэн мянган торгуудыг Мухулайн ураг Бухаар захируулья. Илугайн ураг Алчидайгаар нэгэн мянган торгуудыг захируулья. Нэгэн мянган торгуудыг Додай чэрбиэр захируулья. Бас нэгэн мянган торгуудыг Доголху чэрбиэр захируулья. Нэгэн мянган торгуудыг Жорчидайн ураг Чанайгаар захируулья. Нэгэн мянган торгуудыг Алчийн ургаас Ахуйдайгаар захируулья. Нэгэн мянган баатар цэргийг шилж Архай Хасараар захируулаад энгийн едер ээлжлэх торгон цэрэг болгож, хатгалдан байлдах едер хамгийн түрvvнд баатарлуулан явуулья!" гэж зарлиг болов. Олон мянгатаас ялгаж ирvvлсэн хvмvvсийг найман мянган торгууд болгов. Хоёр мянган хэвтvvл, хорчины хамт бvгд нэгэн түмэн хишигтэн болов. Чингис хаан зарлиг болруун: "Бидний шадар түмэн хишигтэнг бэхжvvлж их голын цэрэг болгоё!" гэж зарлиг болов.

227. Бас Чингис хаан зарлиг болж едрийн жасаа (ээлж)-ны торгуудыг дөрвөн ээлж болгож, ээлжийн ахлагч нарыг томилсон нь: Буха, нэгэн ээлжийн хишигтнийг захирч, засаж яв. Алчидай нэгэн ээлжийн хишигтнийг захирч, засаж яв. Додай чэрби нэгэн ээлжийн хишигтнийг захирч, засаж яв. Доголху чэрби, нэгэн ээлжийн хишигтнийг захирч, засаж яв. Энэ дөрвөн ээлжийн хишигтнийг захирах ахлагчдыг томилж тунхаг зарлиг буулгаад бас ээлжийн ахлагчид, харъяат хишигтнээ жагсааж ээлж хишигт оруулаад гурав хоноод солилцуулна. Хишигт хvн, ээлжээ тасалбал тэр ээлж тасалсан хvнийг гурван бэрээ занчъя. Тэр дахин ээлжээ тасалбал долоон бэрээ занчъя. Бас тэр хvн, бие эрvvл бегеэд ээлжийн ахлагчдын зевшеерелгvйгээр гуравдугаар удаа ээлжийг тасалбал гучин долоон бэрээ занчаад, бидэнд бараа болохоос бэрхшээсэн этгээд гэж vзээд эчнээ хол газарт целье! гэж зарлиг болов. Ээлжийн ахлагчид, гурван ээлжийн хишигтэнд тухай бvр энэ зарлигийг сонсгож байтугай. Эс сонсгосон бол ээлжийн ахлагчид бурууг хvлээнэ. Зарлигийг сонссон байтал, зерчих буюу зарлигаар тогтоосон ээлжийг тасалбал хишигтнийг буруушаан шийтгэнэ гэж зарлиг болов. Ээлжийн ахлагчид гагцхvв ахлагч гэсэн тедийгээр хамт манаж байгаа хишигтнийг миний зевшеерелгvйгээр бvв шийтгэгтvн. Гэм вйлдсэн хvнийг хэлэгтvн. Мухриулах (алах) ёстой бол бид мухриулья. Занчих ёстойг хэвтvvлж занчъя. Ахлагч нар, ахлагч гэсэн тедийгээр адил эрхтэй хишигтэнд минь, еерийн гар хелийг хvргэж занчвал бэрээний хариуд бэрээдэж нударгын хариуд нударгадаж занчтугай гэв.

228. Бас Чингис хаан зарлиг болруун: "Гадаад мянганы ноёдоос миний хишигтний ерийн хvмvvс эрхэм бегеэд гадаад зууны ноёд, аравны ноёдоос миний хишигтэн хетеч эрхэм тул гадаад мянганы ноёд, миний хишигтэнтэй тэнцэж хэрэлдвэл мянганы ноёныг шийтгэе! гэж зарлиг болов.

229. Бас Чингис хаан зарлиг болж ээлжийн хишигтний ноёдод зарлиг тунхагласан нь: Хорчин, торгууд хишиг (ээлж)-т орж, едрийн хамгаалагчид зvг зvгт мөр мөртөө

явж наран шингэхээс өмнө хэвтүүл [манаачид хамгаалах ажлаа шилжүүлээд]-д зайлж гадна гарч хонотугай. Биднийг шене хэвтүүлийн цэрэг хамгаална. Хорчин нум сумаа, буурч (тогооч) нар аяга саваа хэвтүүлд тушааж өгөөд гарч хонотугай. Гадна хоносон хорчин, торгууд, буурч нар бидний шөл идтэл уяаны тэнд хвлээж байгаад хэвтүүлд мэдэгдэж, биднийг шөл идсэний дараа дотогш орж, хорчин нум сумаа авч, торгууд сууриа эзэлж, буурч нар аяга саваа авч ажлаа хийтүгэй. Ээлж хишгийн хүмүүс энэ тогтоосон ээлжийн хуулийг мөрдөж яв гэж зарлиг болов. Наран шингэсний хойно ордны хойгуур урдуур явах хүнийг хэвтүүл манаач нар барьж хоноод маргааш өглөө байцаан асуугтун. Хэвтүүл, халаагаа ирэхэд тэмдгээ шилжүүлж өгөөд чөлөөлөгдөнө. Манаагаа шилүүлсэн хэвтүүл гарч одтугай гэв. Хэвтүүл, шене ордны орчим байж үүдийг харгалзаж, орохыг завдах хүний мөрийг мөлт цохиж, толгойг тоншин цавчиж хаятугай. Шене яаралтай мэдээ хүргэж хүн ирвэл урьдаар хэвтүүлд мэдэгдээд гэрийн ард хэвтүүлийн хамт байж, хэлэх үгээ гаднаас хэлэгтүн. Хэвтүүлийн суурь дээр хэн ч сууж үл болно. Хэвтүүлийн зөвшөөрөлгүйгээр хэн ч орж үл болно. Хэвтүүлийн дэргэдүүр хэн ч явж үл болно. Хэвтүүлийн завсраар явж үл болно. Хэвтүүлийн тоог асууж үл болно. Хэвтүүлийн дэргэдүүр явсан хүнийг барьтугай. Хэвтүүлийн тоог асуусан хүний тэр өдрийн унасан эмээлтэй, хазаартай морийг, өссөн бүрэн хувцсыг хэвтүүл автугай гэж зарлиг болов. Элжигэдэй итгэлтэй хүн боловч хэвтүүлийн дэргэдүүр үдэш явж баригдсан биш үү?

УЙГУР БА ОЙН ИРГЭДИЙГ ЭЗЭЛСЭН НЬ

230. Чингис хаан өгүүлрүүн:

"Үүлтэй шене

Үүдтэй гэрий минь

Үргэлж сахиж

Энэ биеий минь

Энх унтуулж

Эрдэнийн сууринд

Хүргэсэн эртний

Ээлт хэвтүүл минь!

Одтой шене

Орд гэрийн минь

Орчимд хэвтэж

Өлгий дэвсгэрийн минь

Өмөг болж

Єчvvхэн биеийн минь
Тvшиг болж
Єндєр сууринд
Хvргэсэн
Єлзийт буянт хэвтvvл минь!
Халих усан бороонд
Хайрах хvйтэн жаварт
Ханатай гэрий минь
Харгалзан байж
Халуун амий минь
Хамгаалан манаж
Хаан сууринд хvргэсэн
Хайр ивээлт хэвтvvл минь!
Єрсєх дайсны мєрєєс
Єших хортны гараас
Єглєє vдэш ялгалгvй
Єрх гэрийг минь хамгаалж
Єрийн нvдийг цавчилгvй
Євч биеий минь арчилсан
Єнийн итгэлт хэвтvvл минь!
Холтсон хоромсогын
Хорд хийх чимээнээс
Хоцролгvй ирэгч
Хотлын сайн хэвтvvл минь!
Шинсэн нумын
Ширдхийх чимээнээс
Шилжрэлгvй ирэгч
Шигшмэл сайн хэвтvvл минь!
Єнє хэдийний
Єлзийт хэвтvvлий минь
Євгєн хэвтvvлгэгтvн.
Итгэлт Єэлэн чэрбийн
Ивээлт далан торгуудыг
Их торгууд гэгтvн.
Архай Хасарын харьяат
Ачит шилдэг баатруудыг
Ахмад баатрууд гэгтvн.
Єсєнтэй, Бvхэдэйн харьяат
Єрєєлт хуучин хорчныг
Єрєнхий хорчин гэгтvн"

гэж зарлиг болов.

231. "Ерэн таван мянгатаас миний биеийн шадар емч болгож илгээсэн түмэн хишигтнийг миний хойно их суурийг залгамжилсан хөвүүд, ургийн урагт хүртэл миний гэрээс дурсгал мэт сэтгэж, аливаа гасланд хүрүүлэлгүй сайтар асрагтун. Эдгээр түмэн хишигтнийг миний эрхэмсэг хишигтэн гэж ергемжлөхгүй байж болох уу?" гэв.

232. Бас Чингис хаан өгүүллрүүн: "Ордны чэрбийн охид, гэрийн хүмүүс, тэмээчин үхэрчин нарыг хэвтүүл эрхлэн мэдэж, ордны гэр тэргийг бас мэдтүгэй. Туг, хэнгэрэг, дее, жадыг хэвтүүл даргалтугай. Аяга савыг мөн хэвтүүл эрхэлтүгэй. Бидний унд идээг хэвтүүл даргалтугай. Тахилгын мах идээг хэвтүүл даргалж болготугай. Унд идээ хор хомс болбол даргалсан хэвтүүлээс шаардъя" гэв. "Хорчин нар унд идээг түгээхдээ даргалсан хэвтүүлийн зөвшөөрөлгүйгээр тараан өгч үл болно. Идээг түгээхдээ урьдаар хэвтүүлээс эхлэн түгээтүгэй" гэв. "Орд гэрт орох гарах юмыг хэвтүүл эрхлэн мэдтүгэй. Гэрийн ойр үүдэнд хэвтүүлийн хаалгачин байтугай. Хэвтүүлийн хоёр хүн дотогш орж, их сөнг түшиж байтугай. Хэвтүүлээс нутаг эрэн үзэж орд гэрийг буулгатугай" гэв. Бидний шувуу авлахад хэвтүүл бидэнтэй хамт шувуу авлан явтугай. Гэр тэрэгний дэргэд заримыг цагийн байдлаар үлдээтүгэй" гэв.

233. Бас Чингис хаан өгүүллрүүн: "Бидний бие байлдаанд эс мордвол хэвтүүл биднээс ангид байлдаанд мордож үл болно" гэв. "Энэ зарлигийг мэдсээр байгаад атаархан зерчиж, хэвтүүлийг байлдаанд мордуулбал цэргийн цэргийг эрхлэх чэрбийг буруушаан шийтгэнэ" гэж зарлиг болов. "Хэвтүүлийн цэргийг байлдаанд үл мордуулах шалтгааныг та нар асуувал, хэвтүүл, миний алтан амийг сахина. Шувуу, гөрөөсийг авлахад хамт зовч үзднэ. Нүүх суухад ордыг хамгаалж, хөсөг тэргийг харгалзана. Миний биеийг захиж хонох хялбар уу? Гэр тэрэг, их аураг (гол орд)-ийг нүүхэд хамгаалах гэдэг хялбар уу? Ийм давхар салбарын ажилтай тул тэднийг биднээс ангид байлдаанд явуулахгүй гэсэн учир тийм биз" гэжээ.

234. Бас зарлиг болруун: "Шигихутугийн зарга шийтгэхэд хэвтүүлээс сонсолцож оролцтугай. Хэвтүүлээс нум, саадаг, хуяг, зөвийг хадгалах, түгээх ажлыг эрхлэлцтүгэй. Агт морьдыг авчирч ачаа юмыг ачиж явтугай" гэв. "Хэвтүүл, чэрби нарын хамт эд уурсыг түгээж байгтун. Хорчин, торгууд нар нутаг заагаад нүүхэд Есентэй, Бүхэдэй нарын хорчин, Алчидай, Сэлэн Ахудай нарын торгуудууд, ордны баруун этгээдэд явтугай" гэв. "Буха, Додай чэрби, Чанай нарын торгууд, ордны зүүн этгээдэд явтугай" гэв. "Архайн баатрууд ордны урьд явтугай" гэв. "Хэвтүүл, орд гэр, тэргийг хамгаалж ордны дэргэд, зүүн этгээдэд явтугай" гэв. "Бүх хишигтэн, торгууд ба ордны орчим явах, орд гэрийн хөвүүд адуучин, хоньчин, тэмээчин үхэрчнийг ордны дараа ард явах Додай чэрби захиртугай" гэж тушаав. "Додай чэрби, хотол ордны хойноос дагаж, хог идэж, хомоол түвж явтугай" гэж зарлиг болов.

235. Хубилай ноёныг харлагуудад мордуулав. Харлагийн Арслан хан, Хубилайд элсэн ирсэнд Хубилай ноён, Арслан ханыг авчирч, Чингис хаанд уулзуулав. Чингис хаан, Арсланыг байлдсангвй дагав гэж сайшаан соёрхож, охиноо егье гэж зарлиг болов. [Харлугуудын Арсланд Алха бэхийг егч Чингис хаан соён зарлиг болруун:

Харайхад минь хел болж
Хазайхад минь твшиг болж
Халтирахад минь тах болж
Халамж тус хвргэхээ
Хайрт Алха минь мэдтвгэй.
Энэ биеэ хэврэг боловч
Эрхэм нэр мөнх шvv
Саруул ухаанаас илvv
Сайн нехер байдаггвй.
Мунхаг хилэнгээс илvv
Муу дайсан байдаггвй.
Эрхэм итгэл олон боловч
Халуун амийг хамгаас хайрлалтай
Хатуужиж явбал хамагт хэрэгтэй.
Ариун явбал ашид тустай гэж
Сургасан ажээ. А.то]

236. Сvbээдэй баатар, темер тэрэгтэй цэргээ авч яваад мэргидийн Тогтоагийн Худу, Чулуун зэрэг хевvvдийг нэхэн довтолж, Чvй мерний тэнд гvйцэж сенеегеэд ирэв.

237. Зэв, Найманы Хвчvлvг ханыг нэхэж Сариг гvн гэдэг газарт гvйцэж санаагаад ирэв.

238. Уйгурын Идvvд хан, Чингис хаанд Адхираг Дарбай хоёр элчийг илгээж хэлvvлсэн нь: "Yвл арилж гэгээн наран тодорсон мэт, мес хайлж тунгалаг мерен урсан мэт. Чингис хаан соёрхвол, алтан бvсий чинь горхиноос барьж, ариун дээлийн чинь vртэснээс олж, тавдугаар хевvvн чинь болж хvч егье" гэж ечиж илгээжээ. Тэр vгийг сонсоод Чингис хаан соёрхож хариу хэлж илгээсэн нь: "Охиноо егье. Тавдугаар хевvvн болтугай. Алт менге, сувд, тана, хоргой хээт оёмол, торго уурсыг авч иртvгэй" гэж илгээвэл, Идvvд соёрхогдов гэж баясаж, алт, менге, сувд, тана, торго, хоргой зэрэг уурс авч ирээд Чингис хаантай уулзав. Чингис хаан, Идvvдийг соёрхож, Алалтун бэхи охиноо егев. [Уйгурын Идvvдэд Алалтун бэхийг егехед Чингис хаан сургасан нь: "Хатагтай хvнд гурван эр бий. Анхны эр нь алтан тер. Тvvний дараах эр нь ариун нэр. Тvvний дараах эр нь авсан эр мөн билээ. Алтан терийг хатуужиж дагавал ариун нэр бэлэн болно. Ариун нэрийг бэхэлбэл, авсан эр ангид vl одно" гэж зарлиг болсон ажээ. А.то]

239. Туулай жил (1207 он), Зvчи, баруун гарын цэргийг авч, ойн иргэнийг эзлэхээр мордоход Буха газарчилж явав. Ойрд (ойн ард)-ын Худуга бэхи, тvмэн ойрдоо авч

дагаар ирэв. Худуга бэхи ирээд Зүчийг газарчлан, түмэн ойрдын нутгаар явж Шигшид (Шишгид гол)-д хүрэв. Зүчи, ойрд, буриад, барга урсууд, хабханас, ханхас, туба аймгийг оруулаад Түмэн хэргисийн нутагт хүрвэл, хэргисийн ноёд, Эди, Инал, Алдиэр, Слэбэг-тигин нар элсэн орж цагаан шонхор, цагаан морь, хар булга авч ирээд Зүчитэй уулзав. Шибир, Хэсдин, Баяд, Тухас, Тэнлиг, Теелс, Тас зэрэг Баягидаас нааших ойн иргэнийг эзэлж оруулаад хэргисийн түмний ноёд, мянганы ноёд ба ойн иргэний ноёдыг аваад ирсэнд тэд, Чингис хаанд цагаан цонхрууд, цагаан морьд, хар булгануудаа бэлэглэж уулзав.

Ойрдын Худуга бэхийг урдаас угтан, түмэн ойрдоо дагуулан элсэж ирэв гэж соёрхож, түмний хөвүүн Иналчид Чэчэйхэн охиноо егөв. Иналчийн ах Терэлчид Зүчийн охин Олуйханыг егөв. Алага-бэхи охиныг Онгуудад егөв. Чингис хаан, Зүчийг соёрхож өгүүлрүүн: "Хөвүүдийн минь ахмад чи, гэртээс анх гараад мөр сайтай явж хүрсэн газарт хүн, морийг гарздаж зовоосонгуй, елзийт ойн иргэнийг оруулж ирэв, чи. Эдгээр иргэнийг чамд өгье" гэж зарлиг болов.

240. Бас Борохул ноёныг хорь түмд (хорь буриад) иргэнийг эзлүүлэхээр явуулав. Хорь түмд иргэний ноён Дайдухул сохрыг үхсэний хойно түмний гэргий Ботохой тарган хорь түмдийг захирч байжээ. Борохул ноён, тэнд очоод гурван хүнийг дагуулан их цэргийн тэргүүн үд оройг ойлгоход бэрх ойн дотор нарийн харгуйгаар явж байтал хорь түмдийн харуулын хүмүүс тэдний ард гарч зам боогоод Борохул ноёныг барьж алжээ. Борохулыг хорь түмдэд алагдсаныг сонсоод Чингис хаан маш хилэгнэж еерее морилохыг завдвал, Боорчи Мухулай хоёул Чингис хааныг ятгаж болиулав. Жич Дөрвэдийн Дербэй-Догшинд тушаасан нь: "Цэргийг чанга захирч мөнх тэнгэрт залчирч, хорь түмд иргэнийг эзлэхийг оролдогтун" гэж зарлиг болов. Дербэй, цэргээ аваад урьд цэргийн явж, харуулын сахисан зам сүвээр цесен цэргийг явуулж сүр үзүүлж мэхлээд еерее олон цэргээ авч улаан бухын харгуйгаар урагш давшив. Цэргийн аливаа хүний зүрх шантарвал жанчихын тулд хүн бүрд арван саваа (торлог) үүрүүлж, эр бүрийг сүх, ооль, херее цүүцээр зэвсэглүүлээд улаан бухын явсан мөреер урагш давшиж, мөрт тохиолдсон модыг огтчин цавчуулж, хереедүүлж замыг цэвэрлээд, уулан дээр гараад, хуримлан суугаа түмд иргэний орой дээрээс довтлон оров.

241. Урьд Хорчи ноён, Худуга бэхи хоёр, хорь түмдэд баригдаад Ботохой тарганы тэнд байсан ажээ.

Хорчийн баригдсан учир нь: Хорь түмдээс гоо сайхан хүүхэн гучийг шилж ав гэж зарлиг болсонд Хорчи ноён, хорь түмдээс хүүхнүүдийг авах гэж очтол, урьд дагасан хорь түмд иргэн дахин дайсан болж Хорчи ноёныг бариад авчээ. Хорчийг түмдэд баригдсаныг сонсоод Чингис хаан ойн иргэний байдлыг мэдэх хүн гэж Худуга бэхийг илгээвэл, Худуга бэхи бас баригджээ. Хорь түмдийг эзэлж дуусаад Борохулын хүүр ясны тул зуун Түмдийг түмний гэр бүлд өгөв. Хорчид гучин охиныг өгөв. Ботохой тарган хатныг Худуга бэхид өгөв.

242. Чингис хаан зарлиг болж, эх, хөвүүд, дүү нартаа иргэнийг хувааж өгсөн нь: "Улсыг хураахад зовж зүдсэн эх минь биз. Хөвүүдийн минь ах Зүчи биз. Дүү нарын минь бага Отчигин (отгон: галын хан, голомтын эзэн) биз" гээд эх Отчигин хоёрт нэгэн түмэн иргэн (түмэн ерх)-ийг өгвөл эх чамлаж эс дуугарав. Зүчид есөн мянган иргэнийг өгөв. Цагадайд найман мянган иргэнийг өгөв. Сгэдэйд таван мянган иргэнийг өгөв. Толууд таван мянган иргэнийг өгөв. Хасарт дөрвөн мянган иргэнийг өгөв. Алчидайд хоёр мянган иргэнийг өгөв. Бэлгүтэйд нэгэн мянга таван зуун иргэнийг өгөв. Авга Даридайд Хэрэйдтэй нийлж явсан гэж нүднээс далд болгоё гэвэл, Боорчи Мухулай Шигихутуг гурав өгүүлрүүн: "Сөрийн голомтыг сөнөөх мэт, сөрийн гэрийг эвдэх мэт болох бишүү. Сайн эцгийн чинь гэрээс болж үлдсэн ганц авга чинь бишүү. Түүнийг үгвй хийж яаж болно? Түүний ухаж мэдсэнгүйг уучилтугай. Сайн эцгийн чинь багын нутагт голомтондоо утаа гаргаж яваг" гэж халуун сэтгэлээр ятгаж, хамраасаа утаа гартал хэлсэнд "За тийм болог" гэж сайн эцгээ санаж, Боорчи Мухулай Шигихутуг гурвын үгэнд орж амарлив.

243. "Би, эх Отчигин хоёрт түмэн иргэнийг өгөөд, Хүчү, Хөхөчү Жунсо, Аргасун дөрвөн ноёдыг тушааж өгөв. Зүчид, Хунан Мүнхэвр Хэтэ гурвыг тушааж өгөв. Цагадайд Харачар Менх Идухадай гурвыг тушааж өгөв". Бас Чингис хаан өгүүлрүүн: "Цагадай хэцүү догшин авиртай тул Хөхө-чос, өглөө үдэш дэргэд нь байж санаснаа хэлж зөвлөж байтугай" гэж зарлиг болов. Сгэдэйд Илугай Дэгэй хоёрыг тушааж өгөв. Толууд Жидай Бала хоёрыг тушааж өгөв. Хасарт Жибэгээг тушааж өгөв. Алчидайд Чаурхайг тушааж өгөв.

244. Хонхотны Мэнлиг эцгийн хөвүүд долоо билээ. Долоон хөвүүний дундахь нь Хөхөчү Дэв тэнгэр бее бүлгээ. Тэр хонхотны долоон хөвүүд, Хасарыг бариад элбэж жанчжээ. Хасар, долоон хонхотонд жагчигдав гэж Чингис хаанд сонсговол Чингис хаан бусад хэрэгт хилэгнэж байсан цаг тул хилэнтэйгээр Хасарт өгүүлрүүн: "Амьтанд дийлэгддэггүй хүн гэдэг биш билүү, чи? Яагаад дийлэгдэв?" гэвэл, Хасар нулимс унагаж босоод гарав. Хасар гомдож, гурван едер ирсэнгүй. Тэр цагт Дэв тэнгэр, Чингис хаанд өгүүлрүүн: "Мөнх тэнгэрийн сахиулс, нэгэн удаа Тэмүжин, улсын эрхийг барина. Нэгэн удаа Хасар, улсын эрхийг барина гэж зөн мэдэгдэв. Хасараас эс болгоомжилбол юу болохыг мэдэхгүй" гэсэнд, Чингис хаан мөн шене морилж, Хасарыг барихаар одвол, Хүчү Хөхөчү хоёр, "Хасарыг барихаар одов" гэж Сэлүн эхэд мэдээлэв. Сэлүн эх сөүх тэргэнд цагаан тэмээ хөллөөд шене турш явж, наран ургах үеэр хүрч ирвэл, Чингис хаан, Хасарын ханцуйг уяж, малгай бүсий нь аваад байцаан асууж байв.

Чингис хаан эхээ үзээд эмээн зайлав. Сэлүн эх уурлаж тэрэгнээс буумагц, Хасарын ханцуйн хүлгийг сөрөө тайлж тавиад малгай, бүсий нь Хасарт өгөөд уур хилэнгээ даран ядаж завилан суугаад хоёр хөхөө гаргаж, хоёр өвдөг дээрээ барьж өгүүлрүүн: "Үүнийг харж байна уу? Хөхсөн хөх чинь энэ байна. Хавиргаа хадран хазагчид, хүйгээ хүчирхэн таслагчид! Хасар яав! Тэмүжин энэ нэгэн хөхийн сүүг хөхөж барах билээ. Хачиун Отчигин хоёул нэгэн хөхийн сүүг хөхөж үл барах билээ. Хасар бол

хоёр хөхийн минь сүүг дуустал хөхөж, цээжийг минь уужим болгож амарлиулдаг билээ. Тийнхүү Тэмүжин цээжиндээ эрдэмтэй,

Хасар хав хүчтэй тул
Хатгалдан зайлагсдыг
Харвах сумын хүчээр
Хамж авчирдаг билээ.
Огшиж дутаагсдыг
Онох сумын хүчээр
Оруулан авчирдаг билээ.

Одоо дайсныг дарж тегсгөв гэж Хасарыг үзэн ядаж байна уу?" гэв. Эхийн уурыг амарлиулаад Чингис хаан өгүүллэв: "Эхийг хилэгнэсэнд би айхын ихээр айж, ичихийн ихээр ичив. Бид одоо ингэхээ больё!" гэв. Эхдээ хэлэлгвй далдуур Хасарын зарим иргэнийг булаан авч Хасарт нэгэн мянган дөрвөн зуун иргэнийг үлдээв. Үүнийг Сэлүн эх мэдээд сэтгэлээ зовсоор хурдан хөгширчээ. Хасарт өгсөн Жалайрын Жибэгэ тэндээс зайлж Баргужин оронд дутаав.

245. Түүний хойно есөн хэлтэн (хамаг) улс, Дэв тэнгэрт хуралдан очсон ба Чингис хааны агтны хорооноос ч олон хүн Дэв тэнгэрт очиж захирагдав. Бас Отчигин ноён Тэмүгэ-гийн харъяат иргэн, Дэв тэнгэрт очжээ. Отчигин ноён, одсон иргэнээ авчруулахаар Сохор нэрт элчийг илгээвэл, Дэв тэнгэр, элч Сохорт өгүүллэв: "Отчигин та хоёр, их элч илгээдэг болжээ" гэж элч Сохорыг зодож, эмээлий нь үүрүүлэн явган буцаажээ. Элч Сохорыг зодуулж явган ирсний маргааш Отчигин ноён өөрөө Дэв тэнгэрийнд очиж өгүүллэв: "Элч Сохорыг илгээвэл зодоод явган буцаажээ. Одоо би иргэнээ авахаар ирэх" гэвэл, долоон хонхотон, Отчигин ноёны энд тэндээс хааж "Элч Сохорыг илгээдэг чинь зөв үү?" гэж барьж зодохыг завдсанд, Отчигин ноён айж өгүүллэв: "Элч илгээсэн минь буруу болжээ" гэв. Хонхотны долоон хөвүүд өгүүллэв: "Буруугаа мэдсэн бол наманчлан сөгд!" гэж Отчигиныг Дэв тэнгэрийн хойноос сөгдүүлжээ. Тэгээд Отчигин ноён, иргэнээ авч чадсангвй буцаж маргааш өглөө нь Чингис хааныг босоогвй, орон дотроо байхад орж ирээд уйлан сөгдөж өгүүллэв: "Есөн хэлтэн иргэн, Дэв тэнгэрт чуулалдаж байгаа үүнд, Дэв тэнгэрээс харъяат иргэнээ авахаар элч Сохорыг илгээв. Элч Сохор зодуулж эмээлээ үүрч явган ирсэнд, би өөрөө очвол, долоон хонхотон, намайг энд тэндээс хааж тулгаж бурууг хүлээлгэн наманчлуулав. Дэв тэнгэрийн хойноос сөгдүүлэв" гээд уйлав. Чингис хааны үг хэлэхийн өмнө Бертэ үжин, орон дотроос ендийн сууж хөжлийн захаар өвчүүгээ бүрхэж, Отчигины уйлахыг үзэж, нулимс унагаж өгүүллэв: "Тэд хонхотон нар яасан хэцүү хүмүүс билээ? Урьд Хасарыг бүслэн жанчсан. Одоо бас энэ Отчигиныг яагаад хойноосоо сөгдүүлэв?" Энэ ямар ёс вэ? [чамайг бэлхэн амьд байхад А.то] Ойн нарс мэт олон сайхан дүү нарыг чинь ингэж дарлаж байна.

Үүнээс хойш тэд
Үүл мэт биеийг чинь
Үгвй болж одвол
Үлсэн их улсы чинь
Үр хvvхдээр чинь мэдvvлэх vv?
Сvvлийн цагт тэд
Сүлд гэгээн биеийг чинь
Сvvдэр болж одвол
Сүрэг их улсы чинь
Сvйтгэхэд хvрэх бишvv.
Єндер уулын нарс мэт
Єнер сайхан дvv нарыг чинь
Єшин дарлагч тэд
Єсеж бойжиж амжаагvй
Єчvvхэн хэдэн хvvхдэд чинь
Єрген улсыг мэдvvлэхгvй

Яасан хэцvv хонхотан нар билээ? Дvv нараа ингэж дарлахыг vзсээр байгаад зvгээр энгєрvvлэх vv, чи?" гээд Бертэ vжин нулимс цувируулав. Бертэ vжиний энэ vгийг сонсоод Чингис хаан Отчигинд єгvvлрvvн: "Дэв тэнгэр одоо ирнэ. Єшеєєє яаж авахыг чи єєрєє мэд" гэв. Тагахад Отчигин босож нулимсаа арчиж гараад гурван бөхийг бэлтгэж зогсоов. Удалгvй Мэнлиг эцэг, долоон хєвvvнээ дагуулан ирж бvгдээр гэрт орж, Дэв тэнгэр, сєнгийн баруун этгээдэд суув. Отчигин, Дэв тэнгэрийн дээлийн захаас барьж "Єчигдєр чи намайг наманчлуулсан билvv? Хvчээ vзэлцье" гэж vүдэн тийш чирэв. Дэв тэнгэр, Отчигиныг эсєргvvцэж, тvvний дээлийн захаас барив. Тэр хоёрын барилдахад Дэв тэнгэрийн малгай, голомтны дээр унав. Мэнлиг эцэг унасан малгайг авч vнсээд євєртєє хийв. Чингис хаан єгvvлрvvн: "Гадагш гарч бєх хvчээ тэмцэлдэгтvн" гэв. Отчигин, Дэв тэнгэрийг босго дээгvvр чирч гарахад урьд бэлтгэсэн гурван бєх угтаж, Дэв тэнгэрийг бариад чирэлцэж нурууг хугалаад зvvн этгээдийн угсарсан хэрэгний vзvvрт орхив. Отчигин орж єгvvлрvvн: "Дэв тэнгэр, намайг наманчлуулж байсан билээ. Одоо хvчээ vзэлцье гэвэл, vl зєвшєєрч баширлан хэвтэж байна" гэвэл, Мэнлиг эцэг, учрыг мэдэж нулимс цувируулан єгvvлрvvн:

"Уужим эх газрыг
Довын тєдий байхад
Уулзаж нєхєрлєсэн билээ, би
Усан их мєрнийг
Горхийн тєдий байхад
Учирч танилцсан билээ, би"

гэхэд хонхотны зургаан хөвүүд үүдийг хааж, голомтыг тойрон ханцуйгаа шамлаж түрэмгийлэхийг завдахад, Чингис хаан бачимдан шахагдаж, "Зайл. Гаръя" гээд гэрээс гарвал, орчимд байсан хорчин торгууд нар ирж тойрон хамгаалав. Дэв тэнгэрийг угсарсан тэрэгний адагт нурууг хугалаад орхисныг Чингис хаан үзэж хойдуул (арын гэрүүд)-ээс нэгэн бор гэрийг авчруулж, Дэв тэнгэрийн дээр нь бариулаад "Хөсгөө бэлтгэ! Нvвe" гээд тэндээс нvвв.

246. Дэв тэнгэрийг тавьсан гэрийн ерхийг бүтээж, үүдийг дарж хүнээр сахиулбал, гуравдугаар шене вүр цайж байхад гэрийн ерх нээгдэж, Дэв тэнгэрийн бие үгвй болжээ. Нягталж үзвэл үнэхээр түвний хүүр алга байв. Чингис хаан өгүүлрүүн: "Дэв тэнгэр, миний дүү нарт гар хөл хүрсэн ба миний дүү нарын хооронд өргүй хов үг хэлсний тул тэнгэрийн таалалд эс нийлж, түвний амь бие хоёулыг тэнгэр авч одов" гэв. Чингис хаан, Мэнлиг эцгийг тэнд донгодож хэлсэн нь: "Та хөвүүдийнхээ авир занг ятгахгүй тул тэд, бидэнтэй тэмцэх гээд Дэв тэнгэрийн толгойг алдав. Та нарын ийм зан гаргахыг мэдсэн бол та нарыг хэдийн Жамуха Алтан, Хучар нарын адил болгох билээ" гэж Мэнлиг эцгийг буруушаан донгодоод, жич "Өглөө хэлснээ үдэш няцаж, үдэш хэлснээ өглөө няцаж явбал ичүүртэй бишүү. Урьд хэлснээ хатуу барьж явбал дээр бишүү" гээд бас зарлиг болруун "Ааш авираа татаж явсан бол Мэнлиг эцгийн урагтай хэн тэнцэх билээ" гэв. Дэв тэнгэрийг үгвй болсноос хойш хонхотны хөвүүд номхров.

ХЯТАД, ТАНГУД, САРТАУЛ, БАГДАД БА ОРОСЫГ ЭЗЭЛСЭН НЬ

247. Түвний хойно, Чингис хаан, хонин жил (1211) хятад иргэнийг эзлэхээр морилов. Фужоу (Цагаан хэрмийн ойр байгаа одоогийн Хар балгас)-г авч [Чуулалт хаалганаас баруун тийш байгаа] Үнэгэн даваагаар давж Сюнь-дэ фу (Да-тун фу-гийн баруун хойно наяны газар байгаа)-г авч Зэв Хуйханаг баатар хоёрыг манлай болгож илгээв. Цавчаал (Цюй-юн-гван боомт)-д очиж Цавчаал давааны бэхлэлтийг хүрээд Зэв өгүүлрүүн: "Дайсныг едеж бэхлэлтээс гаргаад байлдъя" гээд цэргээ ухруулав. Зэвийн цэрэг ухрахыг үзээд "Нэхэж байлдъя" гэж Хятадын цэргүүд уулыг бүрхэж, хөндийг дүүрэн нэхэж, Сюнь-дэ-фу-гийн хошууг хүрмэгч Зэв гэдрэг эргэж довтлоод нэхэж ирсэн дайсны цэргийг сенеэж дарав. Чингис хаан, гол цэргээ авч дарцаагаар хүрч ирээд хятадыг хөсөж хархятад, зүрчид, жүйний шилдэг баатар цэргүүдийг дарж, Цавчаалыг хүртэл хятадын цэргийг хиартал хядав. Цавчаалын хаалгыг Зэв эзэлж уулыг давав. Чингис хаан, Шар тээгт буув. Жунду (Алтан улсын дундад нийслэл бегеэд одоогийн Бэйжин) хотыг эзлэх ба бусад олон хот балгасыг эзлүүлэхээр цэрэг явуулав. Зэвийг Дүн чан (Алтан улсын зүүн нийслэл, одоогийн Ляо ян) хотыг эзлүүлэхээр илгээв. Зэв, Дүн чан балгасанд хүрээд шууд эзэлж барахгүй буцаж зургаан хоногийн газар яваад гэнэт эргэж, хөтөлгөө морьтой цэргийг шене турш давхиулж, Дүн чаныг санамсаргүй байхад нь дайран эзэлжээ.

248. Зэв, Дун чан хотыг авч харьж ирээд Чингис хаанд нийлэв. Жунду хотыг бүслэн байлдаж байхад Алтан хааны их ноён Вангин чансан, Алтан хаанд дуртгаж хэлсэн нь: "Тэнгэр газрын заяасан цаг, их суурин шилжих цагт хүрэв үү? Монголчууд маш хвчтэй болж ирээд бидний эрэлхэг шилдэг хар хятад, зүрчид, жvйний эрхэм цэргvүдийг бүрэлгэн хяджээ. Бас итгэлтэй бат Цавчаал боомтыг булаан авчээ. Одоо бид бас цэргvүдийг дайчлан мордуулж болох боловч тэд, монголчуудад дахин дарагдвал еерсдийн хот балгасанд бутран тарж дахин хуралдуулах аргагvй болохоос гадна, бидэнд итгэхгvй болж урваж дайсагнахад хүрнэ. Алтан хаан соёрхвол, Монголын хаанд энэ хир элсэн найрамдъя. Найрамдаад буцвал тэдний буцсан хойн, жич еер саналаа гаргаж зөвлөе. Моголын цэрэг, агт эндэх газрын халуунд тэсэж ядаж байна гэнэ. Хаанд нь хvүхэн егье. Цэрэг, дарга нарт нь алт менге, эд уурсыг гаргаж егье. Энэ аргад орох эсэхийг яаж мэдэх вэ?" гэж дуртган хэлсэнд Алтан хаан, Вангин чансангийн энэ vгийг зөвшөөж, энэ ёсоор гvйцэтгэе гэж найрамдан, Чингис хаанд гvнж охиныг илгээж алт менге, уурс эд таваарыг Жунду-гээс гаргаж цэргийн хvмvүст даах хирээр егч, Чингис хаанд тусгайлан Вангин чансанг элч болгож илгээв. Тэдний элсэн дагаж найрамдъя гэснийг Чингис хаан зөвшөөж, олон хотыг эзлэхээр байлдаж байсан цэргvүдийг гэдрэг татаж ирvүлэв. Вангин чансан, Можоу-фужоу нэрт хошууг хүртэл Чингис хааныг vдэж гаргаад харив. Эд уурсыг манай цэргvүд ергеж даахуйц ачиж, хив торгоор ачаагаа татаж явав.

249. Тэндээс Чингис хаан, Хашин иргэнийг зорив. (Тангуд буюу Си сиагийн хан, Монголын дотор Хашин хан гэж алдаршжээ) Хүрч очвол, Хашин улсын Бурхан (эзэн) дагаар орж, "Баруун гар чинь болж хvчээ егье" гэж Чага нэртэй охиноо Чингис хаанд авчирч егев. Бас Бурхан егvүлрvүн: "Чингис хааны нэр алдрыг сонсож айн биширч байв бид. Одоо сүлдэт биеий чинь хүрч ирсэнд сүрдэн их айж байна. Айн сүрдсэн манай Тангуд улс баруун гар чинь болж хvчээ егье" гэв. "Хvчээ егехдее бид,

Байсан газартаа

Байран нутагладаг

Шавар хотдоо

Шавалдан суудаг

Хvмvүс тул

Хурдан аянд

Тvргэн хөдөлж чадахгvй

Хурц дайнд

Даруй мордож амжихгvй.

Хаан Чингис соёрхвол

Хамаг Тангуд улс

Сндер дэрснийнемерт

Есгесен олон тэмээгээ

Сргел болгож тусалъя
Серийн гараар нэхсэн
Срмег бес эдээ
Бэлэг болгож егье.
Арга чадлаар сургасан
Анч шонхор шувуудын
Аль сайныг хвргэе"

гэж ечив. Тэр хэлсэн үгэндээ хврч, тангуд иргэнээс тэмээ татварлаж тууж барагдахгүй болон тэмээ авчирч егев.

250. Чингис хаан, энэ удаагийн явдалд Хятад улсын Алтан хааныг дагаар оруулж, их эд уурс аваад, Хашин (Тангуд) улсын Бурханыг элсүүлж, олон тэмээг авав. Тийнхүү Чингис хаан, тэр хонин жил морилоод хятад иргэний Ахутай нэртэй Алтан хааныг элсүүлж, тангуд иргэний Илаху Бурханыг элсүүлэн харьж Саарь хээрт буув.

251. Бас түүний хойно, Жэв гуан (буюу Сүн улсын Жэв хаан)-д найрамдахаар илгээсэн Жубхан тэргүүтэн олон элчийг Хятадын Алтан хаан алсан тул, Чингис хаан нохой жил (1214) Хятадтай байлдахаар дахин мордов. "Бидэнтэй найрамдсан байтал, Жэв гуанд илгээсэн элчийг яагаад нөгчөөсөн билээ?" гэж байлдахаар мордоод Чингис хаан, Дүн гуан боомтыг чиглэж, Зэвийг Цавчаалын чигээр байлдуулав. Чингис хааныг Дүн гуан боомтыг эзлэхээр явав гэж Алтан хаан мэдэж, Илэ, Хада, Хевэгэтүр гурваар цэргээ захируулж, бас нэмэлт хвч болгож, Улаан-дэгэлэнг магнайд явуулаад Дүн гуан боомтыг бэхэлж, давааг бүү давуулагтун! гэж Илэ Хада Хевэгэтүр гурвын цэргийг хурдлуулан илгээв. Чингис хаан, Дүн гуан боомтыг хврвэл Хятадын цэргүүд уулыг бүрхэж, хендийг бялхаж байна. Чингис хаан, Илэ, Хада, Хевэгэтүр гуравтай байлдаж, Илэ, Хада нарыг ухруулав. Толуй, Чигу хвргэн хоёр, хендленгес довтолж, Улаан-дэгэлэнг няцаан дараад Илэ Хада нарыг цэргийн хажуугаас цохиж, хятадыг зомгол болтол хядав. Хятадын цэргүүд хядагдан барагдав гэж Алтан хаан мэдэж, Жунду балгаснаас зайлан дутааж Нанжин (Алтан улсын өмнөд нийслэл бегсэд Бянь лян хот, одоогийн Хэ нань мужийн Кай фин фу) хотод очиж суув. Үлдсэн цэрэг нь елсөж үхэцгээсэн ба өөр зуураа алалцаж, хвний махыг идэлцжээ. Толуй, Чигу хвргэн хоёрыг сайн байлдав гэж Чингис хаан ихэд сайшаав.

252. Чингис хаан, Хэ-си-вү-д буугаад дараа нь Жундугийн Шар хээрт буув. Зэв, Цавчаал боомтын хаалгыг эвдэж, тэндээс цэрэг хеделгөж Чингис хаанд ирж нийлэв. Алтан хаан, Жундугээс зайлахдаа Жунду хотод Хада нэрт ноёныг лү шоу гэдэг сайд болгож орхисон ажээ. Чингис хаан, Жунду балгасны алт, мөнгө, эд уурс, юмыг тоолуулахаар Үнгүр буурч, Архай Хасар, Шигихутуг гурвыг илгээв. Энэ гурвын очиход Хада ноён угтаж, алттай хээтэй эд уурсыг барьж хот дотроос гарч уулзав. Хада-д Шигихутуг өгүүлдүүн: "Урьд энэ Жунду хот ба Жундугийн эд юм Алтан хааных байв. Одоо Жунду, Чингис хааных болов. Чингис хааны эд уурсыг чи

яагаад далдуур хулгайлан авчирч өгч байна? Үүнийг би авахгүй" гэж Шигихутуг эс авав. Үнгүр буурч, Архай Хасар хоёр авав. Энэ гурав, Жундугийн юмыг тоолж ирэв. Тэнд Чингис хаан, Үнгүр, Архай, Шигихутуг гурваас "Хада юу өгөв?" гэж асуувал Шигихутуг өгүүлрүүн: "Алттай, хээтэй уурсыг авчирч өгөв. Миний хэлсэн нь: "Урьд энэ Жунду, Алтан хааных байв. Одоо Чингис хааных болов. Хада чи, Чингис хааны эд юмыг далдуур хулгайлж яахин өгнө?" гэж би эс авав. Үнгүр Архай хоёр, өгсний нь авлаа" гэв. Тэгэхэд Чингис хаан, Үнгүр Архай хоёрыг маш буруушаан донгодов. Шигихутугийг "Чи их ёсыг сэтгэжээ" гэж маш сайшаан соёрхож, "Чи миний үзэх нүд, сонсох чих бишүү" гэж зарлиг болов.

253. Алтан хаан, Нанжин (өмнөд нийслэл) орж өөрөө найрамдъя гэж мөргөж, Тэнгэр нэрт хөвүүнээ зуун нөхөдтэйгээр Чингис хаанд шадар цэрэг болтугай! гэж илгээв. Чингис хаан, тэдний найрамдъя гэснийг зөвшөөрч "Буцъя" гэж өөрөө Цавчаал боомтыг дайран буцах гэж Хасарт зүүн гарын цэргийг захируулан, далайн хөвөөгөөр хижин явж, Бэйгин гэдэг хойд нийслэл (Данин балгас)-д буугаад тэр хотыг дагуулж түүнээс цааш Зүрчидийн Фухану-г дайран одож, хэрэв Фухану (одоогийн Сүвэр Монголын зүүн хэсэг) байлдахыг сэтгэвэл байлдагтун! Элсэж орвол түүний хязгаарын хотуудыг дайран Ула-нау мөрнийг огтлон одож, Таурын голыг өгсөж, Хянганы давааг давж, Их аураг ордонд нийлэн иртүгэй! гэж илгээв. Хасартай Жорчидай, Алчи, Толун чэрби гурван ноёныг илгээлцэв. Хасар Бэйжин хотыг оруулж, Зүрчидийн Фухану-г дагаар оруулж, мөрт тохиолдсон хотуудыг эзлээд Таур голыг өгсөн давааг давж, Чингисийн уул ордонд бууж ирэв.

254. Түүний хойно Чингис хааны, сартаул иргэнд явуулсан Ухуна тэргүүтэн зуун элч алагдсанд, Чингис хаан өгүүлрүүн: "Алтан аргамжаа сартаул иргэнээр таслуулаад зүгээр орхиж болох уу? Ухуна тэргүүтэй зуун элчийн ешлийг өшиж, хяслыг хясаж, сартаул (Дундад Азийн Туркестан) улстай байлдъя" гэж мордоход Өсүй хатан Чингис хаанд дуртган өгсөн нь: "Хаан

Өндөр давааг давж
Өргөн мөрнийг гэтэлж
Урт аянд морилохдоо
Улс иргэнээ захирахыг
Урьдал болгож сэтгэнэ.
Төрсөн бие түлбэрэх
Түмэн амьтны хуулийг
Төгс ухаандаа санаасай
Уулс мэт бие чинь
Нурж одвол
Улс олон Монголы чинь
Хэн захирах юм бэ?
Тулгуур мэт бие чинь
Туйвж одвол

Туг их сүлдий чинь
Хэн ергех юм бэ?
Терсен дөрвөн хүүгээс чинь
Тер барих нь хэн бэ?
Хан хөвүүд дүү нар
Харц олон ард ба
Хатад бид бүхэнд
Хариу айлдах эсэхийг
Хааны зарлиг мэдтүгэй"

гэж ечвөл,

Чингис хаан зарлиг болруун: "Хатан хүн боловч Есүйн хэлсэн үг зөвөөс зөв! Дүү нар хөвүүд, Боорчи, Мухулай та нарын алин ч энэ үгийг дуртгасангүй. Би, евгедийн хойноос одохгүй мэт еерее мартсан ажээ. Үхэл надаас тойрох мэт үнэхээр түүнийг санасангүй" гээд, "Хөвүүдийн ах Зүчи мөн. Юу хэлнэ? Чи хэл!" гэв. Зүчийг үг хэлэхийн урьд Цагадай өгүүллрүүн: "Зүчийг үг хэл гээд Зүчийг юунд томилох гэж байна? Энэ мэргидийн орхидост бид захирагдах гэж үү?" гэсэнд, (Бертэ хатан, мэргидэд олзлогдож байгаад жирэмсэн болж ирсэн учраас тэгж хэлсэнд) Зүчи босоод Цагадайн энгэрээс шүүрэн барьж өгүүллрүүн: "Хаан эцэг, намайг гадуурхаж үзээгүй байхад чи намайг яагаад ялгаж байна? Чи надаас ямар эрдэм чадлаар илүү вэ? Чи ганц догшин омгоороо илүү биз. Харвалцаад чамд гартвал эрхийгээ огтолж хаясугай! Барилдаад чамд ялагдвал унасан газраас бүү боссугай! Хаан эцгийн зарлиг мэдтүгэй!" гэв. Зүчи Цагадай хоёр энгэрээсээ барилцаад Зүчийн гараас Боорчи татаж, Цагадайн гараас Мухулай татаж байхад, Чингис хаан дуугүй сууж байв. Хөхөчос зүүн этгээдэд байж өгүүллрүүн: "Цагадай чи юунд яарав? Хаан эцэг чинь, хөвүүдийн дотроос чамд итгэж байсан билээ. Та нарыг төрөхийн урьд

Одтой тэнгэр орчиж
Олон улс байлдаж
Орондоо унтах завгүй
Олзлон булаалдаж байв.
Хөрст дэлхий хөрвөж
Хөвчин улс хямралдаж
Хөнжилдөө унтах завгүй
Хөноелден тэмцэж байв.
Эргэлзэн бодох чөлөөгүй
Элбэлдэн зүтгэж явав
Ухран дутаах газаргүй
Урагшлан байлдаж явав.
Амар жаргах аргагүй
Алалдан тэмцэж явав

Хатан сайхан эхийнхээ
Халуун элгийг хергеж
Хайрт зүрхийг гомтгож
Тос шиг санааг царцуулж
Сүү шиг сэтгэлийг ээдүүлэх
Чалчаа муу үгийг
Цагадай чи хэллээ.
Бүлээн элэг нэгтэй
Бертэ хатны хүүхэд бишүү
Халуун элэг нэгтэй
Хамт терсєн хүүхэд бишүү.
Зүрхний хайрт эхийн
Зүртгэсэн ачийг мартаж
Зүйгүй үгээр гомтговол
Гэвшивч нэгэнт хожидно.
Хэвэлдээ тээсэн эхийн
Хэтэрхий ачийг мартаж
Хэдэр үгээр гомтговол
Хэзээ ч баясгаж чадахгүй.
Хаан богд эцэг чинь
Хамаг улсыг байгуулахдаа
Хар толгойгоо хайрлахгүй
Халуун цусаа гамнахгүй
Хамхих нүдээ ирмэхгүй
Гарын ханцуйг дэрлэж
Гадаад хормойгоо дэвсэж
Шүлсний хеесеер ундалж
Шүдний махаар хооллож
Магнайн хелсийг гоожтол
Мацаж чармайж явахад
Улны хелсийг урстал
Улсаа хурааж явахад
Хайрт хатан эх чинь
Хамт зовж явжээ.
Оюун тегелдер эх чинь
Оёдолт дээлээ огшуулж
Оготор хормойгоо шууж
Хүүхдээ есгехийн тул
Хүч чадлаа шавхаж
Залгих хоолны шимтэйг

Заяасан хvvхдэдээ егч
Уух ундны дээжийг
Урьдаар та нарт егч
Есех үрээ тэжээж
Елсеж ядарч явлаа.
Эгмээс чинь татаж
Эрийн зэрэгт хvргэсэн
Эрхэм ачийг санацгаа
Хvзvvнээс чинь татаж
Хvний зэрэг болгосон
Хvндэт ачийг бодоцгоо.
Бохиры чинь арилгаж
Борвий чинь тэнийлгэж
Эрийн зэрэгт оруулж
Эмээлийн дeрeнд хvргээд
Энхрий хевvүд та нарын
Эрхэм сайныг vзье гэж
Эх чинь одоо бодож байна.
Наран шиг гэгээн ухаант
Навч шиг дэлгэр сэтгэлт
Сайн хатан эхийнхээ
Санааг бvү гомдуул!" гэв

255. Тэндээс Чингис хаан егvүлрvүн: "Зvчийг тэгж хэлж яаж болно? Хевvүдийн минь ахмад Зvчи бишvү? Хожим тэгж бvү хэлтvүгэй" гэж зарлиг болов. Энэ vгэнд Цагадай мeшилзeж егvүлрvүн: "Зvчийн хvч эрдмийг басамжлахгvй.

Амаар алсныг
Ачиж болдоггvй
Yгээр vхvүлснийг
Евчиж болдоггvй.
Аавын хевvүдийн ахмад нь
Зvчи бид хоёр биз.
Хаан эцэгтээ
Хавсарч хvчээ егье
Далдиран зайлсан этгээдийг
Тас цавчиж шийтгее.
Салж саатсан этгээдийг
Салбартал цавчиж байя
Егэдэй ершеелтэй тул
Ергемжлехед болно.

Хаан эцгийн дэргэд
Хамт ойр байлгаж
Бараат их малгайг
Баруулан мэдүүлж болно

гэв. Энэ үгэнд Чингис хаан өгүүллрүүн: "Зүчи юу хэлэхээ хэлэгтүн!" гэв. Зүчи өгүүллрүүн: "Цагадайн хэлсэн ёсоор Цагадай бид хоёр хавсарч хүчээ өгье. Өгэдэйг ергемжилье!" гэв. Чингис хаан зарлиг болруун: "Хавсрах нь юу вэ? Эх дэлхий аугаа бөгөөд ус мөрөн олон бий. Харь улсыг эзлүүлэн тус тус салгая. Өөр өөрийн нутгийг ергөтгөж яваарай. Харин Зүчи Цагадай та хоёр, хэлсэн үгэндээ хүрч, ардын инээдэм, амьтны тоглоом болохгүй, эв найртай яваарай. Эрт цагт Алтан Хучар хоёр энэ мэтээр үг барилдсан байтал, хэлсэн үгэндээ хүрсэнгүй, хэдэр зан гаргаад юу болсныг та нар мэдэж байгаа биз. Одоо Алтан Хучар хоёрын харьяат нарыг та нарт хувааж өгнө. Тэднийг үзэж цээрлэл болгож явагтун!" гээд Өгэдэй юу хэлэх вэ? Хэлэгтүн!" гэв. Өгэдэй өгүүллрүүн: "Хаан эцэг соёрхож, үг хэлгэхэд би юугаа хэлэх вэ? Чадахгүй гэж яаж хэлэх вэ? Чадахыг хичээ! Гагцхүү хойд үеийн хөвүүд ач нар минь, өвсөнд ороовч үхэр тоож идэхгүй, өсөнд хучивч нохой тоож идэхгүй юм төрөөд хандгайг харваад оготныг онох болуузай. Би үүнээс өөр юуг хэлэх вэ?" гэв. Энэ үгийг сонсоод Чингис хаан зарлиг болруун: "Өгэдэй ийм үгийг хэлэх бол болжээ. Бас Толуй юу хэлэх вэ? Хэлэгтүн!" гэв. Толуй өгүүллрүүн: "Би хаан эцгийн нэрлэсэн ахын дэргэд байж, мартсаныг сануулж, унтсаныг сэргүүлж, уриалах дуунд нь уухай болж, унах моринд нь ташуур болж, холын аянд явалцаж, ойрын дайнд оролцож тусалъя" гэж хэлбэл, Чингис хаан зөвшөөрөн зарлиг болруун: "Хасарыг түүний үр хүүхдийн нэг нь залгамжил. Алчидайг түүний үр хүүхдийн нэг нь залгамжил! Отчигиныг түүний үр хүүхдийн нэг нь залгамжил! Бэлгүтэйг түүний үр хүүхдийн нэг нь залгамжил! Бэлгүтэйг түүний үр хүүхдийн нэг нь залгамжил! Тэрчлэн намайг миний үр хүүхдийн нэг нь залгамжилж, миний зарлигийг өөрчлөхгүй, задлахгүй, осолдохгүй, алдахгүй баримталж явтугай! Өгэдэйн үр хүүхэд өвсөнд ороовч үхэр тоож идэхгүй, өсөнд хучивч нохой тоож идэхгүй юм төрвөл, миний ураг төрлийн дотор нэг хөвүүн нь сайн төрөх үгүй юу?" гэж зарлиг болов.

256. Чингис хаан (баруун зүг) байлдаанд мордоод, Тангуд улсын Бурханд элч явуулж хэлүүлсэн нь: "Баруун гар чинь больё гэж чи хэлсэн бишүү? Сараул улсад алтан аргамжаа тасдуулаад би хариу авахаар мордов. Баруун гар болж морил!" гэж илгээвэл, Бурханыг үг хэлэхийн урьд Аша хамбу өгүүллрүүн: "Хүч хүрэхгүй бол хаан юунд болов?" гээд туслах цэрэг өгсөнгүй омогтой их үг хэлж элчийг буцаажээ. Тэнд Чингис хаан өгүүллрүүн: "Аша хамбуд яаж ингэж хэлэгдэх билээ? Урьдаар тэдэнтэй очиж байлдвал зохилтой бишүү? Гэвч өөр хүнд зорьж байгаа цаг тул энэ удаа больё. Мөнх тэнгэрт ивээгдэж алтан жолоогоо бат татаж ирвэл, тэр цагт магад болтугай!" гэжээ.

257. Туулай жил (1219), Чингис хаан, хатнаас Хулан хатныг авч, дүү нараас

Отчигин ноёныг их ордондоо үлдээгээд Арайн даваагаар давж, Сартаул улстай байлдахаар морилов. Зэвийг магнайд илгээв. Зэвийн дараа гээгт Сүбээдэйг илгээв. Сүбээдэйн гээгт Тогочарыг илгээв. Энэ гурвыг илгээхдээ тушаасан нь: "Султан хааны нутгийн гадуур явж цаана нь гараад биднийг очиход хамтарч нийлтүгэй!" гэв. Зэв яваад хан Мэлигийн балгасуудыг огт түйвээлгүй гадуур нь гарч одов. Түүний хойноос Сүбээдэй мөн ёсоор түйвээлгүй явж өнгөрөв. Түүний хойноос Тогочар явахдаа хан Мэлигийн хязгаарын хотуудыг дээрэмдэн, тариачдыг олзолжээ. Хан Мэлиг хотуудаа сүйтгүүлэв гэж дутаан хөдөлж, Жалалдин султантай нийлж, Чингис хааны эсрэг байлдав. Чингис хааны урьд Шигихутуг манлайлан явав. Жалалдин султан, хан Мэлиг хоёр, Шигихутугтай байлдаж, Чингис хаанд хүртэл хөсөн ирэхэд Зэв, Сүбээдэй, Тогочар гурвуул, Жалалдин султан, хан Мэлиг хоёрын хойноос нэхэн байлдаж, тэднийг дарж хядаад Бухар, Сэмисгяб, Отрар хотын алинд нь ч оруулалгүйгээр хөөж байлдсаар Шин мернийг хүргэвэл сартаулын цэрэг Шин (Инд) меренд харайн орж, олонх нь живж үхэв. Жалалдин султан хан Мэлиг хоёр амь хоргодохын тул Шин мернийг өгсөн дутаав. Чингис хаан, Шин мерний еед явж Батхэсэнг дайран одож, Эх горхи, Гүүн горхинд хүрч Баруан хээрт буув. Жалалдин султан, хан Мэлиг хоёрыг нэхүүлэхээр Жалайрын Балааг илгээв. Чингис хаан, Зэв Сүбээдэй хоёрыг маш сайшаан өгүүллрүүн: "Зэв чиний нэр Зургаадай билээ. Тайчуудаас ирж Зэв нэртэй болов" гээд Тогочар, хан Мэлигийн хязгаарын хотуудыг өөрийн дураар сүйтгэж, хан Мэлигийг дайсан болгов. Цээрлэл болгож түүнийг алья гэж хэлсэн боловч, дараа алахаа байж маш буруушаан зэмлэж, цэрэг захирах эрхийг хасав.

258. Тэр Баруан хээрээс Чингис хаан өөрөө буцаж, Зүчи, Цагадай, Сгэдэй гурван хөвүүнээ баруун гарын цэргийг захирч, Аму мернийг гэтлэн Сргнэчи (Гурганачи) хотыг хүрэгтүн гэж явуулав. Толуйг Иру, Исэбүр тэргүүтэн олон хотыг эзлүүлэхээр илгээв. Чингис хаан өөрөө Отрар хотод буув. Зүчи, Цагадай, Сгэдэй гурван хөвүүн очоод гэдрэг лавласан нь: "Цэрэг бүрдэв. Сргнэчи хотыг хүрэв. Бид хэнийхээ үгийг дагаж явах вэ?" гэж өчиж илгээвэл, Чингис хаан зарлиг болруун: "Сгэдэйн үгээр явтугай" гэж илгээв.

259. Тэндээс Чингис хаан, Отрар хотод буюгаад бас хөдөлж, Сэмисгяб хотод буув. Семисгяб хотоос хөдөлж, Бухар хотод буув. Тэнд Чингис хаан, Бала ноёныг хүлээж, Алтан горхины нуруунд Султан хааны зусланд зусаж, Толуйд элч илгээж хэлүүлсэн нь: "Зуны халуун болов. Цэргээ амсхийж буулга. Чи бидэнд ирж нийл! Гэж илгээв. Толуй, Иру, Исэбүр хотыг аваад Систэн хотыг эвдэж, Чүхчэрэн хотыг эвдэж байхад элч хүрч очив. Толуй, Чүхчэрэн хотыг эвдээд буцаж ирээд Чингис хаанд нийлэв.

260. Зүчи, Цагадай, Сгэдэй гурван хөвүүн, Сргнэчи хотод орж гурвуул олон хот ба иргэнийг хувааж аваад Чингис хаанд хувь гаргаж өгсөнгүй. Гурван хөвүүн буцаж ирвэл Чингис хаан, Зүчи, Цагадай, Сгэдэй гурван хөвүүнд уурлаж, гурван өдөр эс уулзав. Тэгэхэд Боорчи, Мухулай, Шигихутуг гурав өгүүллрүүн: "Тэмцэн мэлзэж

байсан Сартаул улсын султаныг доройтуулж, хот ба иргэнийг нь авлаа, бид. Хуваагдаж автах Єргнэчи хот хувааж авах хєвүүд бүгд Чингис хааных билээ. Тэнгэр газарт хвч нэмэгдэж, сартаул иргэнийг ингэж доройтуулсанд олон бид, цэрэг морь чинь бүгдээр баясаж бахдаж байна. Хаан юунд ингэж хилэгнэв? Хєвүүд нэгэнт буруугаа мэдээд айж байна. Хойшид сургаал болтугай! Хєвүүдийн авир алгасангуй болуузай. Хаан соёрхвол, хєвүүдийг уулзулж болох уу?" гэж єчвел, Чингис хаан тайтгарч Звчи, Цагадай, Єгэдэй гурван хєвүүнийг уулзуулж донгодож, євгөдийн вгийг єв болгож, хуучин вгийг хууль болгож, байсан газар нь тогтож ядтал, магнайн хєлсийг арчиж ядтал зэмлэж буруушааж байхад Хонхай, Хонтахар, Чормаган энэ гурван хорчин, Чингис хаанд єчрүүн: "Гєрєєнд сая гарч байгаа залуу харцага мэт, хєвүүдийн зоригийг шантруулан энэ мэтээр яаж донгодож болох вэ? Хєвүүд айж сэтгэл алгасангуй болуузай. Ургах нарнаас шингэх наранд хвртэл дайсан иргэн олон байна. Бидний твүд нохдыг (зуудаг нохдыг) тухирч явуулбал, дайсан улсыг бид дарж, тэнгэр газрын ємгєєр хвчээ нэмэгдүүлж, алт, мєнгє, эд уурс эл бүхий юмыг чамд авчирч єгье! Аль улсад явуулах вэ гэвэл, Багдад иргэний Халиф султан гэж бий гэнэ. (Багдад бол Энэтхэг ба Иранаас баруун тийш, Тигер мєрний хєвєєн дээр байгаа их хот мєн). Түүнийг эзлэхээр бид аялан явъя!" гэж єчвел энэ вгийг шүүмжлэн бодож, Чингис хааны хилэн тайтгарч зєвшєєрєєд Хонхай, Хонтахар, Чормаган гурван хорчинг соёрхож, Адаргины Хонхай, Долонгирын Хонтахар хоёрыг "Миний дэргэд байтугай!" гэж нєгєє Үдгэгийн Чормаганыг Багдад улсын Халиф султанд аялуулав.

261. Бас индус (энэтхэг) иргэн, багдад иргэн хоёрын завсарт байгаа Ару-Мару Мадсаары улсын Абту хотыг эзлэхээр Дєрвэдийн Дєрбэй догшиныг аялуулав.

262. Бас Сүбээдэй баатрыг умар зүгийн Ханлин, Хипчак, Бажигид, Орос, Мажар, Асу, Сасу, Чэркэс, Кэшимир, Болар буюу болгар, Лала эдгээр арван нэгэн аймагхарь улсыг хвртэл Ижил (Волга), Яик (Урал гол) мєрнийг гэтлүүлэн, Кивамен (Кивамен буюу Киев), Хэрмэн хотуудыг хвртэл аялуулав.

263. Бас Сартаул улсыг эзэлж дуусаад Чингис хааны зарлигаар хот, хотод дарга тавихад Єргнэчи хотоос Хоромши овогтой сартаул Ялавач, Масхүд гэдэгнэртэй эцэг хєвүүн хоёр ирж, хот газрын єс заншлын тухай Чингис хаантай ярилцав. Тэд, хот газрын заншил єсыг сайн мэдэх тул хєвүүн Хоромши Масхүдыг монгол дарга нарын хамт Бухар, Сэмисгяб, Єргнэчи, Удан, Хисгар, Уриан, Гусандарил тэргүүтэн хотыг захируулаад эцэг Хоромши Ялавачийг авчирч, Хятадын Жунду (Бэйжин) хотыг захируулав. Ялавач, Масхүд нар хот суурин газрын журам єсыг сайн мэдэх тул Хятад улсыг захирах монгол дарга нарын дэргэд сартаул хүүмүүсийг зєвлөгч нараар томилов.

264. Чингис хаан, Сартаул улсад долоон жил яваад тэнд Жалайрын Бала ноёныг хүлээж байхад Бала ноён Шин мєрнийг гэтэлж, Жалалдин султан, хан Мэлиг хоёрыг Индус газар хвртэл нэхвэл Жалалдин султан, хан Мэлиг хоёр нэгэнт завхсан тул Индусийн хязгаарын иргэдийг олзолж тоноод олон тэмээ, ямааг авч

буцаж иржээ. Тэндээс Чингис хаан, буцах замдаа Ирчис меренд зусаж, долоодугаар он тахиа жил (1225) -ийн намар Туул голын Хар шугуйд их ордоо засаж буув.

265. Тэр евел евелжиж, тангуд иргэнд морильё гэж цэргээ шинээр тоолон бүртгэж, нохой жил (1226)-ийн намар Чингис хаан, тангуд иргэнтэй байлдахаар мордов. Хатдаас Есвй хатныг авч явав. Замын зуур евел, Арбухад олон хулан авлахад Чингис хаан, зост (толбот) бор морийг унаж явав. Олон хулан дайрч ирэхэд зост бор морь үргэж Чингис хааныг унагавал, хааны бие маш чилээрхэж Цоорха гэдэг газар буув. Тэр шене хоноод еглее Есвй хатан егввлрвн: "Хеввуд ноёд хэлэлцэгтвн! Хааны бие шене их халуурч хонов" гэв. Хеввуд ноёд хуралдсанд Хонхотны Толун чэрби егввлрвн: "Тангуд иргэн, байсан газартаа байран нутагладаг, шавар хотондоо шавалдан суудаг тул байран нутагладаг, шавар хотондоо шавалдан суудаг тул байран нутаг, шавар хотоо хаяж тэд хаана очих вэ? Бид буцаж, хааны биеийг сайжруулан, жич дахин байлдахаар мордьё!" гэвэл, хеввуд ноёд цемеер тэр үгийг зевшеерч, Чингис хаанд айлтгавал Чингис хаан егввлрвн: "Тангуд иргэн биднийг зүрх шантарч буцав гэх болно. Бид элч илгээж, мөн элчийг иртэл, энд Цоорхад биеэ сувилж байгаад Тангудын хэлэх үгийг сонсож буцвал болно" гэж элчийг томилоод дуу бариулж (албан бичиг нь их телев шүлэг бегеед цээжлэвч амархан тул дуу гэж нэрлэсэн) хэлүүлсэн нь: "Урьд тангуд иргэн баруун гар болж тусалъя! гэж Бурхан чи хэлсэн билээ. Чиний тэр үгийн ёсоор бид сартаул иргэнийг эрхэндээ оруулахаар мордохдоо чамд мэдэгдвэл, Бурхан чи хэлсэн үгэндээ хүрсэнгүй, цэрэг ч егсенгүй, харин их үгээр дайрсан билээ. Тэр вед бид еер улсад зорьсон тул дараа учраа ололцё гэж сартаул иргэнд морилж, мөнх тэнгэрт ивээгдэж, сартаул иргэнийг эрхэндээ оруулж, одоо Бурхан чамтай учраа ололцё гэж ирв" гэж илгээвэл, Бурхан егввлрвн: "Дайрамх муу үгийг би хэлсэнгүй" гэв. Аша хамбу егввлрвн: "Дайрах үгийг би хэлсэн. Одоо монголчууд та нар байлдаж сураад байлдъя! гэвэл, миний бие Алаша нутагт тэрэм (ханат) гэртэй, тэмээн ачаатай хвмввс бий. Алаша-д аялж надад ирэгтвн! Тэнд байлдъя! Алт, менге уурс, таваар хэрэгтэй бол Яргай (Нин-ся), Эржив (Ся-лян) хотод ирэгвн!" гэж илгээжээ. Энэ үгийг Чингис хаанд сонсговол, Чингис хаан бие их халуунтайгаар егввлрвн: "За тэр бишvv. Тэд ийм их үг хэлж байхад бид яаж буцаж болно? Үхэвч тэр их үгийг зүгээр орхихгүй. Мөнх тэнгэр чи мэд!" гэж Чингис хаан Алашаг зорьж хүрээд Аша хамбутай байлдаж, Алаша-д бvсэлж Аша хамбыг барьж, тvvний тэрэм гэртэй тэмээ ачаатай иргэнийг vнсэн товрог болтол талж свйтгэв. "Тангудын омогтой дуулгаргvйгий нь хядаж орж дагагсдыг манай цэргvвд дураар барьж олзолж автугай!" гэж зарлиг болов.

266. Чингис хаан, Цаст ууланд зусаж, цэргээ явуулж, Аша хамбыг дагаж ууланд дутаан бvгсэн тэрэм гэртэн, тэмээн ачаатан тангудыг хураан эзэлж авав. Тэндээс Боорчи Мухулай хоёрт "Тангуд иргэнээс чадлын хэрээр автугай!" гэж соёрхоод

зарлиг болруун: "Боорчи Мухулай хоёрт хятад иргэнээс соёрхож эс егсен билээ. Хятад иргэний жvйнийг та хоёр адил хувааж авагтун! Тэдний сайн эрсээр шувуугаа бариулж дагуулж явагтун! Сайхан хvvxнээр нь эхнэрvвдийнхээ хормойг засуулж явагтун! Хятад иргэний Алтан хааны итгэлт янагууд нь Монголын есвг эцгийг хорлосон Хар хятадын жvйн байсан билээ. Одоо миний итгэлт янаг нехед Боорчи Мухулай та хоёр бишvв !" гэж зарлиг болов.

267. Чингис хаан, Цаст уулнаас хеделж, Яргай хотод бууж, Яргай хотоос хеделж, Тvрэмгий (Лин-жоу) хотыг эвдэж байхад Бурхан, Чингис хаантай уулзахаар ирэв. Тэнд Бурхан, уулзаж алтан сvм тэргvвтэн алтан менген аяга сав есен ес, хевvвд охид есен ёс, морь, тэмээ есен ёс, элдэв зvйлс тус бvр есен есийг бэлэглэн уулзахад Бурханыг vвдний гадна бараалхуулав. Тэр уулзах вед Чингис хааны дотор муухай болов. Тvвнээс хойш гуравдугаар едер Чингис хаан зарлиг болж, Илаху Бурханд шударга нэрийг егч, Илаху бурхан шударгыг ирvвлээд Чингис хаан, Илаху-г Толун чэрби гардаж негчестvгэй! Гэж зарлиг болов. Толун чэрби, Илаху-г гардаж танилгавгэж айлтгавал, Чингис хаан зарлиг болруун: "Тангуд улстай учраа ололцох гэж ирэх замд Арбухад хулан авлаж евдсен биеий минь анаая гэж амь биеий минь хайрлаж vг дуртгасан Толун чи мен биз. Дайсан хvний хорт vгэнд хорсож яваад менх тэнгэрийн хvч нэмний ачаар дайсныг гартаа оруулж ешеегеэ авав бид. Илахугийн энэ авч ирсэн нvвдлийн харш (дагшаа орд), аяга сав сэлтийг Толун чи автугай!" гэж зарлиг болов.

268. Тангуд улсыг эзэлж, Илаху Бархунд шударга нэр егеед тvвнийг тонилгож, тангуд иргэнийг уг удмаар нь хvртэл мохол мушгилгvй болгож (vр влдэгдэлгvй болгож vвнийг тэмдэглэхийн учир) идээ ундаа идэж уугаад "Мохол мушгилгvй болсон" гэж хэлж тегсгөж бай! гэж зарлиг болов. Тангуд улс, vгээ баталж хэлээд тэр хэлсэн vгэндээ хvрсэнгvйн тул дахин байлдахаар явж, Тангуд улсыг сенеен дараад гахай жил (1227) [долоон сарын 12-т Тvрэмгий балгасанд, А.то.] Чингис хаан, тэнгэрт халив. Халихын емне, тангуд иргэнээс маш олныг Есvй хатанд егев. [Эзний алтан хvврийг хасаг тэргэнд тээж харин еед болон ирэхэд Сенидийн Гилvгэтэй баатар магтан шvлэглэсэн нь нь:

"Хамгийн хаан, улсын эзэн минь
Харцгай шувууны жигvвр болон одов
Хангинах тэрэгний тээш болон одов
Жиргэх шувууны жигvвр болон одов
Жигдрэх тэрэгний ачаа болон одов"

гэж магтан дуулав.

Мунын хеевэрт хасаг тэрэг булд хvртэл шигдэж таван хvлгээр татаж хеделген ядаж, гvр их улс зовоход Сенидийн Гилvгэтэй баатар ечрvвн:

"Хөх тэнгэрээс заяагаар төрсөн
Хүлэг богд эзэн минь!
Хүр их улсаа орхиж одов уу, чи?
Төвшитгөн байгуулсан улс төр чинь
Төгс заяат хатад хөвүүд чинь
Төрсөн их газар ус чинь
Тэмүжин эзэн чамайг хүлээж байна.
Ариунаа байгуулсан төр чинь
Албат олон улс чинь
Амраг хатад хөвүүд чинь
Алтан орд харш чинь
Алс газар билээ.
Удирдан байгуулсан төр чинь
Учирсан хатад хөвүүд чинь
Ураг элгэн монгол чинь
Улс олон иргэн чинь
Унасан Дэлүүн болдог чинь
Тэнд хол байна.
Хээр азарганы хөхлөөр хийсэн
Хийр туг сүлд чинь
Хэнгэрэг бүрээ уриа чинь
Хэлэхгүй бүгд улс чинь
Хэрлэний Хөдөө арал чинь
Тэнд билээ эзэн минь!
Бүтэхийн урьд учирсан
Бүртгэлжин сэцэн хатан чинь
Буянт газар нутаг чинь
Боорчи Мухулай нөхөд чинь
Булт их улс чинь
Тэнд билээ эзэн минь!
Хувилгаанаар учирсан
Хулан хатан чинь
Хуур цуур хөг дуу чинь
Хотол бүгд улс чинь
Хутагт эрхэн (эрхэм) газар ус чинь
Тэнд билээ, эзэн минь!
Харууна уулыг дулаан гэж
Харь тангудыг олон гэж
Хатад охидыг гоо гэж
Хамаг монголоо мартав уу

Хайрт эзэн минь!
Халуун амийг чинь алдавч
Хас эрдэнэ мэт хүүрийг чинь
Хамгаалан авч харъя эзэн минь!
Хатан Бүртгэгэлжинд чинь үзүүлье
Хамаг улсад чинь хүргэе"

гэж өвчөл

Хаан эзэн энэрэн соёрхов.
Хасаг тэрэг хангирсан хөдлөв
Хамаг улс баясгалант болов.
Хан их газар тэнд хүргэв
Хамгийн мөнхийг тэнд оршуулж
Хаан зайсангуудын тулгар болж
Хамаг улсын бштээн болоод
Найман цагаан гэр болов за.
Энэ их улсад тунхаг зарлаж
Өмссөн цамц, ергее гэр
Ороосон оймыг тэнд онголов.

Үнэн хүүрий нь заримууд Бурхан Халдунд онголов гэх, заримууд Алтай хааны ард,
Хэнтий ханы өвөрт Их өтөг нэрт газар онголов гэх бий А.то.]

269. Хулгана жил (1228) Цагадай, Бат тэргүүтэй баруун гарыг эзэлсэн хөвүүд,
Отчигин ноён, Жэв, Есүнхэй тэргүүтэн зүүн гарыг эзэлсэн хөвүүд, Толуй тэргүүтэн
голыг эзэлсэн хөвүүд охид, түвний ноёд, мянганы ноёд бүгдээр Хэрлэний Хөдөө
арал (одоогийн Баян-Улаан)-д хурж, Чингис хааны гэрээсэлсэн зарлигийн ёсоор
Өгэдэйг хаан өргөмжлөв. Цагадай ах, Өгэдэй дүүгээ хаан өргөмжлөсөд Чингис хаан
эцгийн алтан амийг сахиж байсан хэвтүүл, хорчин, мянган торгууд хаан эцгийн
шадар явсан өмч түмэн хишигтнийг Цагадай Толуй хоёр, Өгэдэй хаанд өгөв. Голын
улыг мөн ёсоор Өгэдэй хаанд өгөв.

270. Өгэдэй, хаан өргөмжлөгдөсөд шадар бараа болох түмэн хишигтэн, голын улыг
өөрөө захирч урьдаар Цагадай ахтай зөвлөсөд, Чингис хаан эцгийн дуусгаагүй Багдад
улсын Халиф султанд аялсан Чормаган хорчийн хойноос Оготор Мөнхөт хоёрыг
илгээв. Бас урьд Сүбээдэй баатрыг Ханлин, Хипчак, Багижид, Орос, Асу, Сасу,
Мажар Кэшимир, Чэркэс, Болгар, Кэрт улсуудад хүртэл, Ижил, Яик мөрнүүдийг
гэтлүүлэн, Мэкэзмэн, Хэрмэн, Кэйбэ тэргүүтэн хотыг байлдан эзлүүлэхээр
явуулсан нь тэдгээр улсын эсэргүүцэл үлэмж гэх мэдээг аваад Сүбээдэйн хойноос
Бат, Бүри, Мөнх тэргүүтэн хааны төрлийн ахмад хөвүүд ноёдыг Бат ахлан
захиртугай! гэж зарлиг болов. Гол улсаас гарсан цэргийг Гүюг ахалтугай! гэж

зарлиг болов. Энэ аянд улс иргэнийг захирсан хан хөвүүд өөрсдийн хөвүүдийн ахмадыг явуултугай! Улсыг эс захирсан хан хөвүүд, түмэн, мянган, зуун, аравны ноёд, олон хүн хэн боловч, мөн тэрчлэн өөрийн хөвүүдийн ахмадыг явуултугай! Ханы охид хүргэд мөн түүний адилаар хөвүүдийнхээ ахмадыг явуултугай! гэж зарлиг болоод бас Өгэдэй хаан өгүүллрүүн: "Хөвүүдийн ахмадыг ингэж аянд явуулах саналыг Цагадай ах гаргав. Цагадай ахын хэлүүлсэн нь: "Сүбээдэйн хойноос хөвүүдийнхээ ах бүрийг явуулна. Хөвүүдийн ах аялбал цэрэг арвин болно. Цэрэг олон бол үзэгдэх сүр хүч их болно. Тэнд, дайсны хүн үлэмж, харийн улс олон бий. Тэр хязгаарын улсууд хэцүү. Хилэгнэвэл өөрийн биеийг мэсээр хорлож үхэх улс бий. Хурц мэтэй гэнэ" гэж илгээжээ. Цагадай ахын хичээн болгоомжилж хэлсэн энэ үгийн ёсоор хөвүүдийн ахмадыг томилж явуулья! гэж зүг зүгт тунхаг зарлаж Бат, Бүри, Гүюг, Мөнх тэргүүтнийг аянд мордуулах болсон учир ийм билээ" гэжээ. 271. Бас Өгэдэй хаан, Цагадай ахад зөвлөж илгээсэн нь: "Би Чингис хаан эцгийнхээ бэлэн сууринд суув. Ямар эрдмээр хаан суув? гэж би хэлэгдэх бишүү? Цагадай ахыг зөвшөөрвөл бидний хаан эцгийн эзэлж дуусгаагүй орхисон Хятад улсын Алтан хааныг эзлэхээр морильё" гэж зөвлөж илгээвэл, Цагадай ах зөвшөөрч "Юу алзах вэ? Аураг ордоо сайн хүнд тушаагаад морилогтун! Би эндээс цэрэг гаргаж илгээе!" гэжээ. Их ордоо Олдхар хорчинд тушаав.

272. Туулай жил (1231) Өгэдэй хаан, хятад иргэнд морилж, Зэвийг манлай болгож илгээв. Тэгээд Хятадын цэргийг хиартал хядаж, Цавчаалын даваагаар давж зүг зүгт олон хотыг хааж байлдах цэргүүдийг явуулав. Тэр үед Өгэдэй хаан өвчин хүрч үг хэлж чадахгүй болов. Бөө, телегчин нараар мэрэглүүлбэл Хятад улсын газар усны эзэд, хүн хөрөнгөө сүйтгүүлж, хот балгасаа эвдүүлсний учир хилэгнэн хаанд хор хүргэж байна гэв. Хүн хөрөнгө, алт мөнгө, адгуус идээгээр золио өгье гэж телегдвэл өвчин ялааршихгүй харин улам хүнд болов. Ойр терлийн хүнээс золио болгож өгье гэж телегдвэл хаан гэнэт нүдээ нээж ус гүйж уугаад "Юу болов?" гэж асуув. Бөө нар өгүүллрүүн: "Хятад улсын газар усны эзэд газраа сүйтгүүлж, хүн хөрөнгөө талуулаад хорлож ийм өвчин хүргэжээ. Элдэв бусад юмаар золио телеес өгье гэхэд зөвшөөрөхгүй улам хилэгнэж байна. Гагцхүү ойр терлийн хүнийг золио болгож өгье гэвэл зөвшөөрч өвчнийг хенгөрүүлж байна. Одоо яахыг зарлиг мэднэ!" гэж өгвөл Өгэдэй зарлиг болруун: "Хан хөвүүдээс миний дэргэд хэн байна?" гэвэл, дэргэд нь байсан Толуй өгүүллрүүн: "Суут Чингис хаан эзэн минь, дээр чинь ах нар, доор чинь дүү нар байтал, хаан ах таныг агт морь шиг сорьж, иргэ хонь шиг барилж үзээд их сууринд суулгаж, олон улсыг захирах дээд үүргийг даатгав. Намайг хаан ахын дэргэд байж, мартсаныг сануулж, унтсаныг сэрүүлж яв гэсэн билээ. Одоо хаан ах чамайг алдвал, би хэний мартсаныг сануулж, хэний унтсаныг сэрүүлэх вэ? Үнэхээр хаан ах муужирвал, олон монгол улс өнчирч, Хятад улс баясах болно. Хаан ахын оронд би золио больё! Тул загасны нурууг тунтарч явлаа, би. Хилэм загасны нурууг хяргаж явлаа, би. Илийг ялж, далдыг дарж байв. Миний нүүр гоо, нуруу өндөр биз. Бөө нар бөөлж залбирагтун!" гэв. Бөө нар бөөлөн залбирч, адисласан усыг

Толуйд уулгав. Бяцхан суугаад өгүүлрвн: "Согтов би. Согтсоноос сэргэтэл енчин өчvvхэн дvv нар ба бэлбэсэн бэр Бэрвдийг хvмvvжvvлэн асрахын хаан ах мэдтvгэй! Аливаа vгээ хэлэв, би. Согтов!" гээд гаран одож муужирсан билээ.

273. Өгэдэй хаан, тэгээд Алтан хааныг мөхөж Сяа-Сы (зарц) нэрийг өгч, алт, мөнгө, алттай хээтэй уурс таваар, агт морь, албат зарцыг хурааж аваад захирагч, мэдээлэгч нарыг томилоод Нанжин, Жунду ба зvг зvгийн хотуудад дарга нарыг тавьж төвшин мэндээр буцаж, Хар Хоруим хотод ирж буув.

274. Чормаган хорчи, Багдад улсыг дагуулжээ. Тэндхийн газар сайн, эд эрхэм гэдгийг мэдээд Өгэдэй хаан зарлиг болруун: "Чормаган хорчи, мөн тэр газарт захирагч (тамгач) болж, шар алт, шармал чимэг, хоргой, магнаг, хив, торго, сувд, тана, урт хvзvvтэй, өндөрхөлтэй аргамаг морь, ачааны тэмээ, луус зэрэг юмыг жил бүр хvргэн ирvvлж байгтун!" гэв. Сvбээдэй баатрын хойноос явсан Бат, Бvри, Гvюг, Мөнх тэргvvтэн олон хөvvүд Ханлин, Хипчак, Бажигидыг оруулж, Ижил, Яик мөрнийг гэтэлж, Мэгэд хотыг эвдэж оросыг хядаж сvйтгэв. Асу, Сасу, Боларман, Хэрмэн, Кива зэрэг хотын иргэнийг эзлэн дагуулж, дарга захирагч нарыг тавиад буцав. Урьд Зvрчид Солонгосыг эзлэхээр аялсан Жалардай хорчийн хойноос Өсүдэр хорчийг явуулав. Тvvнийг тэнд захирагч суутугай! гэж зарлиг болов.

275. Бат, хипчак нутгаас Өгэдэй хаанд нууцаар өчиж илгээсэн нь: "Мөнх тэнгэрийн хvчинд, хаан ахын сууд Мэгэд хотыг эвдэж, Орос улсыг эзэлж, зvг зvгт арван нэгэн харь улсыг оруулж, алтан жолоогоо татаж салалцах болоход их асар босгож хуримыг хуримлав. Энэ хурим дээр би бvх хан хөvvүдийн ахмад тул нэг хоёр аяга сархад тэргvvлэн уув. Гэтэл, Бvри Гvюг хоёр надад муудаж хуримаас гарч одов. Явахдаа Бvрийн хэлсэн нь: "Бат бид адил байтал, яагаад тэргvvлэн уух билээ?" Тэр сацуурах санаатай сахалт эмгэнийг өсгийгөөр давтаж өлмийгөөр гишгичих юм сан! гэжээ. Гvюгийн хэлсэн нь: "Бид хоёр тэр нум сум агссан эмгэдийн өгмийг харвалдъя" гэжээ. Элжгэний хөvvүн Аргасуны хэлсэн нь: "Тэдэнд модон сvvл зvvвэл зохино" гэв. Бид, харь элэгтэй, дайсан улсын дотор явж байгаа учир зvйгээ гаргаж хэлсэн боловч, Бvри, Гvюг хоёр тэгж хэрvvлийн vгийг хэлээд найрамдалгvй тарав. Одоо яахыг хаан авга мэдтvгэй!" гэж өчиж илгээжээ.

276. Батын энэ vгийг сонсоод Өгэдэй хаан маш хилэгнөж, Гvюгийг бараалхуулсангvйгээр өгүүлрвн: "Энэ түрэмгий гайхал, хэний vгэнд орж ах хvнийг ам мэдэн доромжлох болов? Ганц муу өндег ялзарчээ. Ах хvний өөдөөс эсэргvvцсэн ажээ. Харь хол газар хайгуулд явуулж, арван хурууны нь хумсыг ханзартал уул мэт хотыг эзлvvлэхээр урагш зvтгvvлье! Зах хол газрын захирагч болгож таван хурууны нь хумсыг тамгартал бат бэх хотыг байлдуулан авируулья! Бузар муу түрэмгий Аргасун, хэнийг дуурайж, бидний ургийн хvнд ам гарч доромжлох vг хэлэв? Гvюг Аргасун хоёрыг хамт илгээе! Зvй нь Аргасуныг албал зохих билээ. Гэтэл, та нар алагчлах гэх биз. Бvрийн тухай бол Батад хэлэгтvн! Цагадай ахад хэлж илгээтvгэй! Цагадай ах мэдтvгэй!" гэв.

277. Хан хөвчүнээс Мангай, ноёдоос Алчидай, Хонхордай, Жанги тэргүүтэн ноёд дуртган өчрүүн: "Чингис хаан эцгийн чинь зарлиг билээ: Хээрийн үйлийг хээр шийтгэж, гэрийн үйлийг гарт шийтгэх билээ. Хаан, одоо Гвюгт хилэгнэж байна. Энэ бол хээрийн үйл хэрэг мөн. Хаан соёрхвол энэ хэргийг Батад тушааж илгээвэл болох уу?" гэж өчвөл энэ үгийг хаан зөвшөөж тайтгараад Гвюгийг уулзуулж буруушаан донгодож сургасан нь: "Аянд явах зуур эрүүл бөгстэй хүнийг эс үлдээсэн гэнэ, чи. Цэрэг хүний нүүрийн арьсыг хуулж явсан гэнэ, чи. Чиний тэр уур хилэнгээс айж, Орос улсыг дагаж орсон гэж бодож байна уу? Чи орос иргэнийг ганцаараа дагуулж оруулсан мэт санаж, бардам омог гаргаж, ах хүний өөдөөс эсэргүүцэв үү? Чингис хаан эцгийн зарлигт: Олон хүн хүчтэй, гүн ус аюултай! гэж бий бишүү. Сүбээдэй Бужиг хоёрын далавч дор явж олон бүгдээр хамсаж, орос, хипчакуудыг оруулж авсан байтал, чи анх удаа гэрээс гараад орос, хипчакийн нэг ч хүнийг олж барьсангүй, адаглавал ишигний шийр ч олж авсангүй байж эрэмгий түрэмгий зан гаргаж, ийм тийм үг хэл болж, ганц биеэ гайхуулж явдаг чинь юу вэ? Харин Алчидай, Хонхордай Жанги нар, бургилсан зүрхийг дарах нөхөр болж, буцалсан усыг сэвэх шанага болж уур хилэнг минь амирлиулав. Хээр болсон хэрэг тул үүнийг Бат шийтгэвэл зохино. Гвюг Аргасун хоёрыг Бат мэдтүгэй! Бүрийг Цагадай ах мэдэж шийтгэтүгэй!" гэв.

278. Бас Сгэдэй хаан зарлиг болруун: "Чингис хаан эцгий минь хамгаалж явсан хэвтүүл, хорчин, торгууд, бүх хишигтний тухай нийтэд тунхаг зарлигийг буулгах нь: Хаан эцгийн зарлигийг урьдын ёсоор дагаж явтугай! Хорчин, торгууд урьд ёсоор өдөр дараалан ээлжлэн манаж, наран шингэмэгц үүргээ хэвтүүлээс өөр хүн дотогш ордонд орвол хэвтүүл манаач, тэр хүний толгойг цавчиж хаятугай! Шене яаралтай мэдээг хүн хүргэж ирвэл хэвтүүлийн хамт гэрийн хойно байж мэдээгээ хэлтүгэй! Орд гэрт орох гарах бүх зүйлийг Хонхордай Ширхан хоёр хэвтүүлтэй хамт элбэж эрхлэн мэдтүгэй. Элжигэдэй итгэлтэй хүн боловч үдэш хэвтүүлийн дэргэдүүр яваад хэвтүүд баригдсаны адилаар зарлигийг дагаж, хэдий итгэлтэй хүн боловч хэвтүүлийн ойр очиж үл болох ба хэвтүүлийн тоог асууж үл болно. Хэвтүүлийн дэргэдүүр бүү явтугай! Хэвтүүлийн завсраар бүү явтугай! Хэвтүүлийн дэргэдүүр явж, хэвтүүлийн завсраар орсон ардыг хэвтүүл барьтугай! Хэвтүүлийн тоо асуусан хүний тэр өдрийн унаж явсан эмээл хазаартай морийг бүх хувцасны хамт хэвтүүл автугай. Хэвтүүлийн байрны дээр хэн ч сууж үл болно. Хэвтүүл, туг хэнгэрэг, дөрөө, жад, аяга савыг асарч хадгалтугай! Идээ унд, архи айраг, мах шүүсийг хэвтүүл даргалж мэдтүгэй!" гэж зарлиг болов. "Орд тэргийг хэвтүүл асарч мэдтүгэй! Бидний шувуу авлахад хэвтүүлийн зарим нь орд гэр, тэргийг сахиж, зарим нь бидэнтэй хамт явтугай! Хэвтүүлчин, нутаг үзэж, орд өргөөг нүүлгэж буулгатугай! Ордны үүдэнд хаалгачин хэвтүүл үргэлж сахиж байтугай! Бүх хэвтүүлийг мянганы ноён Хадаан захирч мэдтүгэй!" гэж зарлиг болов. "Бас хэвтүүлийн ээлж хишгийн ноёд Хадаан Булхадар хоёр, нэг ээлж болон хавсарч, нэг ээлж болон манаж, ордны баруун зүүн этгээдэд оногдсон хагасаа сэргийлж

манатугай! Амал Чанар хоёр хавсарч нэг ээлж болж ордны баруун зүүн этгээдэд оногдсон хагасаа сэргийлэн манатугай! Хадй Хорчи-хачар хоёр хавсарч, нэг ээлж болон орж ордны баруун зүүн этгээдэд оногдсон хагасаа сахиж манатугай! Ялбаг Хараудар хоёр хавсарч нэг ээлж болон орж ордны баруун зүүн этгээдэд оногдсон хагасаа сахиж манатугай! Бас Хадаан, Булхадарын ээлж, Амал, Чанарын ээлж, энэ хоёр ээлж жасааны манаачид ордны баруун этгээдэд байрлаж суутугай. Энэ дөрвөн ээлжийн хэвтүүлгийг Хадаан ноён захирна. Бас хэвтүүл миний биеийншадар ордыг тойрон байж үүдийг сахиж харгалзтугай. Хэвтүүлгийн хоёр хүн ордонд орж сөнгөтүшиж барьтугай!" гэж зарлиг болов. "Бас хорчныг захирсан Есүнтэй, Бүхэдэй, Хорхудаг, Лабалха дөрвүүл нум сум агссан торгуудаа дөрвөн ээлж болгож, ээлж бүрийн хорчиноо захиран орж сахитугай!" гэж зарлиг болов. "Бас торгуудын ээлжийн ахлагчдыг урьдын захиран мэдэж байсан хүний ургаас болгож, урьд мэдэж байсан Алчидай Хонхордай хоёр хавсарч нэг ээлж торгуудыг захирч ортугай. Тэмүдэр Жэхү хоёр хавсарч нэгэн ээлж торгуудыг захирч ортугай! Мангудай гэзэглүүр (туслах) нэгэн ээлжийн торгуудыг захирч ортугай!" Бас хаан зарлиг болруун: "Бүх ноёдыг Элжигэдэй ахалж, Элжигэдэйн үгээр явтугай! Ээлжийн манаач, цагаас хожимдвол урьдах зарлигийн ёсоор гурван бэрээ жанчтугай! Мөн хүн дахин ээлжээс хожимдвол долоон бэрээ жанчтугай! Бас тэр хүн өвчний шалтгаангүй, ээлжийн ахлагчийн зөвшөөрөлгүйгээр гурав дахь удаа тасалбал бидэнд бараа болохоос бэрхшээсэн этгээд гэж үзэж, гучин долоон бэрээр жанчаад хол газар нүдний далд целж орхиё. Бас ээлжийн ахлагчид, харьяат хишигтнээ бүртгэн жагсаасангүйгээр манаанд орвол ээлжийн ахлагчдыг шийтгэе! Бас ээлжийн ахлагчид гурван ээлж солилцохдоо энэ зарлигийг хишигтэндээ сонсгож байтугай. Зарлиг сонссон бөгөөтөл хишигтэн ээлж тасалбал зарлиг ёсоор шийтгэе! Энэ зарлигийг хишигтэндээ эс сонсгосон бол ээлжийн ахлагчдын буруу болно. Бас ээлжийн ахлагчид харьяалж хамт манаж байгаа миний хишигтэн нарыг ахлагч гэсэн төдийгөөр дур мэдэн шийтгэж үл болно. Тэд, засгийг зерчвөл бидэнд мэдэгдэж ирүүлүгэй! Алах ёстойг бид ална. Шийтгэх ёстойг бид шийтгэнэ. Ахлагч гэсэн төдийгөөр бидэнд мадагдахгүйгээр, миний хишигтэнд гар хөл хүргэвэл нударгын оронд нударгаар, бэрээний оронд бэрээгээр цохиж хариулна. Гаднах мянганы ноёдоос миний хишигтэн дээр биз. Гаднах мянганы ноёд, миний хишигтэнтэй хэрэлдвэл мянганы ноёдыг шийтгэнэ" гэж зарлиг болов.

279. Бас Сүгэдэй хаан өгүүлрүүн: "Чингис хаан эцгийн зовж байгуулсан улсыгбүү зовооё. Хелий нь хөсөр, гары нь газар тавиулж жаргуульа. Хаан эцгийн бэлэн суурийг эзлээд иргэнийг үл зовоохыг эрхэм болгоно. Шөл шүүс болгож харьяат улсын сүрэг хонь бүрээс нэжээд хонь жил тутам авч байна. Зуун хониноос нэжээд хонь гаргаж улсын доторх үгээгүй ядуучуудын тусламж болгож өгтүгэй. Бас олон ах дүү эр цэрэг, агт морь дараалан чуулах бол чуулагсдын ундыг тухай бүр ардаас татварлан авах нь зохилдохгүй. Зүг зүгийн мянгат бүрээс гүү гаргаж, мөн саах саальчин адуулах нутагчныг томилж өр хөлсийг төлөөд унагачин болготугай. Бас

ноёд ах дvв нар чуулбал еглег соёрхлыг егч байя. Үvний тул эд уурс, мeнгe, сvх, нум, саадаг хуяг, зэв зэргийг байшин зооринд хадгалж, тэр байшин балгасыг сахиулья. Үvнийг зvг бvрээс балгасчин, амучин (аму будаа хадгалагч) нарыг томилж сахиулья. Бас улс иргэнийг нутаг усыг хувааж eгье. Нутгийг хувааж сонгож нутаглахад мянгат бvрээс нутагчныг ялгаж гаргавал болно. Бас цел говь нутагт герееснеес еер амьтангvй байна. Ард иргэн, уужим суухыг хvснэ. Чанай Уйгуртай хоёр тэргvвтэй нутагчныг явуулж, цел говьд худаг малтуулж хашуулья. Бас элч нарыг одоогийн байдлаар явуулахад элч нар удаан явах ба ард олонд зовлон чирэгдэл vлэмж байна. Одоо бид байнга журам болгож зvг зvгийн мянгатаас замчин улаачин гаргаж, суурь суурьд ертее тавьж элч нарыг ард олны дундуур хамаагvй уургын улаа унаж хэсvвчлэн давхихгvй гагцхvв ертее замаар явах болгоё. Энэ вйл хэргийг ингэж явуулья гэж Чанай Булхадар хоёр санаж бидэнд дуртгасан нь зев зvйтэй санагдах боловч, Цагадай ах мэдтvгэй! Эдэгэр хэлсэн вйлсийг зохимжтой гэж зевшеех эсэхийг Цагадай ах шийтгэтvгэй!" гэж илгээвэл, эдгээр асууж илгээсэн бvх вйл хэргийг цем зевшеерч "Тэр ёсоор хийтvгэй!" гэж хариу илгээжээ. Бас Цагадай ахын хэлж илгээсэн нь: "Би эндээс угтуулан ертее замыг байгуулсугай. Бас эндээс Батад элч илгээе. Бат угтуулан ертее зам байгуулж холботугай!" гээд бас eгvвлсэн нь: "Бvгдийн хооронд ертее зам тавья гэдэг, зевеес зев vгийг дуртгажээ!" гэж илгээжээ.

280. Тэндээс Eгэдэй хаан eгvвлрvвн: "Энэ явдлыг Цагадай ах, Бат тэргvвтэн баруун гарын хевvвд, ах дvв нар цем. Отчигин ноён, Кэхv тэргvвтэн зvвн гарын хевvвд ах дvв нар цем, голын охид, хvргэд, тvмний ноёд, мянганы ноёд, зууны ноёд, арваны ноёд цем зевшеерчээ. Зевшеерсен зvйл нь: Далай хаан (Eгэдэй хааныг жижиг хаадаас ялгаварлаж, их хаан буюу Далай хаан гэнэ)-ы шeлд хэрэглэхээр жил тутам сvрэг бvрээс нэжээд шvлгэн иргийг харгаж eгнe. Зуун хониноос нэжээд зусаг хонь гаргаж, vгээгvв ядуу хvмvвсийн тусламж болгож eгвeл сайн бий. Eртее тавиулж, замчин, улаачныг гаргавал олон улс иргэнд амгалан болох ба элч нарт дeхeмтэй гэснийг бvгдээр зевшеерчээ гэж хаан зарлиг болж, Цагадай ахтай зевлеед Цагадай ах зевшеерсен тул бvх улсаас, зvг зvгийн мянгатаас хааны зарлигаар жил тутам, сvрэг хониноос нэжээд шvлгэн иргэ, зуун хониноос нэжээд зусаг хонь гаргуулав. Гvвг гаргуулан цуглуулж унагачныг суулгав. Унагачин, балгасчин, амучныг томилж гаргуулав. Замчин, улаачныг гаргуулж суурилах газрыг тогтоож, ертее замыг тавиулаад Арачиан Тогучар хоёроор захируулж, замын нэгэн суурь ертеенд хорин улаачныг гаргав. Суурь тутмыг хориод улаачтай болгов. Улааны морь, шvвcsний хонь, саалийн гvв, хeллeх vхэр, ачих тэрэг зэргийг тогтоосон хэмжээгээр бэлтгэж, охор шидэмс дутуулбал уруулын хагасыг огтолно. Халбага хигээс дутуулбал хамарын хагасыг огтолно" гэж зарлиг болов.

281. Eгэдэй хаан eгvвлрvвн: "Эцгийнхээ их сууринд сууж, хаан эцгээс хойш вйлдсэн хэрэг минь: Нэгдvгээрт, би Алтан улсыг эзлэн дагуулав. Хоёрдугаарт, бидний хооронд элч явуулж харилцах ба элдэв хэргийг зeeлгeх ертее замыг

тавиулав. Гуравдугаарт, усгвй газарт худаг малтуулж гаргуулаад улс иргэнийг ус евсенд хврэлцээтэй болгов. Деревдүгээрт, зүг зүгийн суурин улсын хотуудад мэдээлэгч, захирагч нарыг тавьж, улс иргэнийг хел хесер, гар газар тавиулж амар тевшин болгов. Хаан эцгээс хойш, энэ дөрвөн вйлийг нэмэв, би. Бас хаан эцгийн их сууринд сууж, олон улс иргэнийг захирах их вүргийг хвлээсэн байтал бор дарсанд орсон минь нэгдүгээр буруу болов. Хоёрдугаарт ёсгвй эм хвний вгэнд орж Отчигин авгын харьяат нарын дотроос хvvхэн авчруулсан нь буруу болов. Улсын эзэн хаан байтал, ёсгвй муу алжаас вйлэнд автсан минь бас нэг буруу болов. Гуравдугаарт Доголхуг далдаас хардсан нэг буруу бий. Ямар буруу вэ гэвэл, хаан эцгийн минь харах нүдний емне, хамгаас түрvvнд хатгалдаж явсан Доголхуг хорт муу вгэнд орж хороожээ. Одоо миний емне хэн тэгж тэргvvлэн давшиж егех вэ? Хаан эцгийн минь емне зүтгэсэн журамт хvнийг мэдэхгвйгээр ешеелснийг еерее би буруушаана. Деревдүгээрт, тэнгэр газрын заяагаар терсен гереесийг бусад ах дvv нарын нутагт очих болуузай гэж харамлаж, шавар хэрэм бариулж, ах дvv нараас гомдох вгийг сонсов, би. Энэ бас нэг буруу бий. Хаан эцгээс хойш дөрвөн вйлийг нэмэв. Бас дөрвөн бурууг вйлджээ!" гэв.

282. Их хуралдаан болж, хулгана жилийн (1240) хуран (долдугаар) сард Хэрлэний Хедее арлын Долоон болдог, Шилхинцэг хоёрын завсар хааны орд бууж байхад бичиж тегсгев.

Эх сурвалж:

Формат, фонт зэргийг бага зэрэг янзалж pdf
хэлбэр уруу хөрвүүлсэн:

www.elibrary.mn
The Weatherman
<http://weatherman.blog.banjig.net/>